

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БОЕНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

80 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ
У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ (1941–2021)

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник доц. др Слободан Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија; др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (инострани члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (инострани члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (инострани члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (инострани члан); др Чаба Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (инострани члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића Курјака бр. 1, 11000 Београд. Telefони редакције 36-03-473 и 36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Предња страна корица: Исак Аслани, *Последице рата*, 1973, уље на платну, 105,5×129,9 cm, Уметничка галерија Дома Војске Србије
Задња страна корица: амблем СУБНОР Србије

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy, Dr. Dmitar Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXII. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Front cover: Isak Aslani, The Consequences of War, 1973, oil on canvas, 105,5×129,91 cm, Art gallery of Central Military Club of the Serbian Army

Rear cover: the Emblem of SUBNOR of Serbia

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

*Посебно издање
Special Edition*

УВОДНИК EDITORIAL

Др Далибор Денда 80 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ	9
Dr. Dalibor Denda 80TH ANNIVERSARY OF THE BEGINNING OF THE ANTI-FASCIST STRUGGLE IN SERBIA AND YUGOSLAVIA	

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др Александар Вершињин СОВЈЕТСКА СТРАТЕГИЈА УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ВИЂЕЊИМА ВОЈНОДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИКА ФРАНЦУСКЕ У МОСКВИ (1938–1939)	21
Dr. Alexander Vershinin THE SOVIET STRATEGY ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR FROM THE PERSPECTIVE OF THE MILITARY REPRESENTATIVES OF FRANCE IN MOSCOW (1938–1939)	
Др Олег Ајрапетов РЕШЕЊЕ ПИТАЊА БЕСАРАБИЈЕ И ПРОМЕНЕ НА БАЛКАНУ 1940. ГОДИНЕ	37
Dr. Oleg Airapetov THE SOLUTION OF THE BESSARABIAN QUESTION IN 1940 AND CHANGES IN THE BALKANS	

Др Далибор Денда БРИТАНЦИ И ВОЈНИ ПУЧ ОД 27. МАРТА 1941. ГОДИНЕ	54
Dr. Dalibor Denda THE BRITISH AND THE COUP D'ETAT OF MARCH 27, 1941	
Др Слободан Ђукић ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ	79
Dr. Slobodan Đukić THE YUGOSLAV ARMY IN THE APRIL WAR OF 1941	
Др Милан Терзић ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВСКА ВЛАДА И ДОГАЂАЈИ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ЈЕСЕН 1941. ГОДИНЕ: „ПОГЛЕД ИЗ ИЗБЕГЛИШТВА”	99
Dr. Milan Terzić „A VIEW FROM EXILE”: THE EVENTS IN YUGOSLAVIA IN THE FALL OF 1941 VIEWED BY THE YUGOSLAV ROYAL GOVERNMENT	
Др Милан Кољанин УЛОГА ЛОГОРА У ГУШЕЊУ УСТАНКА У СРБИЈИ 1941. ГОДИНЕ	118
Dr. Milan Koljanin THE ROLE OF CONCENTRATION CAMPS IN SUPPRESSING THE UPRISING IN SERBIA IN 1941	
Др Драган Цветковић ГУБИЦИ ПРИПАДНИКА ПАРТИЗАНСКОГ ПОКРЕТА ИЗ ЗАПАДНОГ ДЕЛА ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ	139
Dr. Dragan Cvetković LOSSES OF MEMBERS OF THE PARTISAN MOVEMENT FROM THE WESTERN PART OF OCCUPIED SERBIA IN THE 1941 UPRISING	
Др Маријана Мраовић ПОЧЕЦИ ПРОПАГАНДНОГ ОРГАНИЗОВАЊА КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ	166
Dr. Marijana Mraović THE INITIAL STAGES OF THE ORGANIZATION OF PROPAGANDA BY THE COLLABORATIONIST AUTHORITIES IN THE TERRITORY OF OCCUPIED SERBIA DURING 1941	
Др Небојша Стамболија СТВАРАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ 1941/1942. ГОДИНЕ	187
Dr. Nebojša Stambolija THE ESTABLISHMENT AND ORGANISATION OF THE SERBIAN STATE GUARD 1941/1942	

Dr. Blaž Torkar SLOVENIAN PARTISAN RESISTANCE IN 1941	206
Др Блаж Торкар ПАРТИЗАНСКИ ОТПОР У СЛОВЕНИЈИ 1941. ГОДИНЕ	
Др Александар Литовски, др Роберто Трајковски РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ У ВАРДАРСКОЈ МАКЕДОНИЈИ 1941–1944, ПРЕМА ДОКУМЕНТАЦИЈИ ВЕРМАХТА	223
Dr. Aleksandar Litovski, Dr. Roberto Trajkovski THE DEVELOPMENT OF NATIONAL - LIBERATION AND ANTI - FASCIST STRUGGLE IN VARDAR MACEDONIA 1941–1944 ACCORDING TO WEHRMACHT'S RECORDS	
Др Маријана Стамова АЛБАНСКЕ ИЛУЗИЈЕ У ГОДИНАМА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	236
Dr. Mariana Stamova THE ALBANIAN ILUSIONS DURING THE SCOND WORLD WAR	
Др Александар Колпакиди СОВЈЕТСКА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА У ЈУГОСЛАВИЈИ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	248
Dr. Alexandr Kolpakidi THE SOVIET INTELLIGENCE IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II	
Др Татјана Милошевић АПРИЛСКИ РАТ НА СТРАНИЦАМА „ВОЈНОИСТОРИЈСКОГ ГЛАСНИКА”	279
Dr. Tatjana Milošević THE APRIL WAR ON THE PAGES OF MILITARY HISTORICAL REVIEW	
Др Миљан Милкић ПРОБЛЕМИ УТВРЂИВАЊА ПРАВА НА ДОДЕЛУ ПАРТИЗАНСКЕ СПОМЕНИЦЕ 1941. ГОДИНЕ	298
Dr. Miljan Milkić PROBLEMS ON DEFINING THE RIGHT TO THE AWARD PARTISAN MEMORIAL OF 1941	

Уводник

80 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Поводом обележавања 80 година од почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији задовољство нам је да у оквиру специјалног броја часописа *Војноисторијски гласник* презентујемо радове српских и иностраних историчара, посвећене првим годинама Другог светског рата и почецима антифашистичке борбе на тлу Србије и Југославије. Антифашизам спада међу кључне вредносне појмове историје XX века о чијој позитивној конотацији постоји најшири могући консензус. То не треба да чуди јер су иза идеологије која је произвела крваве трагове стајали немачки нацисти Адолфа Хитлера, италијански црнокошуљаши Бенита Мусолинија, хрватске усташе Анте Павелића и други слични тоталитарни покрети широм Европе, обједињени и познати под општим именом – фашисти. Ретроградне идеје о физичком уништењу људи, па и читавих народа, због њихове националне, верске и расне припадности или политичких и других опредељења, наишле су на отпор свих слободномислених, демократских и хуманистички опредељених људи, али је за директно супротстављање идеологији силе и уништења, поред неслагања, било потребно и личне куражи.

Антифашистичка борба која је мобилисала на десетине милиона људи, оставила је дубоке трагове у историји човечанства. Са поносом истичемо да је српски народ био један од ретких европских народа који се отворено и масовно супротставио фашизму и поднео велике жртве на олтару слободе. Прве антифашистичке манифестације у Југославији почеле су на Београдском универзитету још двадесетих година прошлог века, са самом појавом фашизма. Српски народ је међу првима показао и солидарност са борбом народа Шпаније против диктатора Франциска Франка и његових следбеника, које су обилато војно и материјално подржавале тоталитарне фашистичке државе онога времена, фашистичка Италија и нацистички Трећи рајх. Већ

страдање шпанског града Гернике, које је на сликарском платну маестрално овековечио велики Пабло Пикасо, показало је у ком правцу ће се кретати рушилачки потенцијали фашизма. У то време, 1.664 добровољаца са југословенских простора, међу којима и 16 жена, похрлило је у Шпанију да се у редовима интернационалних бригада бори против још недовољно познатог надлазећег зла XX века.

Српски народ учествовао је у најразвијенијем покрету отпора у Другом светском рату на територији окупиране Европе. Изложен физичком уништењу и осуђен на подређену улогу на маргинама „нове“ фашистичке Европе српски народ се определио за активну борбу против највеће пошасте ондашњег времена. Како је основна духовна вертикала тог гигантског сукоба била подела на фашизам и антифашизам, као персонификација сталне поделе и борбе између зла и добра, српски народ се и тада, као и много пута у историји, нашао на правој страни. У тој борби поднео је огромне жртве, које се могу мерити једино са жртвама антифашистичке борбе народа Совјетског Савеза и Пољске. На антифашизму, као једној од традиционалних вредности, почива Војска Србије, али и цело српско друштво. Овај специјални број нашег часописа, који је посвећен управо тој борби, представља плод сарадње војних историчара из Института за стратегијска истраживања и Савеза удружења бораца народноослободилачких ратова Србије (СУБНОР) као кровне антифашистичке организације и носиоца традиција антифашистичке борбе у Србији.

У току 2021. године СУБНОР је поводом обележавања 80 година устанка у Србији био организатор бројних активности, под називом „Да рата више не буде“. Једна од њих био је и међународни научни скуп „Други светски рат 1941. године – 80 година од почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији“, који су заједно организовали СУБНОР Србије и Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду. Скуп на коме су узела учешће 22 научна радника из Србије, Русије, Бугарске, Словеније и Северне Македоније одржан је у Београду 20. и 21. децембра 2021. године. Присутни су били представници Института за стратегијска истраживања УО МО (Србија), Војне академија УО МО (Србија), Историјског факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов“ (Русија), Факултета државне управе МДУ „М. В. Ломоносов“ (Русија), Московског државног института међународних односа – МГИМО (Русија), Центра високих војних школа из Марибора (Словенија), Балканолошког института Бугарске академије наука из Софије (Бугарска), Института за националну историју из Скопља (Северна Македонија), Филозофског факултета из Београда (Србија), Архива Југославије (Србија), Војног архива (Србија), Института за савреме-

ну историју (Србија), Института за новију историју Србије (Србија) и Музеја жртава геноцида (Србија). Генерални покровитељ обележавања овог великог јубилеја био је председник Републике Србије Александар Вучић, а подршку и помоћ пружили су Влада Републике Србије, као и Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања и Министарство одбране. Председник научног одбора ове манифестације био је академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ.

Приликом отварања научног скупа, председник СУБНОР-а Србије генерал-мајор у пензији Видосав Ковачевић истакао је да је идеја организатора била да велики јубилеј, 80 година антифашистичког устанка у Србији и Југославији, заслужује да га и наука обележи и још једном укаже ко је победио и како је побеђено највеће зло у двадесетом веку, оличено у нацизму и фашизму. У свом излагању академик Љубодраг Димић је, изневши програмски оквир скупа, истакао да иако се лаицима и посматрачима „са старне” чини да се о теми којој је посвећен научни скуп све зна, да је све већ речено, написано и саопштено читалачкој публици и јавности, она је истовремено и сложена и контроверзна, и недовољно истражена, па се знање о њој може и мора и недопуњавати постављањем нових истраживачких питања и темељним истраживањима у домаћим и страним архивима и библиотекама. Унутар теме која говори о ратној 1941. години, по његовом мишљењу, стичу се и расплићу процеси дугог трајања и сложеног карактера који мноштву појединачних догађаја и појава одређују смисао.

Прва ратна година на југословенском простору не може се разумети и објаснити без темељног истраживања времена које претходи. А то је, свакако, готово цела прва половина двадесетог века (двадесете и тридесете године). Ту се сусрећу догађаји који деле савременике, око којих су се спорили учесници, где постоје бројна тумачења, а увек недовољно знања. У питању је тема саткана од мноштва појединачних догађаја, испуњавају је истакнути појединци и масе којима су намењени „нижи спратови историје”, а одређује се „историјским” а не „календарским временом” у коме се све брзо мења и оно „јуче” мање личи на историјско „данас” и могуће „сутра”. Савременици тешко разазнају време у коме су живели, доносили одлуке, мењали токове којима је ишла историја. У питању је подељени и непомирљиво сучељени свет, свет фашизма и антифашизма. Подељени свет онда, подељени свет делом и данас, када са различитих позиција које нису научне савременици тумаче прошло време. Затим, ту је српска и југословенска подела, унутарсрпски сукоб по идеолошким линијама, српско-хрватски спор који је породило гено-

цид над српским народом, обрачун различитих нација, непомирљиви а делом и планирани верски судар католицизма и ислама са православљем, борба великих сила за Балкан које увек воде рачуна само о сопственим себичним интересима, за залеђе Медитерана, за мореузе, за простор на коме живи српски народ измешан са другим јужнословенским народима до мере када га је немогуће делити. Све то је обрачуне на простору где живи српски народ чинило суровијим, а последице ратног сукоба тежим.

Настојећи да свеобухватно сагледамо место и улогу Србије у 1941. години морамо се суочити и са политиком неутралности коју је југословенска држава покушавала да води од 1939. до 1941. године, са пактом од 25. марта 1941. године, са војним пучем и демонстрацијама од 27. марта, у којима је српски народ исказао своју слободарску природу, који према мишљењу историчара представља један од важних и ретких датума којима је простор Балкана „уграђен” у светску историју Другог светског рата. Затим, ту је рат, подела територије Југославије која је уследила после војног пораза у Априлском рату и капитулације земље, окупација у свим својим видовима, након тога устанак у коме су учествовала два антифашистичка покрета унутар српског националног бића – четнички и партизански. Из тог и по својој природи таквог устанка и судара снага са различитим и тешко помирљивим погледима на будућност, проистекао је грађански рат који ће трајати све до 1945. године, као и поделе које су наредних деценија мучиле српство. Ту је појава геноцида над српским народом на простору НДХ, у који је умешана и Римокатоличка црква, репресија која прати окупацију, политички и војни покрети – они грађанског отпора, револуционарне перспективе, али и они који су те 1941. године учинили неки други избор, пасивизирали се или настојали да се приближе окупаторским властима. Уз то иде колаборација и квислинштво међу којима правимо разлику. Ту су и личне судбине појединаца, као и свакодневни живот у сенци рата, страдања, сатирања, преживљавања. Другим речима, тема нашег скупа је обимна, а са појединим њеним сегментима историчари ће се, у намери да сагледају време, реконструишу догађаје, одмере улогу одређених личности, изрекну оцене, и даље суочавати.

Загледани данас у историографску продукцију о 1941. години, примећујемо да је она једним делом испуњена стереотипима и интерпретацијама које су предуго имале утемељење у скромном броју историјских извора. Ту су и тврдње које су одраз идеолошког мишљења, најчешће наметнуте од власти, али не само од ње, као и бројне историјске белине (празнине) које историчари деценијама нису испуњавали знањем, много табу тема, појава које дефинишу

као „стратегију ћутања” о догађајима које у преживљеном идеолошком времену посланицима струке политичком санкцијом ускраћују могућност да критички мисле и презентују резултате својих истраживања. Али, упоредо с тим, или истовремено с тим, током ових 80 година XX и XXI века нагомилано је и знање које свакако није коначно, али је резултат темељних истраживања које су обављали историчари са овог простора. Академик Димић је посебно истакао да је велики број тих историчара потицао и потиче из редова оружаних снага. У питању су научници превасходно окупљени око Војноисторијског института и данашњег Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, као установе која дуго траје и која има несумњиви резултат.

Димић је закључио да је антифашистичка борба тема о којој постоји мноштво различитих оцена, ставова и судова, било да су политички или лаички, лични или колективни, изрицани са намером да се саопшти истина или учини потребан „уступак” власти. То је додатно иницирало потребу да на свакој „окуци” југословенске историје после 1945. године, садржаји Другог светског рата, кључних идеја једног времена, сучељених идеологија и покрета, положених жртава – буду изнова проверавани, преиспитивани, истраживани, било да је у питању година 1948. и сукоб са Стаљином, 1966. и обрачун са Ранковићем, 1968. и ступање на историјску сцену нове југословенске генерације, 1991. и разбијање југословенске државе. То су они изнуђени „заокрети” југословенске револуције на којима су многи од учесника у тој 1941. години напосто отпадали од партије, а понеки од њих касније нудили и нека друга виђења истог тог времена. Због тога је академик Димић изразио наду да ће се представљени радови, настали на темељима нових и фундираних истраживања, наћи у публикацији која ће доћи у руке много ширег круга корисника. Тај његов предлог ми овим путем и испуњавамо.

У овом посебном издању *Војноисторијског гласника*, на основу реферата изнетих на претходно одржаном научном скупу одабрано је 15 најквалитетнијих радова који завређују да се нађу на његовим страницама. Први од радова у нашем зборнику, из пера руског историчара др Александра Вершињина са Историјског факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”, бави се перцепцијом совјетске стратегије уочи Другог светског рата према виђењима француских војних представника у Москви. Аутор износи став да су западноевропска и совјетска стратешка култура после Првог светског рата биле у очигледној супротности, али су се подударале у жељи да се спречи оружани сукоб у Европи тридесетих година прошлог века, што је створило основу за сарадњу између

СССР-а и западних демократија у суочавању са немачким реваншизмом. Међутим, Вершињин закључује да је неспособност француског политичког врха да прихвати совјетске интересе, као фактор у развијању сопствене стратегије, осујетила све покушаје формирања војно-политичког савеза способног да се одупре Немачкој. Рад познатог руског историчара и експерта за дипломатску историју др Олега Р. Ајрапетова који следи, односи се на промене версајског система на Балкану које су уследиле 1940. године и решење питања Бесарабије њеним повратком у састав СССР-а.

О улози британске политике у организацији војног пуча 27. марта 1941. године, на основу британских, југословенских и немачких архивских извора, мемоаристике и литературе, говори рад „Британци и војни пуч 27. марта 1941. године” пуковника др Далибора Денде из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања. Аутор истиче да су на стварању климе за извођење пуча биле ангажоване све британске тајне службе, како цивилне, тако и војне, чије активности нису увек биле међусобно координиране, те закључује да је до пуча дошло на иницијативу Југословена, коју су Британци само искористили у погодном моменту. На тај рад тематски се надовезује рад пуковника др Слободана Ђукића са Катедре друштвених наука Војне академије, под насловом „Југословенска војска у Априлском рату 1941. године”.

У свом раду „Југословенска краљевска влада и догађаји у Југославији у јесен 1941. године: поглед из избеглиштва”, фундираном на архивској грађи и литератури, др Милан Терзић из Архива Југославије указује на настојања Југословенске краљевске владе да након избеглиштва, априла 1941. године, спозна стварност у окупираној земљи и да на основу приспелих вести утиче на догађаје у Југославији. Аутор закључује да је Југословенска краљевска влада, у јесен 1941. године, заузела став према догађајима у земљи на основу прикупљених сазнања и стала иза покрета пуковника Драже Михаиловића.

У свом раду „Улога логора у гушењу устанка у Србији 1941. године” др Милан Кољанин из Института за савремену историју износи да се после агресије осовинских сила и поделе државне територије Југославије, априла 1941. године, мрежа немачких логора проширила на немачко окупационо подручје у Србији. Главни разлог за њено стварање била је потреба за гушењем масовног устанка у лето и јесен 1941. године. Кољанин истиче да су осим масовног интернирања устаника и мушког становништва са подручја војних операција, у логорима интернирани јеврејски и делимично ромски мушкарци, за које је то значило сигурну смрт. Заточени су и други стварни или потенцијални противници окупације, пре свега комунисти и

њихови симпатизери, затим истакнути интелектуалци и јавни радници демократских убеђења. Несразмерна војна премоћ окупационих немачких снага имала је кључну улогу у сламању устанка у Србији у јесен 1941. године. Она је праћена масовним стрељањем и интернирањем српског цивилног становништва, што је великим делом допринело сламању устанка током октобра и новембра те године. Тада је интернирано целокупно преостало јеврејско становништво и убијено до почетка маја 1942. године. Аутор закључује да је средином јула 1942. године окончано формирање мреже сталних логора која је покривала територију окупиране Србије и служила до самог краја окупације, октобра 1944. године.

Геостатистичку анализу губитака припадника партизанског покрета из западног дела окупиране Србије, претрпљених у устанку 1941. године, на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945” дао је др Драган Цветковић из Музеја жртава геноцида. Губици партизана из региона северозападне и дела западне Србије сагледни су у контексту страдања сабораца са територије окупиране Србије у другим регионима, а све у релацији са демографским потенцијалима посматраних подручја.

Историчарка из Војног архива, др Маријана Мраовић је у свом раду „Почеци пропагандног организовања колаборационистичких власти на територији окупиране Србије током 1941. године”, који је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива у Београду, анализирала почетке организовања пропаганде колаборационистичке управе у периоду Савета комесара, а затим и „Владе народног спаса” током 1941. године, преко којих су немачке окупационе власти намеравале да остваре строго контролисано управљање српском привредном, а у одређеном обиму и културном и просветном политиком.

О околностима које су довеле до стварања Српске државне страже, колаборационистичке формације створене почетком марта 1942. године у окупираној Србији, као и њеној организацији, на основу архивске грађе из Војног архива у Београду, као и објављене грађе, литературе и периодике говори рад др Небојше Стамболије из Института за савремену историју из Београда. Стамболија закључује да је Српска државна стража настала из потребе окупатора и колаборациониста за једном јачом и организованијом јединицом која би се успешније супротставила устаничким снагама на територији Србије. Формирана на бази предратне жандармерије, у специфичним условима ратног хаоса на простору Србије, она је задржала свој првенствени полицијски карактер, иако је по потреби стварала веће и покретније војне формације.

Словеначки историчар др Блаж Торкар из Центра високих војних школа Словеначке војске из Марибора упознао нас је, у свом раду на енглеском језику, са војним акцијама словеначких партизана 1941. године. Аутор истиче да је главни носилац антифашистичке борбе у Словенији била Освободилна фронта, у којој су значајну улогу имали комунисти. Према истраживањима Торкара, у Словенији је током 1941. године формирана 41 партизанска јединица ранга чете са од 15 до 50 бораца у свакој од њих. Иако су биле слабо наоружане и осуђене на герилску тактику, ове јединице су својим акцијама дале подстрек за избијање масовнијег устанка у Горењској у децембру 1941. године.

Историчари из Северне Македоније, проф. др Александар Литовски и др Роберто Трајковски, предочили су развој народноослободилачке антифашистичке борбе у Вардарској Македонији од 1941. до 1944. године, према документима Вермахта који се односе на развој народноослободилачког покрета (НОП) у Македонији, са војног, али и политичког, економског, културног и националног аспекта. У раду је научно разрађено неколико важних историјских прекретница које у поменутој документацији анализирају, синтетишу и вреднују војно-оперативне територијалне команде, службе и институције Вермахта.

Бугарска историчарка др Маријана Стамова из Балканолошког института Бугарске академије наука, у свом раду „Албанске илузије у годинама Другог светског рата” истиче да се од свих балканских држава Албанија прва нашла на удару „Новог европског поретка”. Уз помоћ Хитлера и Мусолинија остварила је свој национални програм уједињења свих Албанаца у једну државу, али је „Велика Албанија” била само ратна креатура, која није била међународно призната. Стамова закључује да је крај рата скинуо са дневног реда идеју о свеопштем уједињењу Албанаца, јер је албанска држава успостављена поново у границама које је добила након окончања Првог светског рата, док је велики део албанског народа и даље остао да живи ван њених граница.

Руски историчар др Александр Колпакиди из Москве презентовао нам је прегледан рад о делатностима совјетске војне обавештајне службе у Југославији током Другог светског рата. У њему су разматрани различити аспекти њених активности као што су агентурни рад, организација рада Балканског центра совјетске војне обавештајне службе, обавештајна група Мустафе Голубића, група „Патрас”, совјетска морнаричка обавештајна служба, организација обавештајне службе са позиција совјетске војне мисије у Југославији и ваздухопловне базе у Барију (Италија), те организација специјалне радио-везе совјетске војне обавештајне службе на Балкану. Наведене су и биографије агената и кадрова совјетске војне обавештајне службе.

Историчарка из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања др Татјана Милошевић се у свом раду „Априлски рат на страницама Војноисторијског гласника” бави анализом радова о Априлском рату објављених у овом часопису у претходних седамдесет година. Циљ рада је разоткривање и расветљавање повода и узрока који су довели до краха и капитулације војске Краљевине Југославије, као и рефлексије Априлског рата на стање у земљи и друштву.

Посебно издање нашег часописа засвођује рад пуковника др Миљана Милкића „Проблеми утврђивања права на доделу партизанске споменице 1941. године”, који је писан на основу необјављене архивске грађе из Војног архива у Београду, објављених нормативних докумената и литературе. У раду се анализира законска регулатива којом је била регулисана процедура добијања Партизанске споменице 1941. године. Аутор указује на проблеме који су се појављивали у пракси током имплементације законских одредби у процесу доказивања права на добијање овог одликовања у периоду од 1946. до 1963. године.

У одабиру радова које овом приликом представљамо заједно са нашим сарадницима из СУБНОР-а Србије, трудили смо се да предност дамо новим истраживањима мало познатих, недовољно истражених или контроверзних тема у вези са догађајима у Југославији и њеном окружењу 1941. године. Надајући се да смо овим посебним издањем *Војноисторијског гласника* бар малим делом успели да допринесемо продубљивању истине о догађајима са почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији и укажемо на значај и традиције антифашистичке борбе српског народа, препуштамо га суду читалачке и стручне јавности.

пуковник
др Далибор Денда

Чланци

355.02(47)1938/1939"
94:327(47:44)1938/1939"
327:355(47:44)1938/1939"
COBISS.SR-ID 83803145

Језик рада: Српски
Примљен: 08. 03. 2022.
Прихваћен: 27. 05. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Александар Вершињин, виши предавач
Историјски факултет, Московски државни универзитет
„М. В. Ломоносов”, Москва, Руска Федерација
E-mail: averchinine@gmail.com

СОВЈЕТСКА СТРАТЕГИЈА УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ВИЂЕЊИМА ВОЈНОДИ- ПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИКА ФРАНЦУСКЕ У МОСКВИ (1938–1939)*

АПСТРАКТ: После Првог светског рата, западноевропска и совјетска стратешка култура су биле у очигледној супротности. Међутим, уз све разлике између ова два концепта, они су се поклопили у жељи да се спречи оружани сукоб у Европи тридесетих година прошлог века, што је створило основу за сарадњу између СССР-а и западних демократија у суочавању са немачким реваншизмом. Како показује анализа извештаја француских војних представника у Москви, за период од 1938. до 1939. године, у војним круговима Париза постојало је разумевање оних чинилаца који су давали правац совјетској спољној политици. Међутим, неспособност француског политичког врха да прихвати совјетске интересе, као фактор у развијању сопствене стратегије, осујетила је све покушаје формирања војно-политичког савеза способног да се одупре Немачкој.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Огист-Антоан Палас, англо-француско-совјетски преговори из 1939. године, совјетско-немачки пакт о ненападању из 1939. године, совјетска стратешка култура

* Са руског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

Питање узрока неуспеха покушаја да се створи савез између западних демократија и Совјетског Савеза уочи Другог светског рата одавно је тема у расправама у стручној литератури. У првом плану намеће се, по правилу, питање одговорности разматрано у контексту конкретних догађаја и поступака. Ређе се, пак, пише и говори о фундаменталним разликама у стратешкој култури два центра моћи. Сам концепт стратешке културе настао је много касније у односу на овај период. Појавио се у научним круговима у Сједињеним Америчким Државама 70-их година ради поређења америчке и совјетске нуклеарне доктрине. Међутим, његов семантички садржај је користан за анализу и најједноставнијих питања. Руски политиколог Андреј А. Кокошин дефинише стратешку културу као „скуп стереотипа о сталности у понашању релевантног субјекта у вези са применом војне силе високог интензитета при решавању политичких задатака и постизању војних циљева, односно приликом планирања, прихватања и спровођења стратешких одлука”.¹ Другим речима, реч је о фундаменталној перцепцији спољашњег света, то јест спољашњих изазова, ризика и претњи, која утиче на поступке људи одговорних за доношење кључних спољнополитичких одлука.

Основна тврдња тог аутора јесте да су западноевропска и совјетска стратешка култура после Првог светског рата биле отворено на супротним позицијама. У Европи се она формирала у сенци тешког искуства из Првог светског рата и претпостављала је постизање спољнополитичких циљева, углавном невојним средствима: дипломатијом под окриљем наднационалне организације, закључивањем мултилатералних споразума о колективној безбедности и интензивирањем економских интеграција. Сами ови циљеви су све више схватани у оквиру дискурса о универзалним вредностима, као што су свеопшти мир и благостање нација. Овакво виђење је сугерисало одступање од модела концепта великих сила према коме се стратешко планирање заснивало на принципу равнотеже снага. Строго говорећи, оно је имало мало шта заједничког са стратегијом, јер се залагало за општу забрану рата, на којој је требало градити односе међу државама. „Ако желимо мир, зашто једноставно не бисмо живели у њему,” поставља реторичко питање амерички политиколог Едвард Лутвак. „Ако се слажемо да је оружје скупо и опасно, зашто се једноставно не разоружамо?... Не изненађује постојаност са којом се нуде таква заједничка решења, јер сама чињеница да жеља за миром или разоружањем логично води ка нечему супротном изгледа

¹ Андрей Кокошин, *Вопросы прикладной теории войны* (Москва: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2018), 161.

скоро па чудно са становишта здраве логики”.² Другим речима, колективна безбедност би се могла одржати само на основу свеопштег консензуса. У случају да на сцену ступи сила која жели да користи ратна средства ради остваривања сопствених интереса, цела ова замисао била би обезвређена.

Совјетска стратешка култура се по многим питањима разликовала од западњачке. Она се заснивала на наглашавању рата као главног фактора у међународним односима. Порекло таквог става може се тражити у историјском искуству руске државе, која се вековима развијала у непријатељском окружењу, а у вези је и са догађајима који су пратили формирање совјетске власти у периоду од 1917 до 1922. године, с обзиром на посебну улогу идеологије која је утицала на слику света у очима бољшевика. Џорџ Кенан је, у „Дугом телеграму” 1946. године, изјавио: „Не може се назвати случајношћу то што се марксизам, пола века без резултата лутајући западном Европом, задржао и најпре пустио корен у Русији. Само у овој земљи, која никада није била у пријатељском окружењу или упознала истинску стабилну равнотежу независних чинилаца, било унутрашњих или спољашњих, могло је да наиђе на одјек ово учење које тврди да се економски сукоби унутар друштва не могу решити мирним путем.”³ Било да је закључак о иманентно конфликтној природи међународних односа произашао из марксистичко-лењинистичке идеологије или је, како каже Модест А. Колеров, био диктиран „међународним консензусом” да је „рат пред вратима и да ће бити још страшнији од оног који се преживео од 1914, до 1918. године”,⁴ он је у оба случаја водио ка логичном следу догађаја.

Припреме за неминовни рат условљавале су и приврженост политици силе. С друге стране, дипломатији је додељен важан, али генерално уобичајен задатак „да омогући држави да избегне оружане конфликте са суседима у за њу неодговарајућем тренутку, као и да изазове рат у најповољнијем моменту, када се стекну за то најбољи војни, економски и спољнополитички услови, уколико је остварење сопствених историјских циљева немогуће без употребе оружане силе”.⁵ Совјетска стратегија се, дакле, ослањала на два постулата. Први је био да се, коришћењем такозваних међуимперијалистичких противречности, спречи формирање јединствене непријатељске коали-

² Едвард Люттвак. *Стратегија: Логика войны и мира* (Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2012), 271.

³ Телеграмма посольства США в Москве №511 («Длинная телеграмма»), 22 февраля 1946 г. (дата обращения 08.03.2022) <http://doc20vek.ru/node/332>

⁴ Модест Колеров, *Сталин: от Фихте к Берия. Очерки по истории языка сталинского коммунизма* (Москва: Модест Колеров, 2017), 356.

⁵ Александр Свечин, *Стратегија* (Москва: Госвоениздат, 1926), 106.

ције, док је други био да се жариште рата држи што даље од совјетских граница. Њен кључни циљ дефинисао је Јосиф В. Стаљин на следећи начин: „Наш барјак остаје као и до сада барјак мира. Међутим, ако почне рат, нећемо стајати скрштених руку. Укључићемо се, али ћемо се укључити последњи. Ући ћемо у рат у оном моменту када наша улога буде одлучујућа за победу једне од зараћених страна. Отуда произилази закључак да треба бити спреман за сваки сценарио и да треба за то имати увек спремну сопствену оружану силу”.⁶

Два представљена модела стратешког понашања била су заснована на различитим погледима на свет, иако су, у другој половини 30-их година изазови немачког реваншизма ставили на дневни ред и питање сарадње међу њима. У историографији се још увек расправља о томе да ли се Совјетски Савез 20-их и 30-их година може сматрати ревизионистичком државом.⁷ Он је по свој прилици био сила која се по својим политичким, економским и идеолошким параметрима није уклапала у систем међународних односа насталих после Првог светског рата. Стога је стално наилазио на потешкоће у покушају да изгради односе са чуварима статуса кво у свету. Истовремено, позиција СССР-а је, по правилу, била дефанзивна и тешко се могла изједначити са доследно агресивним курсом Немачке, која је сматрала рат или, у најмању руку, ситуацију одржавања сталне ратне претње, главним инструментом за решавање сопствених спољнополитичких циљева. Циљеви Москве, Лондона и Париза су се, дугорочно гледано, разилазили, али су се краткорочно поклапали, што им је отварало могућност договора о основним проблемима европске безбедности. Међутим, потенцијални договор зависио је понајвише од тога да ли ће све стране успети да превазиђу разлике произашле из различитих визија међународне реалности. Велика шанса за то постојала је у односима између СССР-а и Француске.

Француска дипломатија је још од 1917. године сматрала да је Совјетска Русија, а затим и СССР, велика црна тачка на карти Европе. Дубока идеолошка размимоилажења, сећања на Брест-литовски сепаратни мир и војну интервенцију савезника у грађанском рату од 1918. до 1922. године, те нерешено питање дореволюционих дугова, које је совјетска власт одбијала да плати, представљали су препреку

⁶ Иосиф Сталин, *Сочинения*, Т. 7 (Москва: Политиздат, 1952), 11-14.

⁷ Михаил Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941* (Москва: Вече, 2000), 415-420; Peter Jackson, "Europe: the failure of diplomacy, 1933-1940", in: *The Cambridge History of the Second World War*. Vol. 2. Politics and Ideology, edited by Richard J. B. Bosworth, Joseph Maiolo (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 217-252; Адам Туз, *Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики* (Москва: Издательство Института Гайдара, 2019), 509-527; Олег Айрапетов, *Внешняя политика Советской России и СССР в 1920-1939 годах и истоки Второй Мировой войны* (Москва: Родина, 2020), 14-15.

за успостављање стабилних и трајних билатералних односа и поред званичног успостављања дипломатских односа 1924. године.⁸ Приближавање између две земље започело је тек почетком 30-их година, на таласу распада Локарнског поретка у Европи, изазваног јачањем немачког реваншизма. Као последица тога, 1932. године закључен је совјетско-француски пакт о ненападању, мада политичари и дипломате на обе стране још увек нису били довољно свесни какве би све облике могла имати сарадња између двеју држава.⁹

Највише се могло очекивати од војника. Још крајем XIX века они су били међу главним иницијаторима склапања француско-руског савеза. За њих је, по природи посла, било карактеристично стратешко мишљење у категоријама успостављања равнотеже снага. Посматрајући кроз ту призму, користи од савеза са СССР-ом, како због његове улоге у европској политици, тако и због његове важности као противтеже Немачкој, биле су сасвим очигледне. И поред тога, током 30-их година, у француском Генералштабу КоВ-а, на чијем челу се налазио генерал Морис Гамелен, доминирале су негативни погледи на Совјетски Савез и његове оружане снаге.¹⁰ Пре свега, и поред неспорних успеха совјетског преоружања, Црвену армију сматрали су непоузданом војном силом која, према њиховим проценама, није била у стању да се у дужем периоду адекватно супротстави добро организованим и опремљеним оружаним снагама неке од великих сила. Поред тога, перцепција Црвене армије била је замагљена и због идеолошких предрасуда. Наиме, и поред промена у совјетској спољној политици у току тридесетих година XX века, на њу се, пре свега, гледало као на револуционарну армију чији је главни циљ био рушење друштвено-економског поретка на Западу. Важно је напоменути и да су Французи више били наклоњени зближавању са источноевропским земљама чији су војни потенцијали (парадоксално) оцењивани бар као приближни совјетским.¹¹

Француски војни кругови у потпуности су делили исте предрасуде према Совјетском Савезу као и дипломате и политичари. Брест-литовски мир представљао је за њих „колективну” психолошку трау-

⁸ Искандер Магадеев, *В тени Первой мировой войны: Дилеммы европейской безопасности в 1920-е годы* (Москва: Аспект-пресс, 2021).

⁹ William E. Scott, *Alliance Against Hitler. The Origins of the Franco-Soviet Pact* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1962), 73.

¹⁰ Maurice Vaisse, "Les militaires français et l'alliance franco-soviétique au cours des années 1930", in: *Forces armées et systèmes d'alliance. Colloque international d'histoire militaire et d'études de défense nationale, Montpellier, 2-6 septembre 1981* (Paris, Fondation pour les études de Défense nationale, 1981), 688-703.

¹¹ Martin S. Alexander, *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1935-1940* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 284-285.

му, једнако као и сећања на антирежимске побуне на француским ратним бродовима у време савезничке интервенције у Русији 1919. године. Они су страховали од комунистичке идеологије једнако као и политичари, видећи у њој један облик анархизма, смртно опасног за војну организацију. Политичка нестабилност у Француској, којој је активно доприносила комунистичка партија, само их је учвршћивала у таквим ставовима.¹² Као последица свега тога, дошло је до парадоксалног преокрета у стратешком размишљању, па су као кључне савезнице на истоку виђене оне земље које очигледно ни у ком случају нису биле дорасле тој улози. Подизање војних потенцијала Пољске, у чему су учествовали француски генерали, почевши од војног изасланика у Варшави Ф. Мисеа, па до самог Гамелена, подударало се са потцењивањем совјетских војних могућности. Французи су се својски трудили да у обновљеној Пољској нађу замену за моћно Руско царство, као бившег главног савезника на истоку.¹³

Насупрот њима, један део представника француске војне елите имао је сасвим супротно мишљење. Тако су официри из кругова око генерала Мориса Вејгана, међу којима се нарочито истицао потпуковник Жан де Латре де Тесињи, будући маршал Француске, сматрали да је јачање Немачке почетком 30-их година захтевало озбиљну ревизију француске политике према СССР-у и његовим оружаним снагама. Они нису били присталице оживљавања француско-руског савеза, али су сматрали да нови међународни услови захтевају извесно зближавање са Совјетским Савезом, пре свега у војној сфери.¹⁴ Главни циљ Де Латреових присталица био је да спрече нови круг совјетско-немачког зближавања, сличног оном које је започело 1922. године, након склапања Рапалског споразума између две земље.¹⁵ Такав приступ, међутим, није подразумевао успостављање стратешке сарадње са Москвом.

Де Латре је предочавао да совјетска спољна политика пролази кроз дубоку трансформацију и да је све више прожета „националним осећањем“, али из ове изјаве нису произлазили никакви практични закључци. У реторици о сарадњи крила се такозвана „стратешка себичност“

¹² Klaus-Jürgen Muller, "L'anticommunisme et les militaires en France et en Allemagne (1920-1940)", in: *Militaires en république, 1870-1962: les officiers, le pouvoir et la vie politique en France*, édité par Olivier Forcade, Eric Duhamel, Philippe Vial (Paris: Publications de la Sorbonne, 1999), 445.

¹³ Александр Вершинин, Наталъя Наумова, *От триумфа к катастрофе: военно-политическое поражение Франции 1940 г. и его истоки* (Санкт-Петербург: Алетейя, 2022), 246-247.

¹⁴ Frédéric Guelton, Jean de Lattre de Tassigny et les relations franco-soviétiques au début des années trente, in: *Revue Historique des Armées*, 2002, no. 2, 3-10.

¹⁵ Jean de Lattre de Tassigny, *Ne pas subir. Écrits 1914-1952* (Paris: Plon, 1984), 132-142.

својствена француском војно-политичком руководству, која је у потпуности дошла до изражаја још у Првом светском рату.¹⁶ Русија је поново требало да послужи за обуздавање немачке војне моћи, решавајући на тај начин кључни француски безбедносни проблем. Није се постављало питање који су интереси Москве, нити сео њему расправљало.

Овакав приступ одразио се и у раду француског Генералштаба КоВ-а. Аналитичари његовог Другог (обавештајног) бироа ограничавали су се на извештаје о општем стању у оружаним снагама СССР-а и совјетској привреди. Војни изасланици у Москви углавном су се бавили прикупљањем информација. До 1937. године у француском Генералштабу створена је слика о слабој земљи коју су разједале унутрашње противречности и чија је пажња стално била преусмеравана на разна периферна војишта, дуж њених дугачких граница, пре свега оних далекоисточних. Одустајање Москве од активне дипломатије, од 1937. до 1938. године, и прелазак на убрзану изградњу оружаних снага објашњавало се управо њеном слабошћу, а не снагом. Узроци промене совјетског понашања у међународној арени уопште нису нашли свој одраз у извештајима војних изасланика Е. Мандре и Л. Симона у периоду од 1933. до 1937. године. Ако је Мандра и покушавао да донекле проникне у то питање, његов наследник је на крају у потпуности прешао на изразито антисовјетске позиције, што је фактички довело до блокаде његовог рада у Москви.¹⁷ Ситуација је почела да се мења тек 1937. године, када је положај војног аташеа Француске у СССР-у заузео пуковник Огист-Антоан Палас.

О Паласу нема много података. Зна се да је завршио војну академију Сен Сир (1901) и учествовао у Првом светском рату, из кога је изашао у чину пешадијског капетана. У периоду од 1920. до 1922. године био је у саставу француске војне мисије у Румунији, а између 1925. и 1927. године служио је у саставу француских окупационих трупа у Рајнској области у Немачкој, где је био на обавештајним дужностима. Године 1927. постављен је на службу у Други (обавештајни) биро Генералштаба КоВ-а. Након тога је, од 1928. до 1930. године, био на положају француског војног аташеа у Белгији, а од 1930. до 1933. године на истом положају у Румунији. Од 1934. до 1937. године био је на служби у трупи на територији Француске.¹⁸ У време доласка на дужност у Совјетски Савез, Палас је већ имао много задруга за отаџбину. Пошто његова лична архива није доступна, те-

¹⁶ Олег Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне. 1915* (Москва: Кучково поле, 2015), 438-439.

¹⁷ Georges Vidal, *Une alliance improbable. L'armée française et la Russie soviétique 1917-1939* (Rennes: Presses universitaires de Rennes 2015), 91-106.

¹⁸ Louis Rivet, *Carnets du chef des services secrets. 1936-1944* (Paris: Nouveau Monde, 2010), 868-869.

шко је рећи каква су била његова лична очекивања када је кретао за Москву. Међутим, његови извештаји Генералштабу и Министарству рата, који су данас депоновани у војном архиву у Венсену, указују на то да се релативно брзо уверио да су, пре свега због идеолошких антипатија и личног непријатељства, његови претходници озбиљно потцењивали совјетску војну машинерију.

Већ у својим првим извештајима из 1938. године, Палас је забележио важну чињеницу: ма колико се француском војном руководству чинили сумњивим борбени квалитети Црвене армије и ниво стручности њеног командног кадра, она је представљала озбиљну снагу. Црвеној армији није било равне по броју. У случају мобилизације она је могла рачунати на 180 пешадијских и 30 коњичких дивизија. Оклопне снаге, у којима је било између 5.000 и 8.000 тенкова, биле су организоване у самосталне механизоване јединице. При томе је квалитет наоружања и технике у потпуности одговарао савременим светским стандардима, будући да је војно-политичко руководство земље посебну пажњу усмерило на његово усавршавање. Совјетски Савез је, такође, располагао свим врстама сировина неопходних за развој војне индустрије. По мишљењу Паласа, најслабије стране совјетске ратне машинерије биле су слабо развијена инфраструктура у пограничним областима и општи ниво обучености командног кадра. „[Официрски кор] је више пута претрпео значајне кадровске промене, као резултат чистки. Мало шта можемо рећи о његовом квалитету”,¹⁹ коментарисао је он у свом извештају француском посланику у СССР-у Роберу Кулондру.

Свеукупни совјетски потенцијали, који се заснивају на широким мобилизацијским могућностима, значајно подигнутим индустријским ресурсима земље и неограниченом приступу кључним врстама сировина у комбинацији са знатном стратегијском дубином потенцијалног војишта на западној граници земље, давали су војно-политичком руководству у Москви широке могућности за организацију гипке одбране, чак и против јачих противничких снага, а омогућавали и планирање успешних контраудара. „Совјетска армија“, извештавао је Палас, „мени се већ чини способном да обезбеди одбрану своје земље под повољним условима, па чак и да изведе одлучну, иако ограничену офанзиву”.

Такви закључци, међутим, нису наилазили на разумевање Паласових претпостављених, па су му слали депеше у којима су га прекоравали због прецењивања квалитета совјетских оружаних снага. Из Генералштаба КоВ-а скретана му је пажња на чињеницу да извештаји војног изасланика „имају значајан утицај на формирање актуелног

¹⁹ Service historique de l'armée de terre (SHAT), 7N3186, l'Attaché militaire à Moscou à Son Excellence Monsieur Robert Coulondre. 18 avril 1938.

правца француске (спољне) политике. Они стога не треба да садрже непроверене или недовољно засноване информације, као и мишљења која нису поткрепљена директним личним запажањима”.²⁰

Паласове извештаје нису желели да прихвате у Паризу, избегавајући, као и раније, потребу за детаљном анализом совјетске стратегије или, у најмању руку, разјашњавања оних непосредних циљева и задатака које је пред себе постављало војно-политичко руководство СССР-а. Већ јуна 1938. године, војни аташе је упозоравао да постоји могућност да ће се у случају наставка политике неуважавања совјетских интереса Москва споразумети с Берлином, што би за Немачку било „једнако стицању слободе пловидбе”²¹ (односно, да би дошло до значајног проширења војно-економских могућности Рајха).

У пролеће 1939. године, Палас је, анализиравши совјетску реакцију на Минхенски споразум, као и покушаје Енглеске и Француске да створе стабилне основе за сарадњу са Немачком, који су потом уследили, дошао до закључка да је СССР донео коначну одлуку о преласку на политику силе ради заштите сопствених интереса. Он је, 13. јула, послао у Париз извештај „О стратешком положају на европском источном фронту и његовом могућем утицају на позицију совјетске владе у току преговора о закључењу тространог пакта између Енглеске, Француске и СССР-а”. Његово предвиђање о исходу могућег немачко-пољског рата звучало је депресивно. Како је указивао у новонасталој ситуацији, Пољска која се „добровољно одрекла ефективне совјетске војне помоћи”, напола окружена територијама под контролом Немачке, нашла се фактички у стратегијској изолацији, слично као и Чехословачка годину дана раније. Она ће изгубити „коридор” већ првих дана рата. Немачка је могла да искористи територије Источне Пруске и Шлезеје за крилне обухвате пољских снага западно од Висле и брзи пробој ка Варшави. Напад из Словачке у правцу Лавова одсекао би Пољску од Румуније. Палас је оцењивао да су могућности Пољака да покрену сопствену успешну офанзиву веома слабе. Пораз пољске армије, према његовој оцени, догодио би се чак и пре него што би савезничке снаге на западу хипотетички биле у могућности да пробију „Зигфридову линију”.

„Чини ми се све јасније”, наставио је Палас, „да све ове чињенице нису мимоишле ни совјетску војску ни господина Стаљина, чија спољна политика сваким даном постаје све више руска национална политика. Видевши 1938. године да су његови пактови о узајамној помоћи са Француском и Чехословачком, који нису поткрепљени војним споразумима, били само мртво слово на папиру, и да смо ми, како се њего-

²⁰ SHAT, 7N3186, note pour le Colonel Palasse, Attache militaire de France à Moscou. 30 mai 1938.

²¹ SHAT, 7N3186, colonel Palasse, Attache militaire de France à Moscou au général Dentz. 14 juin 1938.

вом руководству могло чинити, увек избегавали једноставне трипартитне преговоре на нивоу генералштабова, СССР је донео чврсту одлуку да ове године не прави сличне грешке ... Ако пристане да се изложи ратном сукобу са Немачком, онда ће то бити само након за њега задовољавајућег решења војних питања". Палас је оштро упозоравао сопствено руководство да је крајње време да се пређе са преговора у духу „пактоманије” и бомбастичних јавних изјава, иза којих није стајала реална моћ, на билатералне разговоре у вези са основама за израду заједничких ратних планова. „Сумња и неповерење које су се јављале у току преговора, могу се превазићи само кроз израду конкретних споразума којима се утврђују обавезе сваке од страна у случају агресије”.

Према Паласу, војни преговори могли би створити основу за политички договор. Требало је да предмет дискусије буду следеће варијанте пројектовања совјетске моћи на војишту: поред употребе ваздухопловства и морнарице, предлагао је варијанте продора јединица Црвене армије кроз Летонију и Литванију у правцу Источне Пруске. При томе, истицао је да ће без оперативне координације са полским Генералштабом чак и та ограничена дејства имати мало ефекта. Ипак, главни губитник биће Пољска. Без совјетске помоћи њен брзи слом представљао је само питање дана. У вези с тим, Палас је писао о потреби „да се Пољаци психолошки припреме да прихвате наше предлоге”. Сматрао је да ће војни преговори или спасти ситуацију, или је учинити безнадежном, а њихов неуспех имаће, пак, несagleдиве последице. „Ако се брзо не договоримо, велика је вероватноћа да ће СССР отићи у самоизолацију и заузети неутрално-ишчекујућу позицију, а затим закључити споразум са Немачком на основама поделе Пољске и прибалтичких држава”,²² упозоравао је војни аташе.

Уочи отпочињања трилатералних англо-француско-совјетских војних преговора у Москви, августа 1939. године, Палас је иступао отворено лобирајући за потписивање делотворног војног споразума. У својим извештајима које је слао Паризу инсистирао је на томе да Француска преузме иницијативу у француско-британском двојцу, ако ни због чега другог бар због тога да распрши совјетска уверења да у оквиру западног блока о свему одлучује Лондон. Такође, тражио је да се уз мисију генерала Жозефа Думенка у Москву пошаље и комплет одговарајућих мапа потенцијалног војишта. Предлагао је да западне престонице једновременно изврше притисак на Варшаву, како би је приморале да прихвати совјетску војну помоћ.²³

²² SHAT, 7N3186, l'Attaché militaire à Moscou. Note sur la situation stratégique sur le front oriental de l'Europe. Sa répercussion probable sur l'attitude de gouvernement soviétique dans les pourparlers relatifs à la conclusion d'un pacte tripartite entre l'Angleterre, la France et l'URSS. 13 juillet 1939.

²³ SHAT, 7N3186, revue des lettres de Palasse no. 585, 588, 600 (juin-juillet 1939).

Неуспешан исход тројних војних преговора доспео је у жижу Паласове пажње. Он је, наиме, до последњег тренутка веровао да није све изгубљено, па је, 23. августа, у извештаји Паризу навео да је у вези са могућим совјетско-немачким споразумом „ситуација веома критична”, али је показао и извештај оптимизам: „Ја и даље сматрам да је за СССР опредељење за споразум са Немачком само изнуђени корак и, могуће, начин да се брже дође до формирања оне коалиције коју СССР заиста жели, али треба деловати без одлагања, одлучно и без задњих мисли”. Подсетио је, такође, да је Москва у повољној позицији за преговоре: „Захтеви Совјета ће вероватно расти у складу са њиховим дипломатским успесима. Треба очекивати да ће они бити много захтевнији у оним питањима које сматрају виталним”.²⁴ Чак и након што је све већ било завршено и почео рат у Европи, Палас је сматрао да постоје и даље изгледи за могуће зближавање са СССР-ом. У разговору са службеником Народног комесаријата одбране, вођеним 13. септембра 1939. године, он је приметио: „Ја и генерал Думенк желели смо да окончамо преговоре наших војних делегација у обостраном интересу, али се из Париза на наше жеље одговарало веома споро, док је нарочите тешкоће по том питању правио Лондон. На одласку из Москве генерал Думенк ме је питао шта желим за себе. Одговорио сам му да бих највише желео да добијем команду над дивизијом, али, да с обзиром да две године радим на побољшању односа између нашег генералштаба и Генералштаба Црвене армије, ипак желим да наставим и даље с тим послом”.²⁵

Паласове погледе на совјетску стратегију непосредно пред рат делио је и његов колега, ваздухопловни аташе Француске у СССР-у потпуковник Шарл Луге. Он је, 29. августа, упутио министру Ваздухопловства Ги ла Шамбру обимну забелешку, покушавајући да објасни узроке неуспеха тространих преговора и склапање совјетско-немачког пакта. Већ његова прва реченица наговестила је кључну идеју, коју је требало да усвоји француско руководство када је послало своју делегацију на преговоре у Москву: „Чини се сасвим поузданим да је совјетско руководство спремно да се одрекне идеологије ради остваривања реалних циљева. Ширење комунизма, мржња према фашизму и одбрана од агресора за њих не представљају циљ, него средство”.²⁶

²⁴ Documents diplomatiques français, 1932-1939, 2e série (1936-1939), t. 18 (Paris: Imprimerie nationale, 1985), 408.

²⁵ Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 33987, оп. 3а, д. 1242, л. 88.

²⁶ SHAT, 7N3185, le Lieutenant-Colonel Luguet, Attaché de l’Air près de l’Ambassade de France à Moscou à M. Guy La Chambre, Ministre de l’Air, Etat-major de l’Armée de l’Air, 2e Bureau, Moscou, 29 août 1939.

Руководство Совјетског Савеза, по речима Лугеа, као „прво и основно”, руководи се императивом безбедности сопствених граница: „Степен важности тог принципа очигледан је на основу свих активности и доследности са којима се идеја мира пропагира унутар СССР-а, као и жртвама на које је совјетска власт осудила земљу, да би пре свега ојачала одбрану граница науштрб животног стандарда становништва”. Решењу проблема безбедности потчињен је и други императив совјетске спољне политике – експанзија: „Ослањање на идеју отаџбине и растућу снагу совјетске армије, подстиче совјетске владајуће кругове да врате под своју контролу све оне територије којима су некад господарили руски цареви”. Идентификација тих циљева омогућила је Лугеу да прилично реално сагледа намере совјетског руководства у току летњих преговора.

Према његовом мишљењу, преговарачка основица Москве била је: „Узимајући у обзир да је улазак у рат неизбежан у краткорочној перспективи, треба 1) одступити од првобитног принципа очувања мира само у случају ако учешће у рату (на страни Француске и Енглеске) практично обезбеди СССР-у, у најмању руку, потпуну неповредивост његове територије, односно, другим речима, сигурност, да би он у том случају увек ратовао изван својих граница (у Румунији, Пољској, Прибалтичким земљама, на Балтику итд.), а такође и пораз главног непријатеља, Немачке, уз минималне војне губитке ... 2) ако се ти услови за улазак у рат, који су виђени као 'кључни аксиоми', не створе у потребном времену, треба се клонити сукоба и обезбедити себи у том случају пуни имунитет, споразумом с јединим опасним противником – Немачком”.

Прва тачка совјетског плана почела је да се реализује у априлу, у току политичких преговора са Француском и Великом Британијом. Москва је тада стално подизала висину улога, подстичући Париз и Лондон да прихвате њене главне захтеве. Кремљ је са те тачке гледишта, у војним преговорима видео могућност да западним државама наметне своје услове „у најкомплетнијем и најхитнијем облику” – кроз дискусију о стварним изгледима за извођење борбених дејстава. Луге је сматрао да је совјетска делегација, на челу са народним комесаром одбране Климентом Ј. Ворошиловом, рачунала да су Британци и Французи донели сагласност Пољске о уласку Црвене армије на њену територију, или да ће они, у коначном исходу, принудити Варшаву да да одговарајућу сагласност. Совјетски представници су се према дискусији о општим питањима односили „хладно и чак са иронијом”, дајући предност практичним детаљима војног планирања, али су се Французи и Британци показали као неспремни.

Већ на основу резултата првих састанака, Ворошилов је дошао до закључка да савезници нису имали одговор на пољско питање. У

тој ситуацији, „сматрајући рат неизбежним, совјетско руководство је без имало колебања прешло на реализацију друге варијанте, то јест на изналагање споразума са Немачком”. Кренуло се са припремом „позиција за одступање”, које су биле потребне у случају неуспеха трипартитних консултација. Луге, 29. августа, још увек није располагао информацијама о тајним протоколима (пакта Рибентроп – Молотов, прим. преводиоца), али је далековидо претпоставио: „Што се тиче услова споразума, закљученог између Немачке и СССР-а, они изгледа нису у потпуности дати у тексту совјетско-немачког пакта о ненападању. Према облику у коме је објављен, тај пакт ставља тачку на Антикоминтерна пакт и даје немачкој одређене руке, али у њему не видимо никакве поуздане гаранције за СССР, у случају да Немачка након брзог успеха у Пољској, изађе на његове границе и тамо се учврсти као опасан сусед ... Из тих разлога можемо да закључимо да објављени уговор прати и тајни протокол у коме је одређена линија која се налази на одређеном растојању од совјетских граница коју немачке трупе не смеју прећи и коју би СССР могао да сматра својом тајном новом границом (*position de couverture*)”.

Стаљин не би преговарао са Хитлером без такве територијалне гаранције, тако да ће после склапања совјетско-немачког пакта Совјетски Савез „наставити да игра важну улогу у европској политици”. „У суштини”, сумира Луге „или ће се (европски – прим. прев.) рат избећи и СССР добити, макар привремено онај мир, који је желео, или ће доћи до рата, па ће тада СССР искористити све могућности да заигра на карту слабљења Немачке, било дозвољавајући да она претрпи пораз, или уласком у рат против ње, у случају да она крене да представља опасност”. Сличне закључке донео је и вођа француске војне делегације на преговорима у Москви, генерал Думенк. У својим мемоарима писао је да је совјетска делегација на московским преговорима могла да тежи ка остварењу два циља: стварно дати све од себе да се добије сагласност за улазак Црвене армије на територију Пољске, са циљем да се одбије немачка офанзива (у том случају њена спремност за склапање војног савеза са Француском и Великом Британијом није била упитна), или да се искористе консултације као полуга притиска на Немачку, да би се испословали што бољи услови споразума са Хитлером. У исто време, Думенк је био уверен да би се консензус могао наћи под условима пристанка на проширења совјетске сфере утицаја „до реке Њемен” и на рачун Прибалтика.²⁷ Међутим, Французи и Британци нису били спремни на такве уступке.

²⁷ SHAT, 7N3185, Général Doumenc, Souvenirs de la mission en Russie, Août 1939.

Тако је тек 1939. године војно-политичко руководство Француске, пре свега преко својих представника у СССР-у, почело да схвата суштину совјетског стратешког понашања. Најважнију улогу у томе одиграло је, очигледно, јачање опасности од избијања рата у Европи, који је испостављао рачун дотадашњим илузијама о колективној безбедности. Перспектива новог светског рата васкрсавала је у европској дипломатији поново праксу употребе инструмената какви су обуздавање и равнотежа снага, иако су западне демократије с муком прихватале ту нову реалност. Инерција сагледавања и поступања на стари начин показала се као кључни камен спотицања. Због тога француска дипломатија није била у стању ни да адекватно оцени намере противника, оличених у ревизионистичким државама, нити да прихвати могућност вероватног оружаног сукоба у коме ће учествовати, или изгради механизме за стварање коалиција који су били више у складу са новим изазовима које је доносило време. Совјетска стратегија, чије су се основне контуре назирале у извештајима војних представника, сагледавана са те позиције, није наилазила на разумевање у престоницама западних земаља, што их је осудило на фактичко не-чињење у тренутку кад се немачка ратна машинерија већ увелико захуктавала.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Service historique de l'armée de terre (SHAT), 7N3186 (Missions militaires françaises)

Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 33987 (секретариат наркома обороны)

Објављени извори

Documents diplomatiques français, 1932-1939, 2e série (1936-1939), t. 18 (Paris: Imprimerie nationale, 1985)

Литература

Айрапетов, Олег. *Внешняя политика Советской России и СССР в 1920-1939 годах и истоки Второй Мировой войны*. Москва: Родина, 2020.

Айрапетов, Олег. *Участие Российской империи в Первой мировой войне. 1915*. Москва: Кучково поле, 2015.

Вершинин, Александр, Наумова, Наталья. *От триумфа к катастрофе: военно-политическое поражение Франции 1940 г. и его истоки*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2022.

Кокошин, Андрей. *Вопросы прикладной теории войны*. Москва: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2018.

Колеров, Модест. *Сталин: от Фихте к Берия. Очерки по истории языка сталинского коммунизма*. Москва: Модест Колеров, 2017.

Люттвак, Эдвард. *Стратегия: Логика войны и мира*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2012.

Магадеев, Искандер. *В тени Первой мировой войны: Дилеммы европейской безопасности в 1920-е годы*. Москва: Аспект-пресс, 2021.

Мельтюхов, Михаил. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941*. Москва: Вече, 2000.

Свечин, Александр. *Стратегия*. Москва: Госвоениздат, 1926.

Сталин, Иосиф. *Сочинения*, Т. 7. Москва: Политиздат, 1952.

Туз, Адам. *Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики*. Москва: Издательство Института Гайдара, 2019.

Alexander, Martin S. *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1935-1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Guelton, Frédéric. "Jean de Lattre de Tassigny et les relations franco-soviétiques au début des années trente". In: *Revue Historique des Armées*, 2002, no. 2, 3-10.

Jackson, Peter. "Europe: the failure of diplomacy, 1933-1940". In: *The Cambridge History of the Second World War*. Vol. 2. Politics and Ideology. Edited by Richard J. B. Bosworth, Joseph Maiolo, 217-252. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Lattre de Tassigny, Jean de. *Ne pas subir. Écrits 1914-1952*. Paris: Plon, 1984.

Muller, Klaus-Jürgen. "L'anticommunisme et les militaires en France et en Allemagne (1920-1940)". In: *Militaires en république, 1870-1962: les officiers, le pouvoir et la vie politique en France*, 443-448. Édité par Olivier Forcade, Eric Duhamel, Philippe Vial. Paris: Publications de la Sorbonne, 1999.

Rivet, Louis. *Carnets du chef des services secrets. 1936-1944*. Paris: Nouveau Monde, 2010.

Scott, William E. *Alliance Against Hitler. The Origins of the Franco-Soviet Pact*. Durham, N.C.: Duke University Press, 1962.

Vaïsse, Maurice. "Les militaires français et l'alliance franco-soviétique au cours des années 1930". In: *Forces armées et systèmes d'alliance. Colloque international d'histoire militaire et d'études de défense nationale*, Montpellier, 2-6 septembre 1981, 688-703. Paris, Fondation pour les études de Défense nationale, 1981.

Vidal, Georges. *Une alliance improbable. L'armée française et la Russie soviétique 1917-1939*. Rennes: Presses universitaires de Rennes 2015.

Dr. Aleksander Vershinin, Senior Lecturer
Faculty of History, Lomonosov Moscow State University
Moscow, Russian Federation
E-mail: averchinine@gmail.com

THE SOVIET STRATEGY ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR FROM THE PERSPECTIVE OF THE MILITARY REPRESENTATIVES OF FRANCE IN MOSCOW (1938-1939)

(Summary)

The paper is focused on the problem of the perception of the Soviet strategy on the eve of World War II by the French military representatives in Moscow. The main assertion of the author of the paper is that the Western European and Soviet strategic cultures after the First World War were in an obvious contradiction to each other. However, despite all the differences between them, they coincided in the desire to prevent an armed conflict in Europe in the 1930s. This common view created the basis for the cooperation between the USSR and Western democracies in the face of the German revanchism. An analysis of the reports by the French military representatives in Moscow for 1938-1939 shows that in the military circles of Paris there was an understanding of those guidelines that directed the vector of the Soviet foreign policy. However, the inability of the French political leadership to accept them as a factor in developing their own strategy frustrated all attempts to form a military-political alliance capable of resisting Germany.

KEY WORDS: *World War II, Auguste-Antoine Palasse, Anglo-French-Soviet negotiations of 1939, Soviet-German non-aggression pact of 1939, Soviet strategic culture*

94:327(498:47)"1940"
355.48(47:498.7)"1940"

COBISS.SR-ID 83803401

Језик рада: Српски
Примљен: 27. 12. 2021.
Прихваћен: 27. 05. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Доц. др Олег Р. Ајрапетов

Историјски факултет, Московски државни универзитет

„М. В. Ломоносов”, Москва, Руска Федерација

E-mail: oleg_airapetov@list.ru

РЕШЕЊЕ ПИТАЊА БЕСАРАБИЈЕ И ПРОМЕНЕ НА БАЛКАНУ 1940. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Краљевина Румунија је 1918. године војно интервенисала против совјетске Русије, зауевши Бесарабију. Румунске трупе су биле поражене, па се румунска влада сложила да евакуише Бесарабију. Тај споразум је осујетила аустроугарска и немачка офанзива против Русије 1918. године. Совјетска дипломатија никада није заиста признала постојање окупације. Када је пропао систем међународних споразума, заснованих на француској и британској доминацији у Европи, 1940. године започела је ревизија Версајског поретка на Балкану. Први корак у овом процесу био је повратак Бесарабије у састав СССР-а.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Совјетски Савез, Бесарабија, Румунија, 1918–1940, Версајски систем, ревизија, Балкан

Царска Русија престала је да постоји 1917. године, док су наредне 1918. године њену судбину поделиле отоманска, аустроугарска и немачка империја. На темељима старих, традиционалних царстава појавиле су се нове републике и монархије. Свака од ових земаља се трудила да реализује и оствари сопствене националне интересе и жеље које су често стајале насупрот жељама њихових суседа, а понекад и науштрб саме њихове егзистенције. Про-

* Са руског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

буђене нације, како се присетио Лојд Џорџ, „устале су из својих гробова, гладне и прождрљиве, после дугог поста у подземним тамницама у којима су угњетаване”.¹ Скоро све те нације желеле су да изграде сопствене казамате, а многима од њих је то и успело.

Најчешће су декларације о формирању нових политичких субјеката на принципу националног самоопредељења остајале само мртво слово на папиру. Ни Чехословачка, ни Румунија, ни Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца нису биле етнички јединствене и монолитне државе. Пољска Република такође није била компактна у националном погледу. После пораза Пољске, у септембру 1939. године, председавајући Савета народних комесара СССР-а В. М. Молотов је, говорећи на ванредној петој седници Врховног Совјета, назвао ту државу „недоношчетом Версајског споразума”, које је живело на рачун угњетавња непољских народа.”² У тим речима било је подоста истине.

Такве „недоношчади” је било много и у источној Европи и на Блиском истоку. Већина тамошњих земаља налазила се, такође, веома често у међусобним споровима или отворено непријатељским односима. Међутим, на плећа тих творевина био је натоварен претежак задатак: чување новог међународног поретка створеног у Версају. Наиме, у Европи је, као неспорно, било признато тек око 13,5% граница, док је 70% граница и даље представљало предмет несугласица и непријатељстава.³ Гарант против немачког, мађарског и бугарског ревизионизма, као и непродирања совјетског утицаја у Европу, представљао је сложен систем савеза, који је успоставила Француска уз помоћ такозваних „версајских” држава. Основа „санитарног кордона” против СССР-а био је пољско-румунски савез, док су се против мађарске и бугарске ревизије ујединиле државе Мале Антанте – Румунија, Југославија и Чехословачка. Француско-чехословачки и француско-пољски савези били су усмерени против Немачке.

Међутим, како се испоставило, нови политички поредак чиниле су нестабилним и саме нове „националне” државе, које су у својим границама обухватиле значајан проценат мањинског становништва (од 26% до 51%), са чијим су се матичним државама често граничиле. Ситуација се погоршала и тиме што мањине за нову отаџбину често није везивао ни економски интерес.⁴ Национални проблем је постао камен спо-

¹ Давид Ллојд-Джорџ. *Правда о мирных переговорах*, Т. 1 (Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1957), 267.

² *Внеочередная Пятая сессия Верховного Совета СССР. 31 октября – 2 ноября 1939 г. Стенографический отчет* (Москва: Изд. Верховного Совета СССР, 1939), 8.

³ Вячеслав Е. Борисов. "Версальский договор и стратегическая обстановка после него", *Война и Мир*, №9 (1923), 74.

⁴ М. Мелкес, "Распад Малой Антанты", *Международная жизнь. Журнал Народного Комиссариата по иностранным делам* (даље МЖ), №2-3 (1924), 79-81.

тицања за будућност источне и јужне Европе. Часопис совјетског Народног комесаријата за спољне послове сасвим исправно је, још почетком 1925. године, истицао: „За многе земље (Пољску, Чехословачку, Југославију, Румунију) то је основно питање од чијег решења зависи сав њихов државни, друштвени и културни живот, њихова целокупна будућност”.⁵ Једно од таквих питања било је и питање Бесарабије. Оно је, такође, постало један од главних проблема спољне политике Совјетског Савеза у међуратном периоду. Овај проблем је настао у првим данима совјетске власти. У периоду од децембра 1917. до фебруара 1918. године Румуни су извршили окупацију Бесарабије. Румунија, коју су руске трупе 1916. године спасиле од тоталног пораза, постала је тако први учесник антисовјетске интервенције, претекавши тим својим потезом чак и Енглеску и Јапан. До распада руске царске војске дошло је упоредо са порастом револуционарног покрета у Бесарабији, где је 1916. године живело око 2,75 милиона људи.⁶ Сам центар губерније – Кишињев имао је 1910. године око 120.000 становника.⁷

Становништво Бесарабије традиционално је било етнички мешовито. Главне етничке групе су, у опадајућем редоследу, били Молдавци (око 47%), Украјинци, Јевреји, Руси, Бугари, Немци, Гагаузи, Пољаци, Цигани, Белоруси, Јермени, Грци.⁸ На северу, од Сороке до Кишињева, преовладавало је молдавско становништво, варирајући у процентуалном учешћу од 62 до 70%. На југу, у окрузима Бендер, Измаило и Акерман њихово учешће у укупном броју становника кретало се од 40 % до 16,8%.⁹

Од марта до октобра 1917. године на том простору и на левој обали Дњестра избило је 548 сељачких немира.¹⁰ Национално веће „*Sfatul cari*” формирано је 21. новембра (4. децембра) 1917. године. Молдавце је представљало 90 посланика, а Грке, Русе и Украјинце 30. Национално веће је 2. (15) децембра прогласило Молдавску Демократску Федеративну Републику. Њена влада се у почетку састојала од девет лица.¹¹ Сељачки совјети и бољшевичке организације нису признале нову власт, па се „*Sfatul cari*” обратио румунским

⁵ Леонид Иванов, "Национальные меньшинства после войны", *МЖ*, №1 (1925), 18.

⁶ Лев С. Берг, *Бессарабия. Страна-люди-хозяйство* (Петроград: Огни, 1918), 81.

⁷ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год* (Кишинев: Бессараб. губ. стат. ком, 1911), 6.

⁸ *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год*, 50; Владимир Н. Бутович, *Материалы к этнографической карте Бессарабии* (Киев: без издавача, 1916), 21-25.

⁹ Евгений А. Адамов, "Бессарабский вопрос в русско-румынских отношениях", *МЖ*, №7 (1927), 74.

¹⁰ Дмитрий К. Грама, Евгений Г. Мартынчик, *Процесс над участниками Татарбунарского восстания* (Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1988), 15.

¹¹ Ștefan Pascu, *The making of the Romanian unitary national state 1918* (Bukurești: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988), 170-171.

властима за подршку.¹² То се догодило на седници од 21. децембра, када је одлучено да се сличан захтев упутити и вођству француске мисије и затражити од ње зајам од 100 милиона франака.¹³

Већ следећег дана, Румуни су ступили у дејство, уводећи трупе на територију Бесарабије и уништавајући локалне Совјете и њихове вође.¹⁴ Истовремено, румунске власти су почеле са опкољавањем руских јединица на румунском фронту и у његовој позадини, ускраћујући им и снабдевање. Војнички комитети су растурени, док су њихови депутати стрељани.¹⁵ У Бесарабију су послате једна пешадијска и две коњичке дивизије које су затим појачане са још две пешадијске дивизије.¹⁶

Локално становништво формирало је устаничке одреде и непријатељски се односило према Румунима.¹⁷ Представници локалних власти окупљени силом оружја категорички су одбили да се зајму на верност краљу Фердинанду I и Румунији.¹⁸ Наишавши на жесток отпор, представници румунске војске су, 8. фебруара, прихватили да потпишу примирје. Убрзо су непријатељске војне операције настављене, али су 19. фебруара код Рибнице Румуни претрпели тежак пораз.¹⁹ Непријатељ је побегао, оставивши бројне трофеје, укључујући и 18 артиљеријских оруђа.²⁰ После тога, румунски интервенционисти су одустали од намере да пређу Дњестар. Председник румунске краљевске владе генерал Александар Авереску, под утицајем вести о поразима, пристао је на преговоре о евакуацији Бендера.²¹

¹² Д. К Грама, Е.Г Мартыняк, *Процесс над участниками...*, 23-24.

¹³ Телеграмма из села Карпиери в «Сфатул цэрий» о вторжении румынских интервентов в соседние села. 22 декабря 1917 г, у: *Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917-1920 гг.)*, Сборник документов и материалов (Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967), 24.

¹⁴ Протест члена президиума Румчерода Чернецкого против ввода в Бессарабию иностранных войск. 28 декабря 1917 г., у: *Борьба трудящихся Молдавии...*, 23.

¹⁵ Николай В. Березняков, *Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917-1920 гг.* (Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957), 102.

¹⁶ Marin C. Stănescu, *Armata română și unirea Basarabiei și Bucovinei cu România, 1917-1919* (Constanța: Ex Ponto, 1999), 109.

¹⁷ Из донесения Кишиневской сигуранцы военным властям о враждебном отношении населения Бессарабии к оккупантам. 16(3) февраля 1918 г. у: *Борьба трудящихся Молдавии...*, 116.

¹⁸ Н. В. Березняков, *Борьба трудящихся Бессарабии...*, 162-163.

¹⁹ Николай Е. Какурин, *Как сражалась революция*, Т. 1 (1917-1918 гг) (Москва: Издательство политической литературы, 1990), 174.

²⁰ Сообщение газеты «Голос Пролетария» о бое советских войск с румынскими оккупантами под ст. Рыбница. 2 марта 1918 г. у: *Директивы командования фронтов Красной армии (1917-1922)*. Т 1. (Ноябрь 1917 г. – март 1919 г) (Москва: Воениздат, 1971), 90.

²¹ Виктор А. Савченко, *Проект Украина. Вольная Одесса. Одесская республика. Юго-Западный Край (1917-1919)* (Харьков: Фолио, 2013), 111.

Уз посредовање савезника закључен је „Протокол о ликвидацији руско-румунског сукоба” између румунске владе и Савета народних комесара Одеске области.²² Протокол је потписан у Јашију 5. марта, а затим и у Одеси 9. марта 1918. године. Румуни су били дужни да, у року од два месеца, евакуишу Бесарабију, оставивши само 10 хиљада људи да чувају железнице и румунска складишта. Заштита остале територије прелазила је у руке локалне „градске и сеоске милиције”. Обе стране су се обавезале на размену заробљеника.²³ Међутим, Румунија није испунила своје обавезе, чему је умногоме допринео развој догађаја на руско-немачком фронту.

Искористивши немачко-аустријску офанзиву и грађански рат који је почео у Русији, Румуни су задржали Бесарабију. Совјетска влада је више пута предлагала да се то питање реши одржавањем плебисцита на окупираној територији. Ови предлози су, међутим, увек наилазили на одбијање.²⁴ Сви покушаји да се то питање реши преговорима били су неуспешни. Француска, Енглеска и Јапан су, 28. октобра 1920, признале улазак Бесарабије у састав Румуније. Јапан, који је потписао уговор, није га, међутим, ратификовао.²⁵ РСФСР и Украјинска ССР, а затим и СССР категорички су одбили да признају овај споразум.²⁶

Совјетско-румунски односи побољшали су се средином тридесетих година уз посредовање Француске. Тако је, 9. јуна 1935. године, у Женеви одржан завршни састанак Литвинова и министара иностраних послова земаља Мале Антанте,²⁷ чији је резултат био размена нота и успостављање дипломатских односа између Румуније и

²² Е. Н. Какурин, *Как сражалась революция*, Т. 1 (1917-1918 гг.), 174-175.

²³ "Русско-румынское соглашение об очищении Румынией Бессарабии", 5-9 марта 1918 г. у: *Документы внешней политики СССР*. Том 1 (7 ноября 1917 г. - 31 декабря 1918 г.) (Москва: Госполитиздат, 1959), 210-211.

²⁴ Алла А. Язькова, "Установление дипломатических отношений между Советским Союзом и Румынией в 1934 году", *Новая и Новейшая история*, №6 (1964), 65.

²⁵ Договор между Великобританией (с 4 доминионами и Индией), Францией, Италией, Японией и Румынией о присоединении Бессарабии к Румынии, подписанный в Париже 28 октября 1920 г. према: Юрий В. Ключников, Андрей В. Сабанин, *Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях*. Часть 3. От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции. Вып. 2. Акты дипломатии иностранных государств (Москва: Литиздат НКВД, 1929), 68-69.

²⁶ Михаил И. Мельтюхов, *Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940* (Москва: Вече, 2010), 99.

²⁷ Яков М. Копанский, Изяслав Э. Левит, "К вопросу об установлении дипломатических отношений между СССР и Румынией (июнь 1934 года)" у: *Русско-румынские и советско-румынские отношения*. Сборник статей и сообщений. ур. Владислав Я. Гросул (Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1969), 82.

СССР-а.²⁸ Овај чин је наишао на најпозитивнију реакцију у Паризу.²⁹ Након тога, 12. јула, дошло је до успостављања дипломатских односа између Белгије и Совјетског Савеза,³⁰ што је такође било од важности и за Француску и за Румунију, где су традиционално биле веома јаке идеје романске солидарности. Споразум са Москвом изазвао је све веће критике међу румунским десничарима пошто није подразумевао признање акта анексије Бесарабије.³¹

За Румуне, као савезнике Пољске, час истине куцнуо је убрзо по избијању Другог светског рата, када је пољска држава престала да постоји. Већ 6. септембра 1939. румунске власти су објавиле: „Ми ни од кога ништа не тражимо... Ми никоме ништа не дугујемо; нити ћемо шта коме дати.“³² Међутим, дуг се ипак морао платити... Још је 1925. године командант бригаде Г. И. Котовски, сањајући о повратку свог родног краја у састав СССР-а, рекао: „Само нека Румуни мисле да ће им поћи за руком да задрже Бесарабију. Ми мислимо другачије.“³³ Совјетско руководство је такође веровало у те речи. Молотов је, у говору пред Врховним совјетом СССР-а 30. марта 1940. године, сасвим јасно истакао, говорећи о совјетско-румунским односима: Румунија је била једини од суседа СССР-а на југу, са којим Москва није била везана пактом о ненападању, а то је била директна последица деловања политичара у Букурешту, укључујући и окупацију Бесарабије. „Ипак, треба мислити“, закључио је Молотов, „да ће Румунија разумети да су такве ствари неприхватљиве“.³⁴ Румунски изасланик је о томе одмах известио Букурешт.³⁵

²⁸ Обмен нотами между правительством СССР и правительством Румынии об установлении дипломатических отношений. 9 июня 1934 г. у: *Советско-румынские отношения. 1917-1941: Документы и материалы* в 2 т. Т. I. (1917-1934) / М-во иностр. дел РФ; М-во иностр. дел Румынии (Москва: Международные отношения, 2000), 426-427.

²⁹ Я. М. Копанский, И. Э. Левит, "К вопросу об установлении дипломатических отношений между СССР и Румынией (июнь 1934 года)", 84.

³⁰ Обмен нотами между Правительством СССР и Правительством Бельгии об установлении дипломатических отношений. 12 июля 1935 г. у: *Документы внешней политики СССР*, Т. 18 (1 января – 31 декабря 1935 г.) (Москва: Политиздат, 1973), 448-449.

³¹ Я. М. Копанский, И. Э. Левит, *наведено дело*, 88-89.

³² Борис М. Колкер, Изяслав Э. Левит, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения* (сентябрь 1939 – июнь 1941). (Москва: Наука, 1971), 17.

³³ Владимир Г. Шмерлинг, "Григорий Котовский", *Военный Вестник*, №8 (1940), 12.

³⁴ *Шестая сессия Верховного Совета СССР. 29 марта – 4 апреля 1940 г.* Стенографический отчет (Москва: Изд. Верховного Совета СССР, 1940), 40.

³⁵ Телеграмма посланника Румынии в СССР Г. Давидеску в министерство иностранных дел Румынии. 30 марта 1940 г. у: *Советско-румынские отношения 1917-1941: Документы и материалы*. Т. 2. (1935-1941) / М-во иностр. дел РФ; М-во иностр. дел Румынии. (Москва: Международные отношения, 2000), 285-286.

Дволичност румунске политике окренула се против ње саме. Министар спољних послова те краљевине почео је да се правда за све што је учињено у претходном периоду.³⁶ Додуше, почетком 1940. године била је превазиђена криза у совјетско-румунским односима изазвана „афером Бутенко“. Букурешт је био задовољан решењем кризе, али нова фаза старог бесарабијског проблема није могла да не узнемири румунске власти. На састанку са Молотовом, 2. априла, румунски посланик у Москви Георге Давидеску је изразио „чуђење румунске владе.“³⁷ Истовремено са дипломатским демаршима, Румуни су почели да мобилишу војску и активно јачају своју границу са СССР-ом.³⁸ На пролеће и лето 1940. године, Букурешт се нашао у изолацији. Његови бивши и будући покровитељи нису мислили на Румунију. Наиме, румунска дипломатија је направила заокрет према Немачкој. Берлину је била потребна нафта и у марту 1940. године Букурешт је пристао да продаје Немачкој 200.000 тона месечно (Немци су првобитно тражили 100.000 тона) по ценама нижим од светских.³⁹ То је учињено супротно англо-француским препорукама. Попустљивост румунске владе било је лако објаснити: територијални спорови били су све израженији и то не само са Совјетским Савезом, већ и са Мађарском и Бугарском. Крајем априла 1940. године Румунија је почела да концентрише трупе и у Добруци.⁴⁰

С друге стране, Вермахт је, 10. маја, започео офанзиву на Западном фронту од Емдена до Карлсруеа. Почела је битка за Француску. Немци су брзо напредовали.⁴¹ Симбол успеха у инвазији на Белгију било је заузимање тврђаве Ебен Емел од стране немачких падобранаца. Тврђава је контролисала стратешке положаје на Албертовом каналу код Лијежа. До почетка рата Немци су имали само један падобрански пук и два потпуно обучена батаљона, формирана залагањем генерал-мајора Курта Штудета, који су исказали изузетну храброст у Пољској. Десетог маја је група од 85 падобранаца, под командом поручника Рудолфа

³⁶ Телеграмма министра иностранных дел Румынии Г. Гафенку в миссию Румынии в СССР. 30 марта 1940 г. *Советско-румынские отношения 1917-1941: Документы и материалы*. Т. 2 (1935-1941), 286-288.

³⁷ Беседа наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова с посланником королевства Румыния в СССР Г. Давидеску. 2 апреля 1940 г. у: *Документы внешней политики СССР*, Т. 23. Кн. 1 (1 января – 31 октября 1940 г) (Москва: Международные отношения, 1992), 201-202.

³⁸ М.И. Мельтюхов, *Бессарабский вопрос...*, 221-222.

³⁹ Misha Glennv, *The Balkans 1804-1999: nationalism, war and the great powers* (New York: Viking, 2000), 459.

⁴⁰ Людмил Спасов, *Българо-съветски дипломатически отношения 1934-1944* (София: Наука и изкуство, 1987), 107.

⁴¹ Зигфрид Вестфаль, "Роковой год (1939-1940)", у: *Роковые решения: Военные мемуары генералов Вермахта*, ур. Петр А. Жилин (Москва: Воениздат, 1958), 37.

Вицига, једрилицама је слетела директно на утврђење и за кратко време онеспособила тешке топове. Тврђава је била освојена већ 11. маја, када су се пред њом нашле јединице Вермахта. Вициг је изгубио шесторо људи, а 20 је било рањено. Падобранци су се истакли и у заузимању „тврђаве Холандија” – утврђених положаја дуж линије – Амстердам–Роттердам–Утрехт–Дордрехт. То је представљало тријумф Штудета, његовог штаба и потчињених.⁴² Успех је даље омогућен продором јединица у Арденима, на чијем челу се налазила 7. тенковска дивизија генерал-мајора Ервина Ромела. Због свог брзог кретања и одважних напада, дивизија је добила назив „Дивизија духова”, а њеног команданта прозвали су „Витезом апокалипсе”.⁴³ Командант армије ген. фон Рундштет био је чак и збуњен чињеницом да су његови тенкисти избили испред свих, док пешадија није успевала да их прати.⁴⁴

Већ 14. маја чеоне механизоване јединице Вермахта заузеле су мостобране на Мези.⁴⁵ Ромел се устремио на Филипвил, заобилазећи Мажиновљеву линију. Ништа није могло да га заустави.⁴⁶ Гудеријанови тенкови су кренули ка мору, заобилазећи англо-француску групацију у Белгији.⁴⁷ Након тих акција у француској позадини је завладао потпуни хаос. Француска команда није имала мобилну резерву за противнапад.⁴⁸ Рундштет је морао да задржава напредовање да би обезбедио комбинована дејства тенкова и пешадије, али ни то није помогло Французима.⁴⁹ Иако су располагали са 3.000 савремених тенкова и 800 оклопних аутомобила, Французи нису могли учинити ништа, јер су њихове снаге биле расуте по целом фронту. Сви покушаји организовања контранапада завршили су се неуспехом.⁵⁰ Ромел је 17. маја заузео Камбре, а 20. маја се приближио Арасу. Ту је, после три дана борбе, поразио Французе и заузео град.⁵¹ Успеси Немаца били су неочекивано велики. Убрзо је постало јасно да су добили битку. Гудеријанови тенкисти су, 23. маја, избили на море, 20 километара западно од Денкерка. На том месту су саве-

⁴² John Winthrop Hackett, "Colonel-General Kurt Student" in: *Hitler's generals*. Ed. by Correlli Barnett (New York: Grove Weidenfeld, 1989), 468-470.

⁴³ Martin Blumeson, "Field-marshal Erwin Rommel" in: *Hitler's generals...*, 298.

⁴⁴ Earl F. Ziemke, "Field-marshal Gerd von Rundstedt" in: *Hitler's generals...*, 189.

⁴⁵ Kenneth Macksey, "Colonel-General Heinz Guderian" in: *Hitler's generals...*, 449.

⁴⁶ M. Blumeson, "Field-marshal Erwin Rommel" in: *Hitler's generals...*, 298.

⁴⁷ E. F. Ziemke, "Field-marshal Gerd von Rundstedt" in: *Hitler's generals...*, 189.

⁴⁸ Уинстон Черчилљ, *Вторая Мировая Война*. Кн. 1. Т. 1, *Надвигающаяся буря* (Москва, Воениздат, 1991), 330.

⁴⁹ K. Macksey, "Colonel-General Heinz Guderian" in: *Hitler's generals...*, 450.

⁵⁰ Шарль де Голль, *Военные мемуары*, Т. 1, *Призыв. 1940-1942 годы* (Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1957), 65.

⁵¹ M. Blumeson, "Field-marshal Erwin Rommel" in: *Hitler's generals...*, 298.

зничке главне снаге биле опкољене.⁵² Међутим, немачке трупе код Денкерка су, 24. маја, добиле наређење да се зауставе, формално да би обезбедиле позадину.⁵³ Већ 28. маја Белгија је капитулирала. Око 500.000 људи је положило оружје.⁵⁴

Под немачким ваздушним нападима, британска морнарица и добровољци са рибарским бродовима, излетничким јахтама и чамцима извукли су из окружења војску и цивиле. Невероватним напорима Британци су успели да организују операцију „Динамо” за евакуацију опкољених из Денкерка. У томе су активно учествовале и снаге француске флоте. Укупно је спасено 342.000 војника и официра, од којих су 143.000 били Французи.

Губици су били релативно мали. Енглези су изгубили шест разарача, пет патролних бродова и 20 патролних чамаца, а Французи два разарача и пет торпиљарки.⁵⁵ Немци су 4. јуна заузели Денкерк. Успех Лондона се граничио са поразом. Тешко наоружање експедиционих снага било је напуштено и остављено. Немци су заробили око 7.000 тона муниције, 90.000 пушака, 2.300 топова, 120.000 возила и кола, 8.000 митраљеза, 400 противоклопних оруђа... Трупе су се вратиле само са пушкама и свега неколико стотина митраљеза. Чак је и безбедност Енглеске била доведена у питање.⁵⁶ Победа Вермахта је веома утицала на спољнополитичку ситуацију у Европи. Осолољен њоме, чак је и колебљиви Рим одлучио да ступи у рат.

Године 1939. италијанску војску су чиниле 93 дивизије, од којих је свака бројала око 7.000 људи.⁵⁷ Под повољним околностима, Мусолини се надао да ће, у мају 1940. године, извести напад на Југославију. Улазак у светски рат против Енглеске и Француске био је искључен, у сваком случају, пре него што би била пуштена у рад два најновија дреднота типа *Littorio*, депласмана од 35 хиљада тона, што се очекивало у јесен 1940. године.⁵⁸ После пораза Британаца и

⁵² *История Второй Мировой войны 1939-1945*, Т. 3, *Начало войны. Подготовка агрессии против СССР* (Москва: Воениздат, 1974), 97.

⁵³ K. Macksey, "Colonel-General Heinz Guderian" in: *Hitler's generals...*, 450.

⁵⁴ Франц Гальдер, *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939-1942 г.* Т. 1, *От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14.8.1939 г. – 30.6.1940 г.)* (Москва: Воениздат, 1968), 432.

⁵⁵ Jean Meyer, Martine Acerra, *Histoire de la Marine Francaise des origines a nos jours* (Rennes: Editions Ouest-France, 1994), 353.

⁵⁶ У. Черчилль, *Вторая Мировая Война*, Кн. 1, Т. 1, 345-355, 367-368.

⁵⁷ Ciro Paoletti, *A military history of Italy* (London: Praeger Security International, 2007), 170.

⁵⁸ Enrico Cernuschi, Alessandro Gazzì, Michele Maria Gaetani, *Sea Power. The Italian Navy* (Rome: Ufficio Storico della Marina Militare, 2017), 139.

Француза, Дуче је одлучио да више не чека. Италија је ушла у рат 10. јуна 1940. године. Без већег успеха, 22 италијанске дивизије почеле су да нападају француске положаје. Италијанско-француска граница протезала се планинским регионом, што је умногоме олакшало задатак одбране коју је чинило шест француских дивизија.⁵⁹

Немци су, 14. јуна, ушли у Париз, а сутрадан је пао и симбол француског отпора у Првом светском рату – Верден.⁶⁰ Маршал Петен се, 17. јуна, званично обратио немачкој врховној команди са захтевом за примирје. У ноћи између 21. и 22. јуна француска делегација је прешла линију фронта која се стално мењала. Кренула је ка Компјењу, где је 11. новембра 1918. године Немачка потписала примирје, које је, у ствари, представљало капитулацију. У истом вагону у којем је својевремено маршал Фош примио немачку делегацију потписан је акт о предаји француске војске. Немци су заузели северни и централни део земље, ставили под контролу 65% њеног становништва и готово сву индустријску производњу.⁶¹ Победници су, 22. јуна 1940. године, организовали свечану параду у главном граду поражене Француске. Узастопни тријумфи и параде победе јасно су стварали еуфорију међу победничким руководством.⁶² Међутим, ни тада се Берлин није окренуо истоку.

Већ 26. јуна 1940. године румунском посланику у СССР-у Георгеу Давидескуу В. М. Молотов је уручио ноту у којој се захтевало мирно решење бесарабијског питања. У белешци је изнесен традиционални совјетски поглед на проблем: „Румунија је 1918. године, користећи војну слабост Русије, насилно одузела од Совјетског Савеза (Русије) део њене територије – Бесарабију – и тиме нарушила вековно јединство Бесарабије, насељене углавном Украјинцима, са Украјинском Совјетском Републиком. Совјетски Савез се никада није мирио са чињеницом насилног отцепљења Бесарабије, на шта је влада СССР-а више пута и отворено указивала целом свету. Сада када је војна слабост СССР-а прошлост, настала међународна ситуација захтева што брже решавање наслеђених нерешених питања како би се коначно поставили темељи трајног мира између наших земаља. Со-

⁵⁹ *История Второй Мировой войны 1939-1945*, Т. 3, Начало войны. Подготовка агрессии против СССР, 108.

⁶⁰ З. Вестфаль, *Роковой год (1939-1940)*, 38.

⁶¹ Ф. Гальдер. *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939-1942 г.*, Т. 1, От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14.8.1939 г. – 30.6.1940 г.), 486-487; *История Второй Мировой войны 1939-1945*, Т. 3. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР, 114-115.

⁶² Альберт Кессельринг, *Люфтваффе: триумф и поражение. Воспоминания фельдмаршала Третьего рейха 1933-1947* (Москва: ЗАО Центрполиграф, 2003), 81.

вјетски Савез сматра да је неопходно и благовремено, у интересу успостављања правде, да заједно са Румунијом почне одмах да решава питање враћања Бесарабије Совјетском Савезу”.⁶³ Поред тога, Румунија је требало да СССР-у препусти и северни део Буковине у оквиру граница које су повучене у Москви. Одговор је требало да се да у току дана, 27. јуна 1940. године.⁶⁴

Вест о овом захтеву Совјетског Савеза брзо се проширила Румунијом. То је изазвало радост код већине становника Бесарабије. Многи Румуни су се надали мирном решењу тог питања.⁶⁵ Краљевска влада је одмах затражила подршку од савезника у Балканском савезу, као и од Италије и Немачке. Букурешт није добио никакву помоћ, осим савета да попусти захтевима Москве.⁶⁶ Дана 27. јуна сазван је Крунски савет. Упркос томе што је Карол II био за отпор, укључујући и рат, 16 чланова Савета се изјаснило за уступке, а само 11 за ратно решење.⁶⁷ На румунској источној граници распоређена је моћна групација од две армије: 20 пешадијских, три коњичке дивизије и две брдске пешадијске бригаде. У њеном саставу било је око 450.000 људи, што је чинило око 60% целокупне румунске војске. Против њих је совјетска врховна команда распоредила Јужни фронт, који се састојао од три армије – 638.000 људи, 8.415 топова и минобацача, 2.461 тенк, 359 оклопних аутомобила и 2.160 авиона.⁶⁸

Двадесет седмог јуна у 23:00 часа Давидеску се састао са Молотовым и прочитао двосмислен одговор његове владе. Букурешт је изјавио да је спреман да прихвати све захтеве Москве, али је предложио да именује делегате за преговоре. Молотов је тражио јасан одговор, јер је планирано да већ 28. јуна совјетске трупе почну припреме за заузимање територије назначене у ноти од 26. јуна, коју ће заузети у року од три до четири дана. Пристанак на преговоре није се прихватао као позитиван одговор.⁶⁹ Касно ноћу Давидеску је известио Букурешт: румунској влади је одобрено одлагање до 12:00

⁶³ Запись беседы народного комиссара иностранных дел СССР В. М. Молотова с посланником Румынии в СССР Г. Давидеску. 26 июня 1940 г. у: *Советско-румынские отношения. Документы и материалы*, Т. 2 (1935-1941), 311.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Телеграмма полномочного представителя СССР в королевстве Румыния А.И. Лаврентьева в НКВД СССР. 28 июня 1940 г. у: *Документы внешней политики СССР*, Т. 23, Кн. 1 (1 января – 31 октября 1940 г), 387.

⁶⁶ М. И. Мельтюхов, *Бессарабский вопрос...*, 293-294.

⁶⁷ Б. М. Колкер, И. Э. Левит, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения...*, 109-111.

⁶⁸ М. И. Мельтюхов, *Бессарабский вопрос...*, 281, 287-288.

⁶⁹ Запись беседы народного комиссара иностранных дел СССР В.М. Молотова с посланником Румынии в СССР Г. Давидеску. 27 июня 1940 г. у: *Советско-румынские отношения. Документы и материалы*, Т. 2 (1935-1941), 323-327.

часова 28. јуна,⁷⁰ о чему совјетски посланик био одмах обавештен.⁷¹ Дана 28. јуна послата је нота у Москву да је Букурешт прихватио захтеве СССР-а. Румунски посланик га је предао Молотову у 11:00 часова.⁷² У 14:00 часова јединице Црвене армије почеле су да прелазе границу. Локално становништво их је дочекало као ослободиоце,⁷³ јер је у Бесарабији, судећи по званичним подацима румунске статистике, владало велико сиромаштво. Званична „*Romania*” (Румунија) објавила је, 31. јула 1939. године, да је у селима од 94.699 новорођенчади умрло 59.311.⁷⁴ Румунски граничари су се разбежали,⁷⁵ а војска је великим делом следила њихов пример, бацајући оружје. Покушаји отпора били су малобројни и краткотрајни.⁷⁶

Дана 27. јуна 1940. године, бугарски и мађарски изасланици у Берлину добили су уверавања да ће бити подржане њихове територијалне претензије према комшијама.⁷⁷ Још у августу 1939. године у Москви су подржане бугарске претензије на Јужну Добруцу, а у лето 1940. године та подршка је и потврђена.⁷⁸ Међутим, ти контакти нису прерасли у сарадњу, пошто бугарска дипломатија није била вољна да закључи уговор о узајамној помоћи.⁷⁹ У међувремену се стање Бугара у Јужној Добруци стално погоршавало. Румунска влада им је непрестано ограничавала права. Године 1922. око 50% Бугара Добруце није могло да гласа, 1925. године тај број је нарастао на око 75%, док 1939. године уопште нису имали право гласа. Избеглице, које су малтретиране од локалних власти, склањале су се у

⁷⁰ Телеграмма посланика Румынии в СССР Г. Давидеску в министерство иностранных дел Румынии. 28 июня 1940 г. у: *Советско-румынские отношения. Документы и материалы*, Т. 2 (1935-1941), 329.

⁷¹ Телеграмма наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова полномочному представителю СССР в королевству Румыния А.И. Лаврентьеву. 28 июня 1940 г. у: *Документы внешней политики СССР*, Т. 23, Кн. 1 (1 января – 31 октября 1940 г.), 389.

⁷² Нота румынского правительства советскому правительству. 28 июня 1940 г. у: *Советско-румынские отношения. Документы и материалы*, Т. 2 (1935-1941), 330.

⁷³ М. И. Мельтюхов, *Бессарабский вопрос...*, 309-312.

⁷⁴ Сергей Н. Марков, "Вступление. Румынский произвол в Бессарабии (1918 г.)", *Красный Архив*, 4 (101) (1940), 67.

⁷⁵ Иван А. Серов, *Записки из чемодана. Тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти* (Москва: Просвещение, 2016), 63.

⁷⁶ М. И. Мельтюхов, *Бессарабский вопрос...*, 317-318.

⁷⁷ Николай Генчев, "Българско-германски дипломатически отношения (1938-1941 г.)" у: *Българско-германски отношения и връзки. Исследования и материали*. (София: БАН, 1972), 415-416.

⁷⁸ Елена Л. Валева, "Возвращение Южной Добруджи Болгарии в сентябре 1940 г." у: *Славяне и Россия: проблема войны и мира на Балканах. XVIII-XXI вв. К 100-летию со дня рождения Ю.А. Писарева*. ур. Светлана И. Данченко (Москва: Институт славяноведения РАН, 2017), 457.

⁷⁹ Л. Спасов, *Българо-съветски дипломатически отношения...*, 95.

Бугарску.⁸⁰ Али, у то време бугарско политичко руководство било је забринуто због русофилских осећања свог народа. Поред тога, незадовољство владином политиком довело је до повећања популарности комуниста током тридесетих година.⁸¹

Потребан је био успех који би могао да ојача популарност монархије. Цар свих Бугара Борис III обавестио је, 29. јуна, немачког посланика да би желео да ове територије добије из руку Немаца, а не Руса. Окупација Бесарабије уверила је Софију да треба да пожури. Уследили су преговори у Берлину. Хитлер је, 15. јула, саветовао румунског краља Карола да се договори са Мађарском и Бугарском „на разумној основи”.⁸² Мађарска је постављала највеће захтеве. Букурешт је 17. августа најавио спремност за ревизију граница, али Будимпешта није била задовољна величином уступака. Хорти је, 23. августа, објавио своју спремност да спорове решава силом.⁸³ Као резултат тога, изолована Румунија је, 27. августа, била принуђена да се обрати Берлину са захтевом за спољну арбитражу. Немачка и Италија су, 30. августа у Бечу, решиле спор између Румуније и Мађарске.⁸⁴

Румуни су морали да уступе северни и североисточни део Трансилваније, чиме је Букурешт изгубио преко 43.000 квадратних километара, где је живело 2,6 милиона људи.⁸⁵ Истовремено, Рибентроп и Ђано су смањили мађарске претензије и, као резултат тога, Букурешт је успео да задржи 3/5 територије Трансилваније под својом контролом.⁸⁶ Након тога су започели преговори са Бугарском. И у овом случају је било јасно да ће територијални уступци бити неизбежни. Министри спољних послова Немачке и Италије подржали су захтеве Софије.⁸⁷ У Добруџи је почела општа пљачка и терор над бугарским становништвом. Пре одласка, Румуни су покушали да узму све што су могли.⁸⁸

⁸⁰ Антонина Кузманова, *От Ньой до Крайова. Върсът за Южна Добруджа в международните отношения (1919-1940)* (София: Наука и изкуство, 1989), 58.

⁸¹ Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943* (София: Наука и изкуство, 1976), 346.

⁸² Е. Л. Валева, "Возвращение Южной Добруджи Болгарии в сентябре 1940 г.", 459, 461.

⁸³ Владимир А. Аблизин, "Венгеро-румынский конфликт. СССР и Трансильванский вопрос (июль-декабрь 1940 г.)" *Проблемы истории российской цивилизации*, Вып. 2. (2005), 127-128.

⁸⁴ *Исто*, 129-130.

⁸⁵ Б. М. Колкер, И.Э. Левит, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения...*, 127-128.

⁸⁶ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Vol. 2, *Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 226.

⁸⁷ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения...*, 376.

⁸⁸ Станка Георгиева, *Съдбата и борбите на Българите от Южна Добруджа под румънска власт (1935-1940)* (Силистра: ЕТ "Ал. Ковачев", 1995), 121.

После великог неуспеха у спољној политици, краљ Карол II је морао да абдицира у корист свог деветнаестогодишњег сина Михајла. Бивши краљ је напустио земљу 6. септембра. Праву власт у Румунији преузели су ултранационалисти, на чијем челу је био генерал Јон Антонеску, чији је режим успоставио блиске везе са „Гвозденом гардом”. Генерал је добио титулу „*cinducator*“ (вођа) и започео политику зближавања са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом.⁸⁹ У граду Крајови је, 7. септембра 1940. године, потписан бугарско-румунски уговор. Заузета по завршетку Другог балканског, а затим и Првог светског рата, Јужна Добруџа са градовима Балчицом и Силистијом враћена је Бугарској. Према условима споразума, од 20. септембра до 1. октобра, Букурешт је требало да преда 7.700 квадратних километара територије Бугарској.⁹⁰ Бугарска војска је, 21. септембра, почела да улази у Јужну Добруџу, где је дочекана са цвећем и усхићењем становништва ослобођеног националног угњетавања.⁹¹

Стари проблеми, настали у периоду од 1918. до 1920. године, били су решени. Њихово место заузели су нови, који ће своје решење добити касније, у току борбе са Хитлером и његовим савезницима и као резултат победе над њима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Внеочередная Пятая сессия Верховного Совета СССР. 31 октября – 2 ноября 1939 г. Стенографический отчет, Москва: Изд. Верховного Совета СССР, 1939.

Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции (1917-1920 гг.), Сборник документов и материалов, Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1967.

Директивы командования фронтов Красной армии (1917-1922). Т. 1. Ноябрь 1917 г. – март 1919 г, Москва: Воениздат, 1971.

Документы внешней политики СССР. Том 1 (7 ноября 1917 г. - 31 декабря 1918 г), Москва: Госполитиздат, 1959.

Документы внешней политики СССР, Том 18 (1 января – 31 декабря 1935 г.), Москва: Политиздат, 1973.

Документы внешней политики СССР, Том 23, Кн. 1. (1 января – 31 октября 1940 г.), Москва: Международные отношения, 1992.

⁸⁹ B. Jelavich, *History of the Balkans*, Vol. 2. Twentieth Century, 227.

⁹⁰ Е. Л. Валева, "Возвращение Южной Добруджи Болгарии в сентябре 1940 г.", 464-465.

⁹¹ С. Георгиева, *Съдбата и борбите на Българите от Южна Добруджа...*, 126-127; А. Кузманова, *От Ньой до Крайова*, 276.

Обзор Бессарабской губернии за 1910 год, Кишинев : Бессараб. губ. стат. ком, 1911.

Советско-румынские отношения. 1917-1941: Документы и материалы в 2 томах, Том I. (1917-1934) / М-во иностр. дел РФ; М-во иностр. дел Румынии, Москва: Международные отношения, 2000.

Советско-румынские отношения 1917-1941: Документы и материалы. Том 2. (1935-1941) / М-во иностр. дел РФ; М-во иностр. дел Румынии, Москва: Международные отношения, 2000.

Шестая сессия Верховного Совета СССР. 29 марта – 4 апреля 1940 г. Стенографический отчет, Москва: Изд. Верховного Совета СССР, 1940.

Мемоари

Гальдер, Франц. *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939-1942 г. Том 1. От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14. 8. 1939 г. – 30. 6. 1940 г.)*. Москва: Воениздат, 1968.

де Голль, Шарль. *Военные мемуары. Том 1. Призыв. 1940-1942 годы*. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1957.

Кессельринг, Альберт. *Люфтваффе: триумф и поражение. Воспоминания фельдмаршала Третьего рейха 1933-1947*. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2003.

Ллойд Джордж, Дэвид. *Правда о мирных переговорах. Том 1*. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1957.

Роковые решения: Военные мемуары генералов Вермахта, ур. П. А. Жилин. Москва: Воениздат, 1958.

Серов, Иван А. *Записки из чемодана. Тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти*. Москва: Просвещение 2016.

Черчилль, Уинстон. *Вторая Мировая Война. Кн. 1. Том 1. Надвигающаяся буря*. Москва, Воениздат, 1991.

Литература

Аблизин, Владимир А. "Венгеро-румынский конфликт. СССР и Трансильванский вопрос (июль-декабрь 1940 г.)", *Проблемы истории российской цивилизации*, Вып. 2 (2005).

Адамов, Евгений А, "Бессарабский вопрос в русско-румынских отношениях", *Международная жизнь. Журнал Народного Комиссариата по иностранным делам*, №7 (1927).

Берг, Лев С, *Бессарабия. Страна-люди-хозяйство*. Петроград: Огни, 1918.

Березняков, Николай В. *Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917-1920 гг.* Кишинев: Госиздат Милдавии, 1957.

Борисов, Вячеслав Е. "Версальский договор и стратегическая обстановка после него", *Война и Мир*, №9 (1923).

Бутович, Владимир Н. *Материалы к этнографической карте Бессарабии*. Киев: без издавача, 1916.

Валева, Елена Л. "Возвращение Южной Добруджи Болгарии в сентябре 1940 г." у: *Славяне и Россия: проблема войны и мира на Балканах. XVIII-XXI вв. К 100-летию со дня рождения Ю.А. Писарева*, ур. С. И. Данченко. Москва: Институт славяноведения РАН, 2017.

Генчев, Николай. "Българско-германски дипломатически отношения (1938-1941 г.)" у: *Българско-германски отношения и връзки. Исследования и материали*. София: БАН, 1972.

Георгиева, Станка. *Съдбата и борбите на Българите от Южна Добруджа под румънска власт (1935-1940)*. Силистра: ЕТ "Ал. Ковачев", 1995.

Glenny, Misha. *The Balkans 1804-1999: nationalism, war and the great powers*. New York: Viking, 2000.

Грама, Дмитрий К., Мартынчик, Евгений Г. *Процесс над участниками Татарбунарского восстания*. Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1988.

Димитров, Илчо. *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*. София: Наука и изкуство, 1976.

Иванов, Леонид. "Национальные меньшинства после войны", *Международная жизнь, Журнал Народного Комиссариата по иностранным делам*, №1. (1925).

История Второй Мировой войны 1939-1945. Том 3, Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. Москва: Воениздат, 1974.

Какурин, Николай Е. *Как сражалась революция*. Том 1 (1917-1918 гг.). Москва: Издательство политической литературы, 1990.

Ключников, Юрий В, Сабанин, Андрей В. *Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Часть 3. От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции*. Вып. 2, *Акты дипломатии иностранных государств*. Москва: Литиздат НКВД, 1929.

Копанский, Яков М, Левит, Изяслав Э. "К вопросу об установлении дипломатических отношений между СССР и Румынией (июнь 1934 года)" у: *Русско-румынские и советско-румынские отношения*. Сборник статей и сообщений. ур. Владислав Я. Гросул. Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1969.

Кузманова, Антонина. *От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919-1940)*. София: Наука и изкуство, 1989.

Meyer, Jean, Acerra, Martine. *Histoire de la Marine Francaise des origins a nos jours*. Rennes : Editions Ouest-France, 1994.

Марков, Сергей Н. "Вступление. Румынский произвол в Бессарабии (1918 г.)", *Красный Архив*, 4 (101) (1940).

Мелкес, М. "Распад Малой Антанты". *Международная жизнь. Журнал Народного Комиссариата по иностранным делам*, № 2-3 (1924).

Мельтюхов, Михаил И. *Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940*. Москва: Вече, 2010.

Paoletti, Ciro. *A military history of Italy*. London: Praeger Security International, 2007.

Pascu, Ștefan. *The making of the Romanian unitary national state. 1918*. Bukurești: Editura Academiei Republicii Socialiste România. 1988.

Савченко, Виктор А, *Проект Украина. Вольная Одесса. Одесская республика. Юго-Западный Край (1917-1919)*. Харьков: Фолио, 2013.

Спасов, Людмил. *Българо-съветски дипломатически отношения 1934-1944*. София: Наука и изкуство, 1987.

Stănescu, Marin C. *Armata română și unirea Basarabiei și Bucovinei cu România, 1917–1919*. Constanța: Ex Ponto, 1999.

Hitler's generals. Ed. by Correlli Barnett. New York: Grove Weidenfeld, 1989.

Cernuschi, Enrico, Gazzi, Alessandro, Gaetani, Michele Maria. *Sea Power. The Italian Navy*. Rome: Ufficio Storico della Marina Militare, 2017.

Язькова, Алла А. "Установление дипломатических отношений между Советским Союзом и Румынией в 1934 году", *Новая и Новейшая история*, №6 (1964).

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans, Vol. 2, Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Dr. Oleg R. Airapetov, Assistant Professor

Faculty of the State Administration, MSU "M. V. Lomonosov"

Moscow, Russian Federation

E-mail: oleg_airapetov@list.ru

THE SOLUTION OF THE BESSARABIAN QUESTION IN 1940 AND CHANGES IN THE BALKANS

(Summary)

In 1918, Royal Romania launched an intervention against Soviet Russia, seizing Bessarabia. The Romanian troops were defeated and the Royal Government agreed to evacuate Bessarabia. This agreement was thwarted by the Austro-German offensive against Russia in 1918 and the outbreak of the Civil War. Soviet diplomacy never recognized the fact of occupation. In 1940, when the system of international agreements based on Franco-British dominance in Europe collapsed, the revision of the Versailles order in the Balkans began. The first step of this process was the return of Bessarabia to the USSR.

KEY WORDS: Soviet Union, Bessarabia, Romania, 1918-1940, Treaty of Versailles, revision, Balkans

94(497.1)"1941"
323.276(497.1)"1941"
327.84(497.1:410)"1941"
COBISS.SR-ID 83803657

Језик рада: Српски
Примљен: 31. 05. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

БРИТАНЦИ И ВОЈНИ ПУЧ 27. МАРТА 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду се на основу објављене и необјављене архивске грађе британског, немачког и југословенског порекла, мемоара и домаће и иностране литературе реконструише улога британског фактора у војном пучу 27. марта 1941. године. На стварању климе за извођење пуча биле су ангажоване све британске тајне службе, како цивилне, тако и војне, чије активности нису увек биле међусобно координиране. Може се закључити да је до пуча дошло на иницијативу Југословена, коју су Британци само искористили у погодном моменту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина Југославија, државни удар, 27. март 1941, Други светски рат, Британци, Немци, војска

Војни пуч 27. марта 1941. године био је један од најзначајнијих догађаја који су утицали на судбину Југославије и њених народа у 20. веку. Као и код свих појава сличног типа и значаја, узроци су увек комплексни. На њега су утицали, како унутрашњо-политички разлози, тако и спољни фактори. Војска је, у складу са традицијом, у југословенском друштву имала улогу заштитника државе и круне, па се у страху од угрожености једног или другог добра увек могао наћи мотив за заверу. Официрска завера је, с друге

стране, била и начин на који је југословенска владајућа династија Карађорђевића и дошла на српски престо 1903. године.¹

Према доступним подацима, прве идеје о војном пучу јављају се 1937. године, у оквирима конкордатске кризе. Према властитом признању, ваздухопловни генерал Боривоје Мирковић је тада разматрао могућност да насилно свргне владу Милана Стојадиновића. Тада је делио мишљење многих да је закључивање конкордата тежак ударац за Српску православну цркву и стога планирао извођење војног пуча. Његова намера била је осујећена чињеницом да се у Београду нису налазили генерал Душан Симовић, који је требало да преузме власт, као ни сам председник владе Стојадиновић.²

Крајем 1937. године, о гласинама о покушају пуча у вези са самоубиством генерала Војислава Томића, команданта Београда и првог заменика кнеза намесника, први пут извештава и немачка војна обавештајна служба. Према подацима Абвера, о смрти генерала који је уживао нарочито поверење краља Александра кружиле су по Београду различите гласине. Једна верзија гласила је да је Томић убијен с леђа пошто је правовремено био откривен његов покушај припреме пуча против кнеза намесника и завођења војничке диктатуре. Друго тумачење, које се Немцима чинило мало вероватно, било је да је кнез Павле убио генерала приликом једне жустрије свађе. Колико се могло закључити из различитих прича које су потицале из поверљивих извора, генерал Томић био је на челу групе официра југословенске војске који су били спремни да се с оружјем у руци (војни пуч, војна диктатура) супротставе махинацијама против младог краља. Немци су закључили да је све више људи из југословенских политичких кругова сматрало да кнез Павле и његова супруга Олга, чија је сестра војвоткиња од Кента, желе да се докопају југословенске круне и спрече крунисање Петра II које је требало да уследи за четири године. За случај да та настојања југословенског регентског пара добију насилну форму, у југословенској војсци формирана је група генерала, са којом је генерал Томић био близак, или јој се чак налазио на челу, чији циљ је био да по сваку цену заштите права младог краља. Чини

¹ О томе видети више: Милан Ж. Живановић, *Луковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте* (Београд: издање аутора, 1955); Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године* (Крагујевац: Призма, 1997); Драгиша Васић, *Деветсто трећа* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003); Дејвид Мекензи, *Драгутин Димитријевић Апис* (Београд: Етхос, 2016).

² Боривоје Мирковић, *Истина о 27. марту 1941. године*, приредио Петар Боснић (Београд, издање приређивача, 1996), 15; Драган Бакић, „Слепа амбиција или британска субверзија? : Југословенски официри, британске обавештајне службе и државни удар од 27. марта 1941. године”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2021), 57–58.

се да је тајна служба кнеза Павла ушла у траг тим припремама у армији, па је кнез позвао Томића на разговор. Пружио му је могућност да изабере да ли ће због својих поступака извршити самоубиство или ће одговарати пред војним судом где би био ражалован, изгубио грађанска права, пензију и потпору за своју породицу. Убрзо након тог разговора генерал Томић је починио самоубиство. Сахрањен је са свим војним почастима, а након неколико дана његову удовицу кнез је примио у аудијенцију. Те приче о убиству или самоубиству генерала Томића чуле су се на више места као могуће и вероватне, али је њихову тачност било изузетно тешко проверити.³ Уколико су наведене гласине биле тачне, радило се очигледно о активностима припадника официрске котерије „Бела рука”.

Како се чини, на државни удар помишљала је у то време још једна група коју су чинили углавном бивши припадници „Црне руке”. До њиховог организовања дошло је на подстрек из иностранства, а у вези са позицијом земље у Судетској кризи. Наиме, према неким сведочењима, први састанак групе „Конспирација за државни удар” био је одржан 8. августа 1938. у кући породице Жујовић, у улици Краља Милана 42. На том састанку били су присутни Слободан Јовановић, Живојин Балугџић, пуковник у пензији Антоније Антић, потпуковник у пензији Велимир Вемић, адвокат Момир Николић, доцент универзитета др Гојко В. Грђић, адвокат и књижевник Драгиша Васић, касациони судија Данило Данић, адвокат и официр у пензији Младен Жујовић, професор универзитета др Драгослав Страњакровић, доцент универзитета др Слободан Драшковић и артиљеријски поручник Станиша Н. Костић.⁴ Према мемоарима совјетског обавештајца Павла Судоплатова, тада је на предлог чехословачког председника Едуарда Бенеша, Стаљин преко совјетског агента Петра Зубова намеравао да финансира пуч против Стојадиновићеве владе са циљем да се устоличи војна хунта у Југославији и на тај начин ослаби притисак на Чехословачку. Бенеш је тражио суму од 200.000 долара за српске офицере који су требали да изврше преврат. Добивши новац Зубов је стигао у Београд како би се упознао са ситуацијом на лицу места. Када се уверио да су официри о којима је реч представљали тек групу непouzданих авантуриста са којима се није могао постићи никакав ваљан резултат, он је одбио да им исплати аванс.⁵

³ Bundesarchiv, Militärarchiv, Reichsmarine 7/2706b (даље: Barch, MA, RM 7/2706b); Auslandsdienst, Bericht Nr. 3460/37; Jugoslawien, Politisches, Belgrad, Mitte Dezember 1937; Der Fall General Tomic.

⁴ Богољуб С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942* (приредио М. С. Бјелајац), (Београд: Српска књижевна задруга, 1995), 183 (фуснота 133).

⁵ Павел А. Судоплатов, *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы* (Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 1997), 78.

Један од узрока који су довели до преврата свакако је био и хрватско-српски спор око преуређења Југославије. Нарочито велико незадовољство по том питању владало је у војсци. Тако је немачки војни аташе, у свом извештају од 17. маја 1939. године, известио да се у широј јавности сматрало да ће доћи до војне диктатуре коју ће завести начелник Генералштаба Симовић, те да у том случају Хрвати, којима су од тадашње владе нуђене велике концесије, неће моћи да рачунају на референдум у Босни и Срему.⁶ Управо тада је „Конспирација” почела да ради на стварању завереничких група у војсци. Половином 1939. године образован је „ужи одбор” од три члана. Закључено је да се организују петорке чији чланови могу знати само за вођу који их је организовао и преко којег су примали директиве од „ужег одбора”. Прва таква петорка организована је у Првом противавионском пуку у Београду, на челу са поручником Костићем, а затим су образоване и нове, на чијем челу су се налазили ваздухопловни мајор Срба Попов, пешадијски поручник Новица Милошевић, артиљеријски потпуковници Милош Банковић и Властимир Рожђаловски, артиљеријски мајор Светислав Вохаска, командант 2. батаљона борних кола пешадијски мајор Данило Зобеница, пешадијски мајор Живан Кнежевић, интендантски потпоручник Симиша Николајевић и други.⁷

Незадовољство српског језгра војске било је нарочито изражено након постизања споразума о Бановини Хрватској и формирања Владе Цветковић–Мачек. Армијски врх није могао да опрости кнезу Павлу тај потез, јер је, по мишљењу високих војних кругова које је било супротно француском и британском, тиме значајно опала и одбрамбена моћ земље.⁸ На то се надовезала и чињеница да је од избијања Другог светског рата Краљевина Југославија постала центар стране пропаганде, док је Београд био централа целокупне иностране пропаганде на Балкану. Према подацима из италијанског посланства, из половине 1940. године, до којих је дошло Друго (контраобавештајно) одељење југословенског Главног генералштаба, од избијања рата у пропагандном раду на територији Краљевине Југославије предњачили су Немци који су потрошили око 3.000.000 динара у те сврхе, од чега је 2.000.000 утрошено на немачку мањину. Енглези су до тада на пропаганду потрошили око 2.000.000, а Французи око 1.800.000 динара. Енглези и

⁶ Barch, MA, RM 7/2706a; Deutsche Gesandtschaft Belgrad, Der Militärattache, Belgrad, den 17. Mai 1939; Betrifft: Ereignisse in der Berichtszeit 11.5. – 15.5.1939.

⁷ 27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata, priredili Branko Petranović i Nikola Žutić (Beograd: NICOM, 1990), 82.

⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 78.

Французи су новац усмеравали искључиво на југословенско јавно мњење. Те суме чинили су само износи уплаћени у Југославији, док штампање летака и брошура у иностранству није било урачунато.⁹ Очигледно је да је количина новца који су Енглези и Французи улагали у пропаганду у Југославији, усмерену на припаднике југословенских народа, била готово четири пута веће од немачке.

Након пада Француске, у јуну 1940, пропагандни рад обеју зараћених страна још се више појачао. Према процени британског министра за економско ратовање Хјуа Далтона, под чијом надлежношћу се налазила Егзекутива за специјалне операције (*Special Operations Executive – SOE*), општи трошкови британске круне у Југославији за стварање погодне климе уочи пуча износили су више од 100.000 британских фунти¹⁰ или 17.650.000 ондашњих динара, што је било око девет пута више од новца који је Британија, према већ поменутим италијанским изворима, уложила у пропагандне сврхе у Југославији од почетка рата до средине 1940. године.

Британски утицај у земљи почео је да јача, нарочито након смрти краља Александра I Карађорђевића и формирања намесништва на челу са кнезом Павлом. Спољнополитички ослонац земље на Велику Британију почео је након избијања абисинске кризе и био формализован циркуларом југословенског Министарства иностраних дела из децембра 1935. године, којим је начињен отклон од дотадашње политике ослањања на Француску. Од тог времена и сама југословенска политика економског и политичког зближавања са Немачком била је добрим делом усмеравана из Лондона, који ће се тог правца држати све до почетка 1939. године и смене Стојадиновићеве владе.¹¹ Током тридесетих година XX века, на подручју Балкана активно је деловала и британска Тајна обавештајна служба (*Secret Intelligence Service – SIS*) чији се рад нарочито интензивирао током 1938. и 1939. године. Секција D ове службе (SIS), чији је задатак био да изводи саботаже, диверзије и остале тајне операције, основана је 1938. године. Она ће се издвојити из SIS-а 1940. године да би се из ње формирало језгро нове тајне организације за извођење специјалних операција – *Special Operations Executive (SOE)*. Током 1939. и 1940. године Секција

⁹ Војни архив, Пописник 17, кутија 21, фасцикла, 1, редни број 24/2 (даље: ВА, П-17, К-21, Ф-1, р.6.24/2); Главни генералштаб, Друго обавештајно одељење, Стр.пов.ђ.Об.2.бр.565 од 1940. За досије: Мађарска пропаганда.

¹⁰ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 242.

¹¹ О томе видети више: Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941* (Zagreb: Školska knjiga, 1975); Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918 – 1941)* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 235–323.

D и њена наследница биле су активне на Балкану, покушавајући на разне начине да саботирају немачке ратне напоре и промовишу активно политичко противљење немачким захтевима према неутралним балканским земљама. Београд је у том периоду био главни центар секција D и SOE за Балкан као, по свему судећи, и центар за организацију активности SIS-а на Балкану.¹²

Британцима је поговодала и званична политика југословенске краљевине која је са избијањем рата, иако формално неутрална, као заточеница версајског система, на чијим темељима су почивале и њене границе, била суштински просавезнички оријентисана. Још од почетка ратних дејстава у Пољској, Југославија је отпочела размену обавештајних информација са Французима на темељу тајног војног протокола из споразума о пријатељству из 1927. године, чију је важност до 1942. године продужила још Стојадиновићева влада. Од краја 1939. године почела је и обавештајна размена са Британцима у коју је било укључено и војно крило завереника против Хитлера, чији се главни центар налазио у руководећим круговима немачке војне обавештајне службе (*Abwehr*). Тако су, од априла 1940. године, преко југословенског војног изасланика у Берлину пуковника Владимира Ваухника у Београд стизале највредније информације за вођење рата које су преко начелника Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба пуковника Жарка Поповића прослеђиване Британцима.¹³ У том периоду југословенски војни врх води и преговоре са Французима о могућностима отварања балканског фронта против Осовине, у чему изразиту улогу имају министар вој-

¹² Током већег дела овог периода за специјалне операције били су задужени британски трговац оружјем Јулијус Ханау и инжењер С. В. (Бил) Бејли. Њих двојица били су одговорни за планирање неколико подухвата који су требали да доведу до блокаде Дунава за пловидбу немачких бродова, међу којима и операцију запречавања Ђердапске клисуре минирањем и обрушавањем литица на југословенској страни реке. Такође, успели су да успоставе контакте са опозиционим политичким елементима у различитим земљама Балкана који су желели да се одупру немачким захтевима. Поред тога, били су одговорни и за оснивање формално независне новинске агенције *Britanova* која је служила интересима британске пропаганде. Према: David A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941”, *Slavic Review*, Vol. 36, №3 (1977), 408 - 409. О томе видети више и : Marko Pivec, „Rad britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje aprilskog rata 1941”, *Istorija 20. veka*, 1 (2010), 193– 212.

¹³ О томе видети више: Далибор Денда, „Обавештајна сарадња Краљевине Југославије са западним савезницима (1939–1941)”, *Други светски рат 75 година касније* – зборник радова, I, ур. Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Димитар Тасић (Београд: Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2021), 97–112.

ни генерал Милан Недић и начелник Главног генералштаба генерал Душан Симовић. Међутим, све те идеје су пропале након немачких успеха у Француској.¹⁴

Ипак, након пада Француске, у јуну 1940. године, и немачке окупације већег дела западне Европе, Балкан је остао једна од ретких области у Европи где је обавештајна мрежа SOE остала нетакнута. Након италијанске инвазије на Грчку, балканске државе, међу којима и Југославија, постају кључно поприште борбе између Британаца и сила Осовине, што се одразило и на промене унутар балканске мреже SOE. Од новембра 1940. године, за активности SOE у Београду био је задужен Том Мастерсон, чији је задатак био да исправи грешке својих претходника и да обезбеди чврсту основу за проширење британских тајних операција на Балкану након италијанског напада на Грчку. Мастерсоново постављење поклопило се са повећањем интереса водећих британских војних кругова за Балкан, чији је главни циљ био да спрече транспорт румунске нафте кроз Југославију за Немачку.¹⁵

Погодну климу у корист британских интереса у југословенској војсци стварао је и сам кнез Павле, и поред формалног окретања Генералштаба ка Немцима у мају 1940. године.¹⁶ Тада је са места в.д. команданта ваздухопловства смењен генерал Милојко Јанковић. Довођење на тај положај генерала Боривоја Мирковића, у мају 1940. године, британски ваздухопловни изасланик Макдоналд оценио је као промену повољну по савезнике, будући да је генерал Јанковић био склон да верује у немачку величину и непобедивост, па је према савезницима испољавао дефетизам, док су Мирковићеве симпатије оцењене као несумњиво више на страни Француске и Енглеске него што су то биле код његовог претходника.¹⁷ Када је, 29. маја, Макдоналд

¹⁴ О томе видети више: Далибор Денда, „Прилози за биографију генерала Милана Недића до Априлског рата 1941“, у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – Научни погледи*, ур. Вељко Ђурић-Мишина (Београд: Музеј жртава геноцида, 2017), 21–23; Далибор Денда, „Le Royaume de Yugoslavie et les projets français d'ouverture du front des Balkans 1939–1940“, у: *Le FRANCE et la Serbie les défis de l'amitié éternelle: hommage au 180e anniversaire des relations diplomatiques franco-serbes*, ур. Aleksandra Kolaković, Sacha Markovic (Belgrade: Institut d'études politiques, 2021), 177–195.

¹⁵ David A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941“, 409–410.

¹⁶ О окретању југословенског Главног генералштаба ка Немачкој видети више: Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 564–565; 574–575.

¹⁷ Public Record Office, Foreign Office 371/25030, R 6367/89/92 (даље: PRO, FO 371/25030, R 6367/89/92); Меморандум ваздухопловног изасланика Макдоналда у Београду, Бр. Y 54/40, Београд, 21. мај 1940; *Британци о Кралевини Југославији, III (1939–1941)*, приредио Živko Avramovski, (Београд: Архив Југославије, 1996), 448–449.

посетио Мирковића у Команди ваздухопловства уверио се у сву повољност промене. Наиме, Мирковић је изјавио да су он и југословенски народ 100% уз Француску и Велику Британију и да жели и да се нада да ће оне победити. Макдоналд је приметио да су његови ставови супротни ставовима његовог претходника, генерала Милојка Јанковића, који му је још пре почетка немачке офанзиве у више прилика изразио своје уверење да ће Немци сигурно бити победници. На питање шта мисли о италијанском ратном ваздухопловству Мирковић је одговорио да је спреман, попут британског ваздухопловства, да с њима прихвати неједнаку опкладу од три према један и да их туче. О Италијанима је говорио са очигледним осећањем мржње и потцењивања, описујући их као Цигане и говорећи да их треба само жестоко напасти и они ће капитулирати. Британац се надао да ће његова мекла мести тако чисто као што је најавила у првим замасима и истакао да је Мирковић велико побољшање у односу на старог команданта и за савезнике и за југословенско ратно ваздухопловство.¹⁸

Потпуковник Милисав Перишић истакао је да је и начелник Првог обавештајног одељења пуковник Жарко Поповић отворено про-британски човек. Он је, са генералом Боривојем Мирковићем, често виђан на вечери у ресторану „Аеродромска касина“ у друштву британског ваздухопловног аташеа А. Х. Макдоналда.¹⁹ Пробританску делатност Поповић је наставио и у Москви, о чему сведочи и чињеница да је југословенска страна, 6. априла 1941, када је потписан совјетско-југословенски споразум о пријатељству, љубазно замољена да повуче пуковника Жарка Поповића са положаја војног изасланика, будући да је по Совјетима он био превише пробритански оријентисан. У мају 1941. совјетски маршал Тимошенко, тада нар-ком (министар) одбране, отворено је оптужио југословенску дипломатску мисију у Москви да представља сервис британских провокатора.²⁰ Након „Каирске афере“ 1942. године, и Поповић је, као и Мирковић, прешао као пуковник у британску војску.²¹

Након одласка пуковника Поповића у Москву, интензивну обавештајну сарадњу са Британцима у земљи наставио је његов брат, потпуковник Угљеша Поповић, који се налазио на челу тзв. М-одсе-

¹⁸ PRO, FO 371/25030, R 6367/89/92; Прилог извештају посланика Кемпбела у Београду државном секретару лорду Халифаксу Бр. 185, Београд, 4. јун 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 467–468.

¹⁹ B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941. (*tematska zbirka dokumenata*), 81.

²⁰ Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (Yale: University Press, 1999), 151–152.

²¹ Миле Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2006), 52.

ка, односно тајног сервиса југословенске војне обавештајне службе. У том периоду од Британаца су добијане најчешће полуинформације о намерама Немачке према Југославији, док је толерисан рад британских агената на територији земље, и са њима вршена размена обавештајних података.²²

Након одласка Жарка Поповића у Москву, за Британце је постао значајан генерал Душан Симовић, чија делатност је везана за државни удар 27. марта. Будући да је био формално постављен на место команданта 2. армијске области у Сарајеву, он је, 13. новембра 1940, враћен у Београд (Земун), на положај команданта југословенског ваздухопловства војске.²³ Премештај Симовића на тако значајан положај у војсци, као ни било који претходни, није се могао извршити без сагласности и коначног одобрења кнеза Павла Карађорђевића.

Идеје о завери поново су се појавиле у јавности средином 1940. године. Генерал Богољуб Илић сећао се да му је ту идеју предочио генерал Боровоје Мирковић око годину дана пре извршења самог удара, након чега су још неколико пута о томе разговарали.²⁴ Већ крајем јула британски посланик у Београду Роналд Кемпбел (*Ronald Campbell*) обавештавао је Лондон о сазнању да у Југославији постоје елементи, нарочито у Србији, који размишљају о искоришћавању незадовољства због проосовинске политике владе за извршење државног удара и истовремено проглашавање заједничких циљева са Великом Британијом. Ти елементи тврдили су да могу да рачунају на организације као што су „Народна одбрана“, Православна црква, значајни делови војске и земљорадничка партија.²⁵ Посланик Кемпбел сматрао је да је у том моменту тај план, иако несумњиво пробритански, који је био дело незадовољних српских опозиционих елемената и није имао подршку целе земље, могао довести до разједињене и ослабљене Југославије, која би постала лакши плен за деловање Осовине. Ипак, због опасности да се план прерано активира треба учи-

²² Uglješa Popović, *Deseti po redu. Tajna vojnoobaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine* (Beograd: izdanje autora, 1976), 58, 71–73, 125–127.

²³ Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 270.

²⁴ Б. С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942*, 183.

²⁵ План је подразумевао задржавање постојеће династије са младим краљем, уз уклањање намесника, ако је потребно и силом, насило уклањање цара Бориса у Бугарској и закључење офанзивног и дефанзивног савеза те земље са Југославијом, као првог корака ка југословенско-бугарској федерацији. Било је предвиђено да се Хрватима понуде места у влади, да Југославија нападне Албанију, уз покретање револуције против Италије, затим доношење декларације о заједничким циљевима са Великом Британијом и покушај да се обезбеди оружана помоћ од СССР-а. У случају немачке инвазије требало је пружити највећи војни отпор и спроводити максималне саботаже.

нити све да се организаторима стави до знања да британска влада то не одобрава.²⁶ Из Лондона је одговорено да план изгледа преурањен, али да би касније могао бити од прворазредне важности за британске интересе. Такође, наглашено је да не може имати подршку британске владе ако садржи извршење било каквог насиља према кнезу намеснику.²⁷ Ове идеје допрле су до немачког посланика Виктора фон Херена крајем октобра. Он је тада обавестио Берлин о поновној појави гласина да су се у српском генералитету појавиле идеје о пучу ради завођења војне диктатуре, па би, у случају потребе, кнеза намесника заменио млади краљ. Те гласине биле су, по њему, последица дубоког незадовољства тренутним положајем Југославије које је владало у војсци и српским круговима, пре свега због растуће критике према политици споразумевања са Хрватима, иза које је стајао кнез намесник, а која се видела као слабљење државног јединства. Поред тога, постојала је и забринутост због погоршања војно-политичке ситуације у Југославији због новог курса Румуније (приступање Тројном пакту – прим. Д. Д.), као и због несигурности у вези са бугарским и, пре свега, италијанским претензијама према Македонији. По фон Херену, владало је опште мишљење да се с тим опасностима може изаћи на крај само завођењем политике чврсте руке за коју ни кнез намесник ни председник владе Цветковић нису били способни. Нечим елементима у војсци чинило се да је најбољи излаз завођење војне диктатуре уз превремено ступање на престо младог краља којем је било 18 година. Фон Херен је због тога сматрао да такав развој ситуације није немогућ, нарочито у случају даљег заоштравања војно-политичких затегнутости.²⁸

Југословенски војни кругови остваривали су највећу сарадњу са Британцима преко југословенског ваздухопловства војске. Генерал Боровоје Мирковић одржавао је добре везе са почасним ваздухопловним аташеом Велике Британије у Југославији Томом Маплбеком (*Tom Mapplebeck*). Према интервјуу који је Маплбек дао Хедер Вилијамс 1988. године, Мирковић му је предавао сажетке недељних

²⁶ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика Кемпбела у Београду Форин офису Бр. 482, Београд, 25. јул 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 502–503.

²⁷ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм Форин офиса посланику Кемпбелу у Београду, важно, строго тајно, Бр. 383, Лондон, 3. август 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 506.

²⁸ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1945, Band XI - 1 (даље: ADAP/D, XI-1), Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940) (Bonn: Gebrüder Hermes KG, 1964), 335–336; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 778 vom 25.10, Belgrad, den 25. Oktober 1940; исто и: *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), 856; Dokument br. 284.

обавештајних извештаја југословенског Главног генералштаба.²⁹ Размена података вршена је посредством мајора Душана Бабића, а преко београдског трговца Живојина Крстића, који је одржавао пословне везе са Маплбеком.³⁰ У децембру 1940. године, агенти Абвера извештавали су да је југословенска влада дозволила врбовање југословенских ваздухопловаца од стране енглеског Генералног конзулата у Загребу и чак му доставила њихова имена и адресе.³¹

Према истраживањима Дејвида Стафорда, отприлике у то време променио се и британски приступ према Југославији – од прихватања неутралности земље наклоњене Британији до притиска да се краљевина што активније супротстави Немачкој. Британска политика према Југославији била је, према истом аутору, у функцији настојања да сачува Грчку од пада под власт Осовине.³² У кретању Југославије ка потписивању Тројног пакта велики значај имале су субверзивне активности SOE, чији је главни задатак био да делује у областима у којима је то било немогуће званичној дипломатској мисији. Њени агенти су посебно били ангажовани на одржавању веза са југословенским опозиционим политичарима, већином Србима, које је кнез намесник, у савезу са вођом Хрватске сељачке странке др Владком Мачеком, искључио из власти. Агенти SOE имали су задатак да мобилишу и усмеравају те утицајне и незадовољне елементе, како би преко њих утицали на државну политику или њену промену. Главне сараднике налазили су у Земљорадничкој партији Милана Гавриловића, Радикалној и Демократској странци и националистичким удружењима као што су „Народна одбрана“, четници, удружења ратника и сличне групације повезане са традицијама српског отпора из Првог светског рата. Агентура SOE је финансирала Земљорадничку партију од јула 1940. године, као и „Народну одбрану“. Иако је Земљорадничка странка била заступљена у Влади Цветковић–Мачек, према мишљењу британских агената она је била најмилитантнији антигермански и просавезнички елемент у Југославији. Везе SOE са вођом „Народне одбране“ Илијом Трифуновићем Бирчанином биле су посебно корисне, јер се Трифуновић налазио на челу свих националних удру-

²⁹ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани – Управа за специјалне операције у Југославији 194–1945* (Београд: НОЛИТ, 2009), 50.

³⁰ ВА, П-17, К-2, Ф-2, р.б. 1; Елаборат „27. март 1941“. Цитирано према: В. Petrović, N. Žutić, *27. mart 1941. (tematska zbirka dokumenata)*, 81–82.

³¹ Barch, MA, RW 49/424; Nest Bremen, g. 6389/40/IH an OKW, Abw I M, Berlin; Betrifft: Jugoslawien, Quelle S 2130.

³² David A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941“, 401.

жења. Те организације, подстакнуте од SOE, непрестано су слале петиције влади против потписивања пакта у данима који су непосредно претходили државном удару.³³

Британска агенура превентивно је припремала терен за пуч и кроз контакте са провереним људима из југословенске војске који би могли бити од користи приликом његовог спровођења. Тако је шефу „М-одсека” потпуковнику Угљешу Поповићу, како се наводи у његовим мемоарима, представник једне „пријатељске” тајне службе³⁴ (вероватно британске – прим. Д. Д.),³⁵ наговестио могућност просавезничког државног удара у Југославији, после православног Божића 1941. године. Британци су му, 25. фебруара 1941, предали и део нацрта немачког ратног плана против Југославије, на основу кога је оценио да је предвиђено да она буде десета жртва нацистичке агресије.³⁶ Један од шефова „пријатељске” тајне службе био је, наиме, у посети код шефа „М-одсека” заједно са генералом Боривојем Мирковићем и председником удружења резервних официра Владетом Богдановићем. Тада је Поповић изнео Мирковићу сопствену обавештајну процену о немачким агресивним намерама према Југославији, а он је њему предочио планове о државном удару.³⁷ Пошто су већ 1. марта 1941. године немачке трупе из Румуније почеле прелазити на територију Бугарске ради извођења операција у Грчкој, Краљевина Југославија нашла се окружена трупама Осовине на свим својим границама, изузев оне према најјужнијем суседу, тако да се претпоставка шефа југословенског тајног сервиса чинила за неупућене потпуно логичном. Ипак, новија историографија непобитно је утврдила да у том моменту Трећи рајх, због приближавања земље Осовини, није рачунао на војничко решење за потчињавање Југославије.³⁸

Може се закључити да је на истом задатку спровођења државног удара у Југославији била, поред Егзекутиве за специјалне операције (SOE) чији је рад био усмерен на представнике грађанских снага, ангажована и британска војна обавештајна служба (MI 6), усмерена према

³³ Исто, 410–411.

³⁴ У. Поповић, *Deseti po redu...*, 141–42.

³⁵ Исто, 51–61. Поповић наводи да осим Донаванове посете није било никаквих контаката на тлу Југославије са тајном службом САД, а према истом наводу сарадња на тлу земље није постојала ни са тајном службом СССР-а, као ни значајнија сарадња са француском службом.

³⁶ У. Поповић, *Deseti po redu...*, 73–79. Израду превентивног ратног плана против Југославије Врховна команда Вермахта (OKW) започела је у октобру 1940. године. О томе видети више: Д. Денда, *Шлем и шајкача...*, 577.

³⁷ Исто, 144–149.

³⁸ Видети: Martin van Creveld, *Hitler's Strategy, the Balkan Clue*, (Cambridge: University Press, 1973).

погодним личностима у војсци. У марту се британски ваздухопловни изасланик састао са Бором Мирковићем, двојицом штапских официра и представником генерала Душана Симовића и дискутовао о могућој сарадњи са RAF-ом, циљевима бомбардовања и евакуацији југословенског ваздухопловства у одређеним околностима. О тим питањима касније је разговарао у Атини са тамошњим британским командантом ваздухопловства и представником врховног команданта ваздухопловства.³⁹ У међувремену, генерал Душан Симовић је, средином марта, два пута био примљен у аудијенцију код кнеза намесника. Кнезу Павлу је реферисао да једва држи своје официре под контролом и да се може десити да у случају потписивања пакта авијатичари бомбардују прво Команду ваздухопловства, затим Генералштаб и министарства, па и Бели двор.⁴⁰ Након тога, Макдоналд се, по повратку из Атине, поново видео са Мирковићем и дошао до закључка да су добри изгледи да ваздухопловство одигра улогу у британску корист, без обзира на политички исход. Послеподне 21. марта, Макдоналд је требало да разговара са штапским официром о могућностима коришћења терена за атерирање у Србији за британске бомбардере у случају избијања непријатељстава.⁴¹

Када је постало јасно да ће југословенска влада приступити Тројном пакту, главни циљ SOE постаје њено рушење, по могућности пре, а ако то не би било могуће, онда након потписивања пакта. Прва опција плана разматрана је на састанку у британском посланству, 19. марта 1941. године – истог дана када се Крунски савет у принципу сложио са приступањем пакту. Та опција подразумевала је „легитимно“, односно мирно обарање владе, подстицањем оставки што већег броја њених чланова и изазивањем кризе владе. У вези с тим, SOE је максимално искористила своје контакте са вођом Земљорадничке странке Милошем Тупањанином. Контактан је више пута дневно, па су углавном његовим напорима 20. марта три члана Цветковићевог кабинета поднела оставке, , након што су им обелодањени предложени услови пакта. Реч је о Бранку Чубриловићу из Земљорадничке странке, Срђану Будисављевићу из редова независних демократа, чије је партије финансијски дотирала SOE, и Михаилу Константиновићу као независном члану.⁴²

³⁹ PRO, FO 371/30253, R 2935/G/2706/92; Шифровани телеграм ваздухопловног изасланика у Београду Министарству ваздухопловства Бр.У 147, Хитно, Строго тајно, Београд, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 685.

⁴⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 75.

⁴¹ PRO, FO 371/30253, R 2935/G/2706/92; Шифровани телеграм ваздухопловног изасланика у Београду Министарству ваздухопловства Бр.У 147, Хитно, Строго тајно, Београд, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 685.

⁴² David A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 411.

Истога дана британски посланик Кемпбел обавестио је Идну да су Немци вероватно прихватили југословенске захтеве и да се коначна одлука о приступању земље Тројном пакту може очекивати сваки час. Обећао је да ће учинити све да одложи потписивање, али је нагласио да „уколико до тога дође, предлагем да учинимо све што је могуће да минимализујемо значај тог чина и одржимо Југославију у игри”. Кемпбел је, такође, сугерисао да радио-емисије на српско-хрватском треба да подстичу тврђи став, који би превасходно био усмерен на емоције Срба, како би међу њима порасло противљење Тројним пакту, и тиме се осигурала „жестока реакција” уколико до потписа дође. Идн је прихватио Кемпбелове препоруке и, у току неколико наредних дана, до формалног потписивања пакта, 25. марта, веома се трудио да изврши притисак на владу и кнеза намесника да не потпишу тај документ. Он је кнезу Павлу већ био послао, као специјалног емисара, Теренса Шона кнежевог личног пријатеља и бившег припадника британске мисије у Београду. Шон је кнезу предао Идново лично писмо и на састанку с њим, одржаном 18. марта, више пута поновио да би „југословенско потписивање било каквог пакта са Немачком не само представљало опасност за њу саму, већ и да би значило медвеђу услугу савезничкој ствари, пошто Немачка, осећајући се сигурно са југословенске стране, више неће оклевати да нападне Грчку”.⁴³

На потврду информације да ће Југославија приступити Тројном пакту, из Београда је преко Каира за Лондон, 21. марта, отишао предлог посланика Кемпбела да се у случају да претња прекидом дипломатских односа не буде имала утицаја на повлачење потписа са пакта, искористи могућност драстичне акције. Кемпбел је обавештавао да је атмосфера у Србији таква да би се, усмеравањем осећања, могла изазвати експлозија, државним ударом или побуном, која би спречила или одгодила потписивање пакта или истим методама поништила потпис. Посланику је било указано на то да се побуна може изазвати само у тренутку највећег врења, односно у тренутку потписивања или после потписивања.⁴⁴ Након тога, Ентони Идн тражио је ближа обавештења о могућностима за извођење државног удара и о личностима које би га водиле. Сматрао је да је корисније да Југославија не дозволи Немцима пролаз преко Битоља за напад на Грчку, него да уђе у рат.⁴⁵ На Кемпбе-

⁴³ Исто, 402.

⁴⁴ PRO, FO 371/30253, R 2854/G/2706/92; Шифровани телеграм амбасадора Лампсона у Каиру Форин офису Бр. 654, Специјално (Идн), Хитно, Каиро, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 681–682.

⁴⁵ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Шифровани телеграм амбасадора Лампсона у Каиру Форин офису Бр. 650, Специјално (Идн), Хитно, Строго тајно, Каиро, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 683.

лов телеграм одговорили су, релативно брзо, и Винстон Черчил и Ентони Идн. Према Стафорду, по њиховим одговорима се могло закључити да су одговорност за доношење одлуке пребацивали један на другог. Черчил је сугерисао Идну да он сам реши ствар у Каиру, иако је сматрао да је битније да се Југославија ипак увуче у рат, него да Британци добију још неколико дана на грчком фронту. Био је вољан да прихвати ризик од убрзања немачког напада ако би државним ударом у Југославији била створена просавезничка влада. Након консултација са војним врхом, Форин офис је такође потврдио да је од стратешког интереса за Британију да Југославија што пре постане савезник, чиме је одговорио Кемпбелу на питање о војном аспект ситуације. Идн је у свом одговору из Каира изнео конкретнији став, који је вероватно одражавао мишљење начелника Империјалног генералштаба који се тамо налазио. Према њему, најважније је било да Југословени не дозволе пролаз немачким трупима кроз битољску котлину, и тиме спрече бочни удар на Грке. Кемпбелу је речено да одлучи да ли би пуч допринео остварењу овог циља. Идн је, такође, затражио више информација о вођству, шансама за успех и процени вероватних последица државног удара. Посебно га је интересовала судбина кнеза намесника и какав би био став војске према њему. Дао је и инструкцију да у међувремену не треба прекидати односе са Цветковићевом владом.⁴⁶

У међувремену је ситуација све више кључала. Према Макдоналду, гласови да предстоји потписивање Тројног пакта довели су до јачања одлучности пилота војног ваздухопловства да радије авионима напусте земљу него да дођу под немачку контролу. Он је сматрао да је у британском интересу да се охрабрује евакуација ваздушним путем.⁴⁷ Идн је оценио да су после оставке тројице министара порасле шансе за државни удар и да је Енглеска спремнија на ризик да убрза немачки удар него да Југославија постепено склизне у немачку орбиту. Овластио је Кемпбела да самостално одлучи о потреби хитног предузимања акције уколико не буде у могућности да га консултује.⁴⁸ Према сведочењу министра Двора Милана Антића, тог 23. марта, на вечери код кнеза намесника, Павле је обавестио Цветковића, Мачека, Цинцар-Марковића, Антића и Петра Пешића о претња-

⁴⁶ D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 403–404.

⁴⁷ PRO, FO 371/30253, R 2935/2706/92; Шифровани телеграм ваздухопловног изасланика у Београду Министарству ваздухопловства Бр.У 152, Хитно, Строго тајно, Београд, 22. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 691.

⁴⁸ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Шифровани телеграм амбасадора Лампсона у Каиру посланику Кемпбелу у Београду Бр. 674, Специјално (Идн), Хитно, Строго тајно, Каиро, 23. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 692.

ма које је генерал Симовић изнео на аудијенцији код њега. Александар Цинцар-Марковић тражио је да се Симовић ухапси, што је министар војни генерал Петар Пешић одбио.⁴⁹

Идн је, 24. марта, добио обесхрабрујући извештај од Шона о његовом другом састанку са кнезом намесником, из којег је било јасно да ће пакт бити потписан и да је кнез Павле потпуно скренуо са курса који је до тада држао.⁵⁰ Истог дана Идн је овластио Кемпбела да предузме све да се промени влада, укључујући и државни удар.⁵¹ Кемпбел је сматрао да би војни државни удар дао најбоље решење. Проценио је, такође, да не треба полагати наде у дотадашње челне људе у војсци, са једним изузетком (Симовић – прим. Д. Д). Уколико се Симовић не би придобио, Кампбел је веровао да је могуће наћи једног или двојицу старијих пензионисаних генерала да воде покрет. Био је убеђен да је за придобијање таквих старешина за ту идеју било неопходно обезбедити помоћ у војном материјалу. Требало је да буде јасно одређена понуда која би се односила на количину наоружања и време испоруке како би постојала могућност непосредног приступања потенцијалним вођама.⁵² Према мемоарима шефа SOE Хјуа Далтона, када је Егзекутива за специјалне операције сазнала да ће Југославија потписати Тројни пакт, он је дао сигнал својим агентима у Београду „да употребе сва средства да дигну револуцију”, јер је „све унапред било добро припремљено”.⁵³ Тог истог дана упућен је телеграм центру SOE у Београду у коме је речено да крену свим снагама у акцију, након консултација са Кемпбелом.⁵⁴ На вест да се припрема закључење пакта, 24. марта увече избиле су прве демонстрације.⁵⁵ Истог дана Илија Трифуновић Бирчанин информисао је SOE да припреме за пуч добро напредују.⁵⁶

⁴⁹ Архив Српске академије наука и уметности, Фонд Милана Антића 14387/8530 (даље: А САНУ, 14387/8530). Тајна вечера код кнеза 23. марта 1941. године.

⁵⁰ D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 404–405.

⁵¹ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Шифровани телеграм амбасадора Лампсона у Каиру Форин офису Бр.709, Специјално (Идн), најхитније, Каиро, 24. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 698.

⁵² PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика Кемпбела у Београду Форин офису Бр. 514, специјал (Идн), Најхитније, Београд, 24. март 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 701–702.

⁵³ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941* (Минхен: Нова искра, 1964), 338, према: Hugh Dalton, *Fateful Years, Memoirs, 1931–1945* (London: Frederick Muller Ltd, 1957), 373–375; Видети и: В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941...*, 93.

⁵⁴ D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 405.

⁵⁵ В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941...*, 261.

⁵⁶ D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 412.

На дан југословенског приступања Тројном пакту у Бечу, 25. марта, у Форин офису су били веома песимистично расположени, јер је изгледало да су могућности промене власти у Београду нереалне. Након разговора југословенског посланика у Форин офису са Орме Сарџентом (*Orme Sargent*) и Р. А. Батлером (*R. A. Butler*), помоћник сталног државног подсекретара за спољне послове Орме Сарџент је био песимистичан. Он је записао да „изглед за успешан државни удар ... нису баш сјајни” и предложио три алтернативне политике у приступу према Југославији, које би морале да се спроводе мање-више истовремено. Према његовом мишљењу: 1) Британија не би требала да прекида односе са Цветковићевом владом, већ би требало да је подстакне да се одупре будућим немачким захтевима; 2) требало је снажно подстицати отпор немачкој пенетрацији и наметању контроле истовремено, посебно у војсци и међу Србима, пре свега да би се ојачала позиција Цветковићеве владе, али са „крајњим и дефинитивним циљем да то доведе до њеног пада уколико се она покаже бескорисном, и до њене замене другом владом која би одбацила Тројни пакт и дистанцирала се од политике својих претходника” (Сарџент је овде признао да би та политика могла да отпочне процес распада Југославије, али је сматрао да је ризик вредан труда) и 3) требало је разрадити варијанте друге могућности, односно радити на отцепљењу југословенске војске у Јужној Србији (Македонији – прим. Д. Д.), и стварању сепаратистичке владе под њеним окриљем, „ово би нам (Британцима – прим. Д. Д.) дало контролу над виталним комуникацијама чиме би спречили немачки напад на бок грчке војске”. Он је нагласио да је британски посланик у Грчкој, заједно са генералом Папагосом, већ подржао ту могућност.⁵⁷ Сарџент је такође закључио да не треба предузимати никакве радње које би довеле до прераног прекида односа са Југословенима пре него што би било извесно успешно извршење опције два или три. Стални државни подсекретар за спољне послове и Сарџентов непосредно надређени сир Александер Кадоган је, разматрајући ову препоруку, 26. марта пристао на њене закључке, иако је сматрао да би било препоручљиво да се сачека Кемпбелов извештај након повратка југословенских званичника из Беча. На крају, сматрао је да би трећа опција била најбоља, пошто је „одбрана грчко-југословенске границе била од виталне важности за Грчку”.⁵⁸

⁵⁷ Присуство Британаца у Грчкој, који су већ у новембру 1940. године почели да запоседају грчке аеродроме у Солуну, Лариси, Арти и Атини значило је изложеност румунских петролејских постројења, која су била од огромног значаја за немачке ратне напоре, могућем бомбардовању британских ваздухопловних снага. О томе видети више: Д. Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, 530–534.

⁵⁸ D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 406–407.

У исто време, ситуација у Београду постајала је све напетија. Након информација добијених прислушкивањем телефонских разговора генерала Симовића, кнез Павле је, 25. марта, решио да га пензионисе.⁵⁹ Поподне истог дана, Илија Трифуновић Бирчанин обавестио је SOE да ће „завера бити 99% успешна” и да се акција може очекивати у наредних 48 сати. Тога дана се и Маплбек састао са Мирковићем и ургентно захтевао да се покрене државни удар што је пре могуће. Мирковић га је уверавао да се то може очекивати ускоро.⁶⁰ Дан након што је Краљевина Југославија приступила Тројном пакту, 26. марта 1941. године, генерал Душан Симовић је најавио Британцима да ће државни удар бити извршен у року од неколико дана. Британски посланик Кемпбел био је у исто време обавештен преко једног официра из Генералштаба да ће у случају успеха пуча кнез намесник бити предат Британцима.⁶¹ Истога дана Ле Емери је одржао чувени говор упућен Југословенима, који је преносио Би Би Си, у којем је, рачунајући на српско јавно мњење, оштро напао пакт. Према Д. Стафорду, говор није био искључиво усмерен на промовисање државног удара, већ му је главни циљ био јачање воље Срба за отпором.⁶²

Након успеха пуча, нови југословенски министар војни генерал Богољуб Илић наредио је, 27. марта, моментално активирање свих трупа за затварање границе, свих јединица за осигурање унутрашњости територије, свих појачања жандармеријских јединица, свих посадних трупа и свих јединица за рушење и запречавање. Истог дана наређено је и активирање недостајућих трупа Крајинске, Топличке и Тимочке дивизије, са 31. мартом као првим даном активирања.⁶³ Мере о активирању биле су донете уместо опште мобилизације. Опште активирање, као вид тајне мобилизације, наређено је 30. марта, с тим да први дан активирања буде 3. април.⁶⁴

У Берлину нико није рачунао са оваквим развојем догађаја. Након церемоније у дворцу Белведере, немачка дипломатија спремала се за нови тежишни задатак – посету јапанског министра спољних послова Мацуоке, што је и био разлог због кога је фон Рибентроп пожуривао Југословене да потпишу пакт. Након потписивања југословенско-немачки дипломатски односи требало је да се одвијају рутински. Мада

⁵⁹ А САНУ 14387/8545,

⁶⁰ D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 412, 416.

⁶¹ Public Record Office, War Office 201/1575, 19–19a; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 711–712.

⁶² D. A. T. Stafford, „Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941”, 407.

⁶³ B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941, 502.

⁶⁴ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 91.

су немачкој влади биле познате тешкоће које је имао Драгиша Цветковић, као и јак унутрашњи отпор против приближавања Југославије Осовини, она није озбиљно рачунала са могућношћу да Цветковићева влада одбаци споразум, имајући у виду измене у Тројном пакту које су учињене само за Југославију, као ни са могућношћу да државни удар непосредно предстоји. Према Клаусу Олсхаузену, у немачким документима до 27. марта није било никаквих трагова о таквим размишљањима, нити разрађеног плана шта радити у том случају.⁶⁵ Немачки посланик фон Херен је известио Берлин о пучу у Београду и прокламацији краља Петра, као и о масовним демонстрацијама за краља и војску које су у исто време биле усмерене и против приступања Тројном пакту.⁶⁶ Поводом ступања на престо Петра II, на немачком посланству, као и на другим посланствима, истакнута је југословенска застава.⁶⁷ Фон Херен је извештавао Берлин да састав владе генерала Симовића јамчи да ће уживати подршку и у српским круговима и да ће имати довољно снаге да одржи дотадашњи спољнополитички правац и када је непопуларан. Споразум са новом владом могао је, по Фон Херену, створити јасну ситуацију. Личност министра спољних послова (М. Нинчић – прим. Д. Д.) и сарадња Хрвата представљали су залог да ће основна тежња политике нове владе бити избегавање сукоба са Осовином. Ипак, он је нагласио да треба рачунати с тим да су српски чланови владе отворено против пакта и да ће деловати у правцу слабења веза са Осовином.⁶⁸ Међутим, око осам сати ујутру маса је нападала помоћника немачког војног изасланика капетана Мозера, кога су малтретирали један капетан југословенске војске и један жандарм, а из незгоде га је спасао потпуковник Кнежевић. Након тог догађаја одмах су уследила извињења југословенских власти, о чему је фон Херен истог момента обавестио Берлин.⁶⁹ Представник Гестапоа Хибнер послао је вест из Београда да четници знаком крста обележавају станове

⁶⁵ Klaus Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan: die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973), 50.

⁶⁶ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 303–304; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 270 vom 27.03. Belgrad, den 27. März 1941; исто и: B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 129.

⁶⁷ Auswärtiges Archiv, Politisches Archiv, R – 103321 (даље: AA PA, R – 103321); Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm (G.Ch.V.) Nr. 277 vom 27.03, Belgrad, den 27. März 1941.

⁶⁸ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 130.

⁶⁹ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Deutsche Gesandtschaft, Pol.2 Nr. 2, Belgrad, den 30. März 1941. Betrifft: Tötlicher Angriff auf den Hilfsoffizier des Militärattache. Мозеров извештај у српском преводу видети: B. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941...*, 541.

Немаца, да је Немачки саобраћајни биро потпуно разлупан, а немачка застава спаљена и да је иста судбина задесила и италијански биро.⁷⁰ Истог дана Ваухник је из Берлина послао телеграм у којем се наводи-ло да немачка Врховна команда тражи објашњење о политичким до-гађајима у Југославији.⁷¹ Одговор начелника Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба генерала Боривоја Јосимовића, који је у Берлин стигао наредног дана, био је да су догађаји у Југосла-вији чисто унутрашње природе и да се југословенски став према ино-странству не мења. Све друго било је, по њему, страна пропаганда.⁷² Ваухник је тај став наредног дана изнео у Врховној команди Вермах-та.⁷³ Симовић је 27. марта, у 21 час увече, примио фон Херена у време седнице владе, извинио се због изгреда и појаснио да преврат има унутрашњополитичке разлоге, јер кнез није знао да се окружи лично-стима које имају углед у народу. Рекао је да је увек био пријатељ Не-мачке и да се поноси што је познавао рајхсмаршала Геринга и генерал-фелдмаршала Милха.⁷⁴

Хитлер је за вест о државном удару у Југославији сазнао око по-днева и одмах бескомпромисно реаговао на догађаје у Београду. Има-јући у виду ангажовање Енглеза и Американаца у Југославији против њеног приступања Тројном пакту и снажну опозицију у српском офи-цирском кору према спољној политици коју је водила Цветковићева влада, он је сматрао да српски војни пуч представља „квази објаву ра-та” Немачкој.⁷⁵ Стога је одмах заказао саветовање у Канцеларији Рај-ха у вези са ситуацијом у Југославији, које је одржано између 13 и 14:30 часова.⁷⁶ На састанку са представницима Врховне команде коп-нене војске и ваздухопловства изнео је тада већ познате чињенице о пучу и додао да Срби и Словенци никад нису били пријатељи Немци-ма. Југославија се, према његовом мишљењу, показала као непоуздан фактор баш у време извођења плана „Марита” и припрема за опера-цију „Барбароса”. Сматрао је да влада у земљи није била стабилна, ка-ко због сталних свађа око националног питања, тако и због официр-

⁷⁰ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 130.

⁷¹ ВА, П-17, К-6, Ф-3, р.б.21. Војни изасланик у Немачкој, Пов. Бр. 263, Телеграм из Берлина бр. 11012 од 27. Марта 1941.

⁷² ВА, П-17, К-6, Ф-3, р.б.18. Главни генералштаб, Прво обавештајно одељење Пов.Б.Об.1.Бр.5845; шифрована депеша војном изасланик у Немачкој.

⁷³ Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije* (Minhen: Nova iskra, 1984) 136.

⁷⁴ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 131.

⁷⁵ K. Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan: die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, 51.

⁷⁶ Франц Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 27. март 1941. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

ске камариле која је нагињала државном удару, а да је једини јак државник био Стојадиновић, којег је кнез Павле уклонио с власти на сопствену штету. Моменат у коме се сазнало право стање у Југославији и расположење према Осовини, како са политичке, тако и са војне тачке гледишта, био је, по Хитлеру, повољан. Да се пуч десио за време извођења операције „Барбароса” то би створило много већу опасност за немачке ратне напоре. Хитлер је стога одлучио, не прихватајући никакве изјаве лојалности, да се што је могуће пре нападне Југославија и уништи као држава. Због тога је требало максимално убрзати спровођење плана „Марита” против Грчке и извршити удар из рејона Софије у правцу Скопља и са што јачим снагама у правцу Ниша и Београда. Из рејона Граца и Клагенфурта такође је требало нанети удар са циљем да се уништи југословенска војска. Из ваздухопловства су извештавали да 8. ваздушни корпус у Бугарској, под командом генерал-лајтнанта фон Рихтхофена, може одмах бити уведен у борбу, док би снаге 10. корпуса биле спремне за два до три дана. Хитлер је наредио да се одмах предузму све неопходне припреме и да му се то вече саопште планови ангажовања копнене војске и ваздухопловства. Тог истог дана маршал Јодл је Хитлерове идеје преточио у директиву № 25. Поход на Балкан могао је да почне за неколико дана.⁷⁷ У одговору на Хитлерово писмо о ситуацији у Југославији, Мусолини је, поред осталог, навео да је уверен да је до државног удара у Београду дошло у потпуном споразуму са кнезом намесником већ пре потписивања пакта.⁷⁸

Из свега наведеног намеће се закључак да је државни удар у Југославији разматран на највишим местима британске политике, као драстична опција која би утицала на промену спољнополитичког курса земље у времену блиском приступању југословенске краљевине Тројном пакту. Главни интерес Британаца био је да се искористи југославенска територија и војска ради осигурања незаштићених бокова грчке војске од напада Осовине који се спремао, будући да је на грчко-бугарској граници већ била изграђена добро утврђена Метакасова линија. Важност Грчке била је непроцењива за Британце, јер су са њених аеродрома могли полетати авиони који би бомбардовали румунске изворе нафте у Плоештију, који су били кључни за снабдевање немачке ратне машинерије. Иницијатива за

⁷⁷ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 307–309; Aufzeichnung des Majors Christian (Wehrmachtführungsstab im Oberkommando der Wehrmacht), OKW/WFSt/Abt.L (LM1) Nr. 44 391/41 g. Kdos.Chefs. Geheime Kommandosache, Berlin, den 27. März 1941; Beschreibung über Lage Jugoslawien; Николаус фон Белов, *Я был адъютантом Гитлера* (Смоленск: Русич, 2003), 327–328.

⁷⁸ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, 131.

сам државни удар потекла је од Југословена (Мирковић) још средином 1940. године, као последица претходног рада Совјета и Чеха на формирању организације способне за његово извођење. Од тог периода вишеструко се повећавају и средства намењена британској пропаганди у земљи усмереној на придобијање југословенског јавног мњења. На припреми и извођењу војног пуча у Београду било је ангажовано више британских тајних служби, чије активности нису увек биле у координацији и међу којима је постојало извесно ривалство. Британски посланик Кемпбел је, након 24. марта 1941. године, имао пуна овлашћења да подстакне такву акцију. Политичке везе које је успоставила SOE биле су значајне у почетној фази припрема, али су касније пресудну улогу одиграле директне и личне везе (Мапלבек) канцеларије ваздухопловног аташеа са завереницима из југословенског ваздухопловства. Међутим, ма колико те везе биле блиске и ма колико Британци уложили труда и средстава, никакве њихове акције не би довеле до успеха да међу српским језгром војске, незадовољним пре свега унутрашњом политиком кнеза Павла и Цветковићеве владе, није постојала спремност и организованост за извођење пуча, што је толеришао и југословенски државни врх.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Bundesarchiv, Militärarchiv, Freiburg im Breisgau
Auswärtiges Archiv, Politisches Archiv, Berlin
Војни архив, Београд, Пописник 17
Архив САНУ, Београд

Објављени извори

Avramovski, Živko priredio. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941). Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1945, Band XI - 1, *Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940)*. Bonn: Gebrüder Hermes KG, 1964.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1945, Band XII-1, *Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941)*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1969.

Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, I. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.

Petranović, Branko i Nikola Žutić, priređivači. *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata. Beograd: NICOM, 1990.

Дневници и мемоари

Vauhnuk, Vladimir. *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*. Minhen: Nova iskra, 1984.

Гальдер, Франц. *Военный дневник*, Том 2. Москва: Воениздат 1969.
<http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

Dalton, Hugh. *Fateful Years, Memoirs, 1931–1945*. London: Frederick Muller Ltd, 1957.

Илић, Богољуб С. *Мемоари армијског генерала 1898/1942* (приредио М. С. Бјелајац). Београд: Српска књижевна задруга, 1995.

Мирковић, Боривоје. *Истина о 27. марту 1941. године*, приредио Петар Боснић. Београд: издање приређивача, 1996.

Popović, Uglješa. *Deseti po redu. Tajna vojnoobaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*. Beograd: izdanje autora, 1976.

Судоплатов, Павел А. *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 1997.

Фон Белов, Николаус. *Я был адъютантом Гитлера*. Смоленск: Русич, 2003.

Литература

Бакић, Драган. „Слепа амбиција или британска субверзија? : Југословенски официри, британске обавештајне службе и државни удар од 27. марта 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2021), 53–83.

Бјелајац, Миле. „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2006), 41–66.

Bjelajac, Mile S. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Васић, Драгиша. *Деветсто трећа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

Вилијамс, Хедер. *Падобранци, патриоти и партизани – Управа за специјалне операције у Југославију 194–1945*. Београд: НОЛИТ, 2009.

Gorodetsky, Gabriel. *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*. Yale: University Press, 1999.

Денда, Далибор. „Прилози за биографију генерала Милана Недића до Априлског рата 1941“, у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – Научни погледи*, ур. Вељко Ђурић-Мишина. 21–23. Београд: Музеј жртва геноцида, 2017.,

Денда, Далибор. *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад: Матица српска, 2019.

Denda, Dalibor. „Le Royaume de Yugoslavia et les projets français d'ouverture du front des Balkans 1939–1940“, у: *Le FRANCE et la Serbie les défis de l'amitié éternelle: hommage au 180e anniversaire des relations diplomatiques franco-serbes*, ур. Aleksandra Kolaković, Sacha Markovic. 177–195. Belgrade: Institut d'etudes politiques, 2021.

Денда, Далибор. „Обавештајна сарадња Краљевине Југославије са западним савезницима (1939–1941)“, *Други светски рат 75 година касније* – зборник радова, I, ур. Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Димитар Тасић, 97–112. Београд: Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2021.

Живановић, Милан Ж. *Пуковник Анис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*. Београд: издање аутора, 1955.

Казимировић, Васа. *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*. Крагујевац: Призма, 1997.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Мекензи, Дејвид. *Дразутин Димитријевић Анис*. Београд: Етхос, 2016.

Olshausen, Klaus. *Zwischenspiel auf dem Balkan: die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Stafford, David A. T. "Soe and British Involvement in the Belgrade Coup d'État of March 1941", *Slavic Review*, Vol. 36, №3 (1977), 399–419.

Тимофејев, Алексеј. *Руси и Други светски рат у Југославији*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Хоптнер, Јакоб Б. *Југославија у кризи 1934–1941*. Минхен: Нова искра, 1964.

Creveld, Martin van. *Hitler's Strategy, the Balkan Clue*. Cambridge: University Press, 1973.

Colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow
Strategic Research Institute, University of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

THE BRITISH AND THE COUP D'ÉTAT OF MARCH 27, 1941

(Summary)

The author reconstructs the role of the British factor in the preparation and execution of the Coup d'état on March 27, 1941 in Yugoslavia on the basis of published and unpublished British, Yugoslav and German archival

records, memoirs and literature. According to this research, both civilian and military British intelligence were involved in the preparation of the Coup, although there was not always the coordination between their actions. After the fall of France, the British side started to invest several times greater amount of money in the creation of public opinion in Yugoslavia in favor of the Allies' goals. At the same time, in mid1940, the main initiative for conducting the Coup d'état came from the Yugoslav side, from Yugoslav General Borivoje Mirković. The conspirator's organization was founded earlier. The impulse for its establishment was given by the Czechs and the Soviets during the Sudeten crisis in September 1938. The predominantly Serb Yugoslav officers who took part in the conspiracy were mostly unsatisfied with the way of the solution of the Croatian issue. The British policy at the highest level just used it later in the most crucial moment for their interests with the aim to change the vectors of the Yugoslav state policy. The main British interest was to use the Yugoslav Army and territory for the protection of unprotected left flank of the Greek Army during the potential clash with the Wehrmacht.

KEY WORDS: Kingdom of Yugoslavia, Coup d'etat, 27th of March 1941, WWII, British, Germans, army

355.48(497.1)"1941"
94(497.1)"1941"

COBISS.SR-ID 83803913

Језик рада: Српски
Примљен: 28. 02. 2022.
Прихваћен: 27. 05. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Пуковник др Слободан Ђукић, доцент
Војна академија, Универзитет одбране
Београд, Република Србија
E-mail: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Југословенска војска доживела је пораз у краткотрајном Априлском рату 1941. године. Након тога Краљевина Југославија престала је да постоји, а њена територија подељена је између земаља чланица Тројног пакта. Због утицаја идеологије на послератну југословенску историографију Априлском рату није дат потребан значај нити простор који овај догађај заслужује, тако да су поједина питања до данас остала недовољно разјашњена. У раду је настојано да се објективно сагледају историјске чињенице, установе узроци брзог слома југословенске војске и извуку војна искуства, која и данас могу бити корисна за организацију и припрему Војске Србије за одбрану земље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Априлски рат 1941. године, Војска Краљевине Југославије, Други светски рат

Југословенска војска од 1. септембра 1939. до 6. априла 1941. године

Почетак Другог светског рата затекао је Краљевину Југославију у тешком положају. Унутрашње супротности, настале због нерешеног националног и политичког питања, лоше су се од-

ражавале на стање у војсци.¹ Југословенска војска није била спремна за савремен рат. Војне фабрике у Југославији производеле су само део лаког оружја и муниције, бомбе и једноставнију опрему, који нису били ни једнообразни ни савремени. Сви тешки митраљези потицали су из Првог светског рата. Војска је оскудевала у муницији. Теже оружје и специјална опрема морали су се набављати из иностранства, што од времена кад су политички односи у Европи постали затегнути није више било могуће. Није се могло рачунати ни на испоруку ратног материјала који је раније био поручен у Чехословачкој, јер је нацистичка Немачка окупирала ову земљу.² Недостајала су нарочито противтенковска и противавионска оруђа, а два тенковска батаљона и један ескадрон брзих борних кола од 62 модерна (рено R35 и шкода ŠID) и 55 застарелих лаких тенкова (рено F.T 17 и Kegress) представљали су оклопне јединице.³ Транспорт је био сточни, добрим делом и воловски, док је захваљујући великим набавкама пред рат југословенска војска успела да моторизује око 40% коморе.⁴ При војним набавкама било је честих појава корупције. Одобрени кредити нису целисходно трошени. Влада није учинила све што је било у њеној моћи да ојача војску, што је међународна политичка ситуација захтевала.⁵

Активан старешински кадар био је малобројан, што је отежавало прелаз оружаних снага из мирнодопског у ратно стање, који је и иначе био сложен и компликован. Кадровско бројно стање било је малобројно за развој војске после огласа мобилизације. Настава није била на висини могућности, а није одговарала ни вероватним условима под којима је војска морала ступити у рат. У мирнодопској пракси – при решавању задатака, на вежбама, маневрима – радило

¹ Опширније: *Други светски рат (преглед ратних операција)*, књ. 1. (Београд: Војни историјски институт ЈНА, 1957); Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941.* (Титоград: Графички завод, 1963); Исти, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, књ. 1. и 2. (Београд: Народна књига Београд, Партизанска књига Љубљана – Београд, Побједа Титоград, 1982); Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921* (Београд: Narodna knjiga, 1988); Исти, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994).

² Далибор Денда, *Шлем и шајкача, војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)* (Нови Сад: Матица Српска, 2019), 620–627.

³ О оклопним јединицама у југословенској војсци видети више: Далибор Денда, *Тенкисти Краљевине Југославије* (Београд: Медија центар „Одбрана” и Институт за стратегијска истраживања, 2020).

⁴ Далибор Денда, *Ауто-јединице у Југословенској војсци (1918–1941)* (Београд: Медија центар „Одбрана” и Генералштаб Војске Србије, Управа за логистику, 2021), 250–252.

⁵ Војни архив у Београду (ВА), П 17, к. 87, ф 1, р.б. 6.87, лист 39; Далибор Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2009), 83–84.

се по рутини, углавном као и у Првом светском рату. Континуитета и правих корака у том правцу није било и због тога што се на челу Генералштаба од 1933. до 1941. године изменило 6 начелника, већином из политичких и личних разлога. Виши командни кадар долазио је на положаје више по ранг-листи и протекцији него по својим способностима.⁶

Након слома Француске, јуна 1940. године, утицај Немачке на балканске државе знатно је порастао, заједно са претњом која је за све околне народе представљала неангажована немачка армија. Стварањем Тројног пакта, 27. септембра 1940. године, уласком немачких трупа у Румунију, 12. октобра, и нападом Италије на Грчку, 28. октобра 1940. године, отпочело је стратегијско опкољавање Југославије. У то време владајући кругови у земљи определили су се за сарадњу са силама Осовине. Крајем децембра распуштене су синдикалне организације у Загребу, а почетком јануара 1941. године организовани су концентрациони логори за антифашисте и комунисте. Када је Хитлер, крајем новембра 1940. године, донео одлуку да нападне Совјетски Савез, отпочео је његов притисак на Балкан како би обезбедио десни бок својих армија које ће употребити на Истоку. Немци су отпочели припреме за окончање рата у Грчкој, где је Италија доживљавала озбиљне неуспехе. Мађарска је приступила Тројном пакту 20. новембра, а Румунија 23. новембра 1940. године. Бугарска је то учинила 1. марта 1941. године, а сутрадан су нацистичке трупе ушле у ову земљу, у оквиру припрема за напад на Грчку.⁷

На седници одржаној 20. марта 1941. године, под председништвом намесника кнеза Павла, југословенска влада је решила да приступи Тројном пакту. После тога председник владе Драгиша Цветковић и министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић одлазе у Беч где, 25. марта, потписују протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. Овај акт су поједини политички и војни кругови у земљи схватили као отворену издају националних интереса. У таквој ситуацији група прозападно оријентисаних официра је ноћу 26/27. марта извршила пуч, збацила владу, краља Петра II прогласила за пунолетног, протерала кнеза Павла и образовала владу на челу са генералом Душаном Симовићем, дотадашњим командантом ваздухопловства. Пуч је изведен у ситуацији општег незадовољства становништва изазваног капитулацијом владе Цветковић–Мачек пред Хитлером. Буран покрет народних маса по-

⁶ Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918/1941* (Београд: Институт за новију историју Србије, Београд 2004), 18.

⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 1 (Београд: Nolit, 1988), 362.

сле пуча показао је да није била у питању само промена режима већ потреба за кореним демократским променама у унутрашњој и спољној политици земље. У току 27. марта демонстрације су достигле врхунац. Али, нова влада није имала пред собом јасну политичку оријентацију, нити је била спремна да се ослони на демократски покрет народних маса. Она је изричито признала Тројни пакт против кога су народне масе најжешће протестовале.⁸

За годину и по дана, колико је протекло од почетка Другог светског рата, стање у југословенској војсци, како материјално и стручно, тако и морално, постало је горе. Колебљивост и капитуланство државног руководства одражавали су се на припреме војске за одбрану земље. Нису искоришћена искуства из војничког слома других земаља. У војном врховима дефетизам и капитуланство узимају маха што је прелазило и у отворену издају. Предузете војне мере биле су половичне, неплански спроведене и неефикасне. Неке јединице су активирани одмах по избијању Другог светског рата. Позивање обвезника на двомесечне вежбе и њихово поновно отпуштање кућама продужени су током 1940. и зими 1940/41. године. Побуна обвезника 106. пешадијског пука у Карловцу, 5. октобра 1939. године, била је врло индикативна за тадашњу психозу. Резервисти су одбили да се укрцају у вагоне, сматрајући да ће бити упућени на фронт у Француску, о чему су тада колале гласине. Побуна је угушена на станици, енергичним држањем неколико одељења.⁹

Систем активирања и дезактивирања и начин на који је он спроведен негативно се одразио на одбрамбену способност земље, јер је умањио будност и свест о правој опасности пред којом се држава налазила. У фебруару 1941. године у војсци се налазило укупно око 250.000 људи: 10.044 официра и војних службеника из кадра и 1.565 из резерве, 122.480 војника и подофицира и 87.531 обвезник, а у Граничној трупи 8.195 официра, војних службеника, подофицира и војника, док је жандармерију чинило 18.583 припадника. До краја марта 1941. године, активирањем појединих јединица, бројно стање се повећало на око 600.000 људи, али без штабова, комора и установа.

Радови на утврђивању отпочели су 1937. године на италијанском граничном фронту, а затим су настављени на фронтовима према Немачкој, Мађарској и Албанији, а тек од 1940. године и према

⁸ Исти, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 79–80.

⁹ ВА, П 17, к 22, Ф 2/16; к 20, Ф 10/1. Наредба Пов. Ђ. Бр. 12065, Министра војске и морнарице за 1. новембар 1939. године, за све официре, војне чиновнике и активне подофицире, у вези побуне у Карловцу 5. X у 21.30 часова; Mile Bjelajac, „Savska divizija u Aprilskom ratu 1941. godine”. *Vojno-istorijski glasnik*, 1 (1991), 131.

Румунији и Бугарској.¹⁰ Од почетка изградње утврђеног граничног фронта текле су и расправе о целисходности таквог подухвата. Један од најгласнијих критичара процеса утврђивања био је генерал Душан Симовић, који је још 1937. године критиковао утврђивање западног фронта као некорисно. Он је тадашњем начелнику Главног генералштаба генералу Љубомиру Марићу предлагао да се новац намењен за утврђивање, уместо у изградњу „мртвих објеката“, уложи у оспособљавање живе силе за маневарски рат, али је његов предлог одбијен. Од 1940. године нека утврђења добила су своје посебне трупе, организоване у посебне одреде и самосталне батаљоне, а непосредно пред рат из њих је формирано 16 посадних пукова, што је било недовољно за развучена утврђења на границама. План рушења и запречавања спроведен је дубље у унутрашњости земље, али је његово активирање било лоше организовано.¹¹

После 27. марта влада генерала Симовића, прихватањем Пакта, још више је унела забуну у народ и војску, успорила ратне припреме и умањила спремност земље и народа за рат. Она је тек 30. марта, уместо објаве мобилизације, објавила опште активирање (тајна мобилизација) оружане силе, с тим да први дан активирања буде 3. април. Тако је време двоструко изгубљено: мобилизација је касно објављена, а истовремено је вршена тајно, што значи знатно спорије. Поведени преговори за постизање споразума за садејство са Грцима и Британцима, и поред више састанака одржаних у марту и почетком априла, нису дали никакве конкретне резултате. Пакт о ненападању и пријатељству са СССР-ом, који је потписан у првим часовима 6. априла, био је неефикасна епизода која није имала никаквог утицаја на даљи развој догађаја. Нису успели ни покушаји да се склопи војни савез са Турском.¹²

Планови, концентрација и задаци немачке, италијанске и мађарске војске

Изненађен и огорчен отпором народа у Југославији, Хитлер је, 27. марта, одлучио да уништи Краљевину Југославију као државу. Истог дана издао је врховним командама копнене војске и ваздухопловства упутства за извршење припрема за напад на Југославију и Грчку и по-

¹⁰ В. Терзић, *Југословенска ...*, 304–309

¹¹ ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 18, *Изјава генерала Душана Симовића*, 9-11; Марко Б. Милетић, „Утврђивање границе Краљевине Југославије (1935–1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1 (2017), 87.

¹² В. Petranović, *Srbija ...*, 86–96.

звао Италију, Мађарску и Бугарску да учествују у нападу, нудећи им територијалне уступке на рачун Југославије. Румунији је поставио задатак да заштити границе према СССР-у. Директивом број 25, од истог дана, Хитлер је наредио да се концентричним нападом са простора Ријека–Грац и из рејона Софије продре у Југославију општим правцем према Београду како би се уништила њена војска, а упоредо одсекла Македонија од остале територије, као и да би се раздвојиле југословенска војска од грчких снага, успоставила веза са италијанском армијом у Албанији и проширила база за немачко-италијанску офанзиву против Грчке. С обзиром на то да је Југославија већ била опкољена са свих страна (сем на граничном фронту према Грчкој), могућности за спровођење овакве замисли биле су веома повољне. Немци су претпостављали да ће се Југословени, због прешироког граничног фронта и унутрашњих националних и политичких супротности, ограничити на одбрану Србије, Црне Горе и Македоније, а упоредо с тим да ће повести офанзиву против италијанских снага у Албанији, не би ли проширили своју основицу и дошли у бољу везу са Грцима и Британцима. Очекивали су да ће се југословенска војска жилаво бранити, нарочито у брдским пределима, и да ће тежиште отпора бити у Македонији.¹³

За операције против Југославије (подухват 25) и Грчке (Марита), немачка Врховна команда копнене војске је, наређењем од 30. марта, одредила 12. и 2. армију. Немачка 12. армија (фелдмаршал В. Лист) са 19 дивизија, груписаних у југозападној Бугарској, а делом и у Румунији, добила је задатак да нападне једноремено Југославију и Грчку, и то подељена на четири групе: I група требало је да главним снагама нападне грчку Тракију и изврши пробој према Солуну; II група да из простора Ћустендила и Горње Џумаје наступа преко Криве Паланке и Царевог Села према Скопљу и Велесу; III група из простора Софије и IV из рејона Темишвара имале су задатак да наступају према Београду. Задатак немачке 2. армије (генерал М. Вајкс), са 11 дивизија, прикупљене на простору Клагенфурт – Грац – Нађ Кањижа, био је да продре са северозапада у Југославију, заузме Загреб, а затим главним снагама дејствује између Драве и Саве у правцу Београда, а помоћним према Сарајеву. Операције 12. и 2. армије потпомагала је ојачана 4. ваздухопловна флота и 8. ваздухопловни корпус са укупно 1.500 авиона.¹⁴

Италијанска 2. армија (генерал Анброзио), јачине 14 дивизија, прикупљена је према италијанско-југословенској граници, са задатком да прво, док Немци не продру са севера, веже за себе југословенске снаге, а затим да наступа по групама на југоисток до линије Сплит–Јајце. На

¹³ В. Терзић, *Југославија ...*, 210–211.

¹⁴ *Други светски рат*, 410–412.

албанско-југословенском фронту налазило се осам дивизија 9. армије. На италијанско-грчком фронту и у Албанији Италијани су ангажовали 11. и остатак 9. армије са укупно 22 дивизије. Операције копнених снага потпомагале су 2. и 4. ваздухопловна ескадра и ваздухопловне јединице у Албанији, јачине до једне ваздухопловне ескадре, укупно око 670 борбених авиона. Мађари су, према споразуму са Немцима од 5. априла, припремили за напад на Југославију 8 пешадијских и 2 моторизоване бригаде. Румунија је затворила границу према Југославији, а Бугарска је осигуравала позадину немачке 12. армије.¹⁵

План, концентрација и задаци југословенске војске

Југословенска војска вршила је припреме за ратне операције по плану Р-40 који је у фебруару и почетком марта 1941. године унеколико измењен и преименован у план Р-41. Израђен је на идеји одбране свих фронтова изузев према Албанији, где је требало предузети офанзиву да се у садејству са Грцима потуку италијанске снаге и осигура повлачење југословенских трупа на југ преко албанске територије, а и према Задру који је требало заузети препадом. Упоредо, под јачим непријатељским притиском, са других фронтова требало је вршити постепено повлачење општим правцем на југ, у Грчку, како би се тамо поново организовао фронт са Грцима и Британцима.¹⁶

Ратни план Р-41 конкретно је предвиђао: Трећа група армија (генерал Милан Недић), састава: 3. армија, трупе 3. армијске области и Ибарска дивизија, требало је да дејствује на фронту према Албанији и јужној Бугарској. Трећа армија (генерал Илија Брашић), коју су чиниле: Зетска, Херцеговачка, Косовска и Вардарска дивизија и Комски одред, требало је да предузме офанзиву према Албанији у правцу Тиране са циљем да се што пре споји са грчким трупама. Задатак трупа 3. армијске области (генерал Јован Наумовић), састава: Струмички одред, Брегалничка, Моравска и Шумадијска дивизија, 7. коњички пук, две чете тенкова и тешки моторизовани артиљеријски пук, био је да брани гранични фронт према јужној Бугарској од Дојранског језера до Криве Паланке (укључно) како би се добило на времену и простору за сламање отпора у Албанији, и за повлачење југословенских главних снага према Солуну и кроз Албанију за Грчку. Ибарска дивизија око Урошевца била је резерва Треће групе армија.¹⁷

¹⁵ Исто, 413.

¹⁶ В. Терзић, *Југославија ...*, 316–324.

¹⁷ Милан Зеленика, „О операцијама у Југославији 1941. године”, *Војно-историјски гласник*, 4 (1951), 207–209.

Пета армија (генерал Владимир Цукавац), састава: Власински одред, Топличка, Тимочка, Крајинска и Дринска дивизија, Калнски одред и један тешки моторизовани артиљеријски пук, требало је да брани северни део граничног фронта према Бугарској и Румунији од Криве Паланке до Голупца на Дунаву (искључно), како би се добило на времену које је било потребно за повлачење снага са северног и северозападног фронта на југ. Задатак Шесте армије (генерал Димитрије Живковић), састава: Браничевски, Пожаревачки, Смедеревски, Банатски и Савски одред, Сремска и Дунавска дивизија, 2. коњичка дивизија и два тешка моторизована артиљеријска пука, био је да брани гранични фронт према Румунији, од Голупца (укључно) до Бегејског канала, и затвори правце који од Неготина воде десном обалом Дунава према Великој Морави.¹⁸

Друга група армија (генерал Милутин Неђић), коју су чиниле 1. и 2. армија, имала је задатак да брани фронт од Бегејског канала до Доњег Михољца, и то: Прва армија (генерал Милан Раденковић), састава: шест посадних пукова, Сенђански, Суботички и Сомборски одред, Потиска и 3. коњичка дивизија – гранични фронт према Румунији и Мађарској од Бегејског канала до Дунава, а Друга армија (генерал Драгослав Миљковић), састава: један посадни пук, Осјечка, Врбаска и Босанска дивизија – гранични фронт у Барањи и Славонији до Доњег Михољца. Обе армије требало је да, одбраном по дубини, обезбеде потребно време за повлачење левокрилних армија у правцу југоистока, а затим да се саме повуку кроз Србију и Босну према југу.¹⁹

Прва група армија (генерал Милорад Петровић), коју су чиниле 4. и 7. армија, имала је задатак да брани фронт према Мађарској, Немачкој и Италији од Доњег Михољца до Карлобага на мору. Задатак 4. армије (генерал Петар Недељковић), састава: Славонска, Савска и Мурска дивизија, Ормошки одред и један батаљон тенкова, био је да брани гранични фронт од Доњег Михољца до Орможа и да обезбеди време за повлачење 7. армије, а затим да води борбу по дубини, постепено повлачећи се преко Босне према југоистоку. Седма армија (генерал Душан Трифуновић), састава: девет посадних пукова, Дравска и Триглавска дивизија, Триглавски и Ришњачки планински и Лички одред, требало је да брани гранични фронт према Немачкој и Италији од Орможа до Сушака и приморски фронт Сушак–Карлобаг. У резерви Прве групе армија били су 1. коњичка дивизија, један пешадијски батаљон и један артиљеријски дивизион у рејону Загреба. Задатак трупa приморске армијске области (гене-

¹⁸ В. Терзић, *Југославија ...*, 326.

¹⁹ *Други светски рат* 418–421.

рал Милојко Јанковић), састава: Јадранска дивизија, Команда Шибеника и Боке Которске, Чапљински и Требињски одред, био је да бране приморски фронт од Карлобага до Будве. Јадранска дивизија требало је да препадом заузме Задар. Стратегијску резерву чиниле су: Динарска дивизија у Сарајеву, Личка дивизија око Модриче у Босни, Унска дивизија око Старе Пазове, Церска дивизија и две чете тенкова око Младеновца.²⁰

Ваздухопловство је имало четири бригаде (8 пукова) и две самосталне групе оперативног ваздухопловства, укупно 315 авиона, од којих 50 застарелих ловаца. Армије су поседовале по једну ваздухопловну извиђачку групу, укупно око 100 извиђачких авиона застарелог типа. Задатак ваздухопловства био је да пружа подршку операцијама копнене војске, штити позадину од напада из ваздушног простора и да бомбардује циљеве у приграничним зонама. Морнарица је имала 125 хидроавиона, од којих 66 оперативних. Југословенску флоту сачињавале су три торпедне дивизије: 1. у Боки Которској, а 2. и 3. у Шибенику, и подморничка флотила такође у Боки. Речна флотила поседовала је четири монитора и неколико помоћних бродова. Морнарица је добила задатак да брани јадранску обалу, да садејствује нападу на Задар, а на рекама и језерима да помаже копнене операције. Уочи рата морнарица је полагала mine на мору и Дунаву.²¹

Половином 1940. године, делови официрског кора изгубили су самопоуздање, сматрајући да је сила која је поразила Француску будући господар Европе и да јој се нико не може одупрети. Из обесхрабрености произлазио је дефетизам, појачан нерешеним међунационалним односима у Краљевини Југославији. О важном питању распореда виших официра у војсци није се водило рачуна. Врховни командант био је осамнаестогодишњи краљ Петар II Карађорђевић, а његов заменик осамдесетогодишњи војвода Петар Бојовић. Обојица, наравно, нису имали никакав утицај на операције којима је руководио председник владе генерал Душан Симовић који је био уједно и начелник Штаба Врховне команде и де факто врховни командант. За најважнију армију – трупе 3. армијске области – одређен је оронули пензионисани генерал Јоцо Наумовић, коме је као начелник Штаба додељен коњички генерал без штабне спреме Димитрије Павловић, такође из пензије. За команданта најјаче 6. армије до-

²⁰ В. Терзић, *Југославија ...*, 328.

²¹ Zdenko Ulepič, *Ratno vazduhoplovstvo u Drugom svetskom ratu* (Београд: Војноиздавачки завод, 1974), 298–300; Александар И. Коло, „Поморско ваздухопловство Југословенске Краљевске морнарице у Априлском рату, у: зборник радова, *Сто година српског војног ваздухопловства*, књ. 1, ур. Драгана Марковић (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2014), 136–137.

веден је из пензије брат генерала Петра Живковића, који се, иако противзаконито, морао претходно унапредити у виши чин. Изведени пуч је појачао већ постојећи раздор међу вишим старешинама. Многима су, који су тек изашли из притвора, јер су сматрани противницима новог курса, одређени важни положаји на фронту.²²

Ратни план Р-41 предвиђао је мобилизацију 28 пешадијских и 3 коњичке дивизије, 18 здружених одреда и 16 пешадијских пукова, укупно 1.200.000 људи у оперативној и 500.000 људи у резервној војсци (заштита границе, унутрашњост и позадина).²³ Али, немачки напад затекао је Југославију тек у почетној фази мобилизације. Осим ваздухопловства, ниједна оперативна јединица није била у потпуности мобилисана. Виши штабови, јединице за везу, већи део артиљерије, возарски батаљони (колонски возови) – нису били ни изблиза спремни за акцију. Одзив резервних официра, обвезника и давалаца стоке био је свуда незадовољавајући, нарочито на територији 2. и 4. армијске области и тупа приморске армијске области, пре свега због тога што нису примали писмене позиве, а и због субверзивне делатности петоклонашких елемената. Само се 11 непотпуних дивизија, 6. априла у зору, налазило приближно на својим концентрацијским просторијама. Неке су биле на маршу, а неке још увек на мобилизацијским местима. Немци су већ 4. априла имали јасан увид у концентрацију југословенских трупа. Подаци којима су располагали указивали су на то да се јачају пограничне трупе на рачун дивизија које су раније дислоциране у унутрашњости земље. Као последица таквог распореда очекивао се јачи отпор Југословена у почетној етапи ратних дејстава. Према немачким проценама, након што тај отпор буде сломљен, доћи ће до брзог краха, пошто југословенска Врховна команда неће располагати резервама у централном делу земље.²⁴

Дакле, План Р-41 није одговарао ситуацији, чак и да су мобилизација и концентрација извршене на време, по плану и без утицаја непријатеља. Било је очигледно да је немогуће бранити све границе земље дуге три хиљаде километара против вишеструко надмоћнијег непријатеља, који је у претходним операцијама са јачим противницима показао толико продорности. Из дотадашњих операција у Другом светском рату нису извучене никакве поуке. Потцењивале су се и одбрамбене могућности италијанске армије у Албанији и тешкоће тог војишта. Нису биле предвиђене никакве алтернативе у случају да се ратни план не може спровести у дело.

²² М. Зеленика, *н.д.*, 208.

²³ В. Терзић, *Југославија ...*, 346.

²⁴ Д. Денда, *Шлем и шајкача, војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, 649.

Ток операција у Југославији

У току ноћи 5/6. априла, без објаве рата, немачке јединице, прешавши из Румуније на југословенску страну, заузеле су Сипски канал и спречиле да се изврши планирано затварање пловидбе Дунавом. Око 5 часова јаки састави немачке авијације извршили су напад на војне аеродроме код Скопља, Куманова, Ниша, Загреба, Брежица и Љубљане. У 6.30 часова отпочели су терористички напади на Београд, поновљени око подне, поподне и предвече са укупно 484 бомбардера уз пратњу 250 ловаца. Ваздухопловна одбрана Београда није била у могућности да спречи ове нападе, упркос великом залагању 6. ловачког пука, који је оборио 10 немачких авиона, изгубивши притом 15 ловаца.²⁵

Бомбардовање је продужено преко целог дана на железнички и друмски саобраћај у области Скопља, Ниша, Београда, у Банату, Бачкој, Срему и Славонији, и на више места у Црној Гори, Далмацији, Херцеговини и Босни. Немачко бомбардовање је пореметило мобилизацију југословенске војске. Генерал Радовановић, који се налазио на челу Команде позадине 6. армије, извештава позадину Врховне команде да није могла бити завршена мобилизација, јер су Немци, 6. априла у 7 часова ујутро, „са три велике бомбе” потпуно уништили зграду Штаба, па је целокупна опрема за мобилизацију потпуно уништена и затрпана, тако да је његова команда апсолутно неспособна за икаква дејства.²⁶

Немачка 12. армија пошла је у напад у 5.20 часова. Уз снажну подршку авијације I и II ударна група извршиле су напад од Криве Паланке до Беласице и преко грчке границе. Отпор граничних јединица и делова јединица 3. армијске области Немци су брзо сломили. Њихове јединице су заузеле Криву Паланку, Страцин и продрле даље према Дојрану. На албанском фронту 3. армија није могла предузети офанзиву због неприкупљености трупа. Да би поправила тешку ситуацију у Македонији, Врховна команда је крајем дана наредила команданту Треће групе армија да следећег дана предузме офанзиву на албанском фронту и да трупе 3. армијске области по сваку цену поврате изгубљени део Македоније, нарочито на правцу Криве Паланке.

²⁵ В. Терзић, *Југославија ...*, 424.

²⁶ *Априлски рат 1941*, зборник докумената, књ. 2, приредио Антон Милетић (Београд: Војноисторијски институт, 1987); Документ бр. 163: „Извештај команде позадине 6. Армије југословенске војске од 7. априла 1941. Команданту позадине Врховне команде о незавршеној мобилизацији и неспособности позадине 6. армије за извршење ратних задатака”, 493–494.

На северозападном фронту мање немачке снаге заузеле су планинске прелазе и теснац у долини Драве, затим граничну линију између Дравограда и Марибора, продрле преко Муре и заузеле већи део Прекомурја. Италијанско ваздухопловство бомбардовало је Боку Которску, Сплит, Дивуље, Шибеник, Мостар и друга места. Југословенска авијација је јачим снагама бомбардовала железничке станице и аеродроме код Софије, Ћустендила, Темишвара, Арада и Граца, а слабијим снагама аеродроме и трупе код Скадра. Флота је своје акције ограничила искључиво на противавионску одбрану од италијанске авијације и остала је углавном неактивна до краја рата.²⁷

Следећег дана, 7. априла, Немци су наставили операције у Македонији, разбијајући неорганизоване и слабо опремљене југословенске јединице. И поред отпора пристигле Моравске и делова Ибарске дивизије, Немци су заузели Куманово и Скопље, одакле су део снага упутили према Качаничкој клисури. Заузимањем Скопља Немци су југословенској војсци пресекли одступницу на југ и довели је у тешку ситуацију. Командант Треће групе армија покушао је да са Моравском дивизијом, ојачаном деловима Ибарске дивизије и артиљеријским јединицама, организује одбрану Косова према југу на линији Шар Планина – Скопска Црна Гора, али у томе није успео, јер су његове трупе почеле да се расипају. За то време непријатељске снаге заузеле су Штип и Велес и заробиле део Брегалничке дивизије. Немачке трупе заузеле су Радовиш и код Валандова избиле на Вардар, док је главнина 2. оклопне дивизије до 23 часа продрла до Дојрана. Остаци Брегалничке и Шумадијске дивизије и Струмичког одреда, међу којима је дошло до расула, прикупљали су се на планини Серти. На нишавском правцу предњи делови III ударне групе вршили су извиђање према Цариброду. На фронту према Албанији југословенска 3. армија прешла је у офанзиву. Косовска дивизија прешла је границу на призренском правцу и избила до реке Дрима, док је Вардарска дивизија имала мањег успеха код Дебра.²⁸

На Драви су слабе непријатељске снаге, 7. априла, прешле на десну обалу и образовале мостобран на правцима према Чаковцу, Копривници и Вировитици. Командант 4. армије наредио је да се противнападима ликвидирају немачки мостобрани, али пошто је због усташког субверзивног рада отпочело расуло јединица армије, противнапади ни током ноћи ни следећег дана нису успели. На фронту трупа приморске армијске области неке јединице су се побуниле, па

²⁷ Vojislav Mikić, „Vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1991), 95–96.

²⁸ *Други светски рат*, 452–454;

је дошло до растројства, услед чега Динарска дивизија није могла да крене за Сарајево, а Јадранска дивизија да нападне Задар.²⁹ Немачка авијација наставила је дејство, углавном подржавајући своје трупе, док је југословенска авијација са крајњим пожртвовањем узела учешћа у борбама на криворечком правцу. На северу земље, приликом бомбардовања железничких станица код Печуја и Сегедина, југословенски бомбардери, који су летели без ловачке подршке, претрпели су тешке губитке. Утицај југословенске Врховне команде на ток операција није се испољио. Због прекинутих веза она није била у стању да прати ток операција, а због недостатка резерви ни да на њих утиче. Тог дана влада је наредила општу мобилизацију и објавила рат Немачкој и Италији, али није било могућности да се то саопшти војним и грађанским властима.³⁰

Брзи успеси у Македонији олакшали су рад немачке III ударне групе, која је 8. априла предузела напад на нишавском правцу. После јаке артиљеријске припреме и уз подршку авијације, III ударна група прешла је у напад према Пироту. Топличка дивизија, ешалонирана по дубини, није издржала напад и уз губитке се повлачила према Белој Паланци. Немци су заузели Пирот, а после тешких борби до пада мрака и утврђене положаје северно од друма Цариброд–Пирот, заробивши већи део Топличке дивизије. Тада је командант 5. армије наредио да се трупе армије јужно од Нишаве повуку на леву обалу Јужне Мораве на линију Врање – Мали Јастребац, а снаге које су се налазиле северно на положаје западно од Тимока. У Македонији су Немци наставила наступање из рејона Скопља и заузела Стари Качаник, Тетово и Прилеп. Остаци Брегалничке и Шумадијске дивизије делом су одступили за Грчку или према Битољу, а делом су заробљени. На албанском фронту продужена је офанзива 3. армије, изузев Вардарске дивизије, која је због пада Скопља и угрожености позадине обуставила напад. Делови још непопуњене Зетске дивизије продрли су у Албанију друмом Подгорица–Скадар не наилазећи на јачи отпор. На фронту 4. армије Немци су искористили побуну јединица Славонске дивизије и заузели Вировитицу. Због ситуације коју је ова армија имала на фронту, командант Прве групе армија наредио је 7. армији да започне повлачење на југ, мада су њене трупе тог дана успешно браниле десну обалу Драве. Тако су Немци предвече заузели Марибор, а Италијани Крањску Гору.³¹

²⁹ В. Терзић, *Југославија ...*, 451–452.

³⁰ *Исто*, 452–453.

³¹ М. Зеленика, *н.д.*, 218–220.

Заузимањем Тетова, Качаника и Прилепа, немачке снаге су пресекле одступницу југословенске војске при повлачењу према Грчкој. Не наишавши на главне југословенске снаге у Македонији и Србији, како су претпостављали, Немци су их очекивали са севера. Због тога је командант 12. армије наредио III ударној групи да журно надире преко Ниша према Београду са циљем да пресече комуникације које из Србије воде према Македонији. Немци су 9. априла на нишавском правцу, надирући преко Беле Паланке, сломили слабо организовану одбрану на Плочи, заузели Ниш у 9 часова и мост на Морави, а затим главним снагама наставили продор преко Алексинца на север, а слабијим деловима према Прокупљу и Дољевцу, наилазећи на слаб отпор. Да би избегао одсецање снага које су се браниле у источној Србији, командант 5. армије је наредио да се оне хитно повуку на леву обалу Велике Мораве.³²

У Македонији су немачке снаге у продору из Качаничке клисуре главним снагама избиле на Косово и зазеле Урошевац и Призрен, а слабији деловима у покрету преко Тетова заузели су Гостивар и продужили наступање према Дебру и Кичеву. На албанском фронту Зетска дивизија напредовала је на скадарском правцу, упркос јаком италијанском отпору, док је Косовска дивизија обуставила нападе због појаве немачких трупа у својој позадини (на простору Призрена). На фронту 4. армије Немци су заузели Копривницу и проширили мостобран код Вировитице, док су се остаци расутих јединица 4. армије повукли на нове положаје. Због ситуације код 4. армије, 7. армија је убрзала повлачење десног крила општим правцем Ново Место – Карловац. Мање немачке оклопне јединице ушле су у Банат код села Ватина, где су задржане отпором Банатског одреда. Због избијања немачких оклопних јединица у долину Мораве и продора у Банат, Врховна команда је наредила да преостали делови 5. армије организују одбрану на линији Београд–Гроцка–Младеновац–Аранђеловац–Рудник, с тим да се поруше сви мостови на Великој Морави, да се бране прелази на правцу Свилајнца, Жабара и Пожаревца и да се затвори Багрдански теснац. Због тога што је ситуација на фронту била неповољна за 5. и 4. армију, Врховна команда наредила је 1. и 2. армији да повуку јединице из Бачке и Барање на десну обалу Дунава и Драве.³³

Немци су 10. априла овладали целом Македонијом, изузев југозападних области, где су југословенске трупе још пружале отпор, спречавајући немачке оклопне и моторизоване јединице да се споје са

³² В. Терзић, *Југославија ...*, 476–477.

³³ *Други светски рат*, 459–462; М. Зеленика, н.д., 220–222.

италијанским снагама у рејону Дебра и Струге. Извиђачки делови СС моторизоване дивизије „Адолф Хитлер” продрли су у Грчку, заузели Флорину и дошли у додир са британским трупама. У долини Велике Мораве снаге немачке III ударне групе заузеле су Параћин, Ћуприју и Јагодину и тиме одсекле делове 5. армије, који су се налазили источно од Велике Мораве. На фронту Прве групе армија ситуација се још више погоршала због општег напада немачке 2. армије, која је брзо разбила деморалисане остатке 4. и 7. армије. Тога дана увече немачке трупе ушле су у Загреб, где је проглашена Независна Држава Хрватска. Догађаји од 10. априла изненадили су и генерала Петровића и команданта 4. армије генерала Душана Трифуновића које су заробиле усташе у Петрињи.³⁴ Командант 2. групе армија генерал Милутин Недић у свом извештају 10. априла сугерише дивизијском генералу Радивоју Јанковићу: „Да је дошао моменат услед несигурне ситуације код трупа 4. армије, да се трупе 2. групе армија повуку на југ са крајњим циљем поседања Босанских планина.”³⁵

Пошто су Италијани из Ријеке без отпора продирали на југ, командант Северног сектора поморске одбране у Шибенику наредио је да се униште све зграде команде и радио-станица и потопе сви бродови додељени сектору. Увече 10. априла стање југословенске војске било је критично: трупе 3. армијске области и 4. армије готово да нису постојале; 2. и 7. армија и трупе приморских области биле су у распадању; 5. армија била је делом опкољена, а делом са југа угрожена; 6. и 1. армија биле су угрожене што је убрзало њихово повлачење, док је 3. армија у северној Албанији постигла много слабије резултате него што је очекивано. Немајући увид у развој операција, нити сазнање о стању трупа, Врховна команда је тога дана издала директиву број 120 и наредила да се брани линија: Јадранско море (код Скадра) – Проклетије – Копаоник – Крагујевац – Београд – Сава – Уна. Наређење није имало никаквог реалног основа нити је било у вези са ситуацијом. Немци су прешли или обишли означене положаје пре него што су остаци југословенских јединица могли да их поседују.³⁶

Позитиван пример доброг командовања дао је командант Друге групе армија генерал Милутин Недић који је, 11. априла, издао наређење командантима 1. и 2. армије: „Из искуства, које се има из досадашњих борби”, непријатељске оклопне и моторизоване једини-

³⁴ М. Бјелајац, „Савска дивизија ...”, 146.

³⁵ *Aprilski rat 1941, zbornik dokumenata*, knj. 2, Документ бр. 184: „Izveštaj komandanta 2. grupe armija jugoslovenske vojske od 10. aprila 1941. o situaciji na frontu”, 539–540.

³⁶ *Други светски рат*, 467; М. Зеленика, 223.

це, често и не нарочито јаке, могле су релативно брзо да продру кроз наше линије, само због тога што су команданти наших трупа најчешће заузимали широке фронтове без потребне дубине. Пошто непријатељ готово искључиво надире само комуникацијама и то у „првом реду добрим,” артиљерија и аутоматска оруђа треба да буду распоређена по дубини у више узастопних линија. „На тај начин непријатељ ће много дуже времена наилазити на врло снажан отпор у току свога продирања”³⁷

Већи део југословенских јединица се од 11. до 13. априла налазио у распаду, због чега није било никаквих могућности да се поступи по директиви Врховне команде од претходног дана. Сем тога, 11. априла отпочео је општи напад италијанске 2. армије са граничног фронта према Словенији и Хрватској, мађарских трупа на фронту Барање и Бачке и немачких снага из румунског дела Баната. Од 11. до 13. априла продужено је концентрично наступање непријатељских снага. Трупe Треће групе армија и 5. и 6. армија пружиле су нешто отпора Немцима који су продирали са југа и истока, али због повлачења Друге групе армија на десну обалу Саве и распада Прве групе армија, то није утицало на даљи ток операција. Немачке и италијанске трупе надирале су без отпора и до 13. априла заузеле Војводину и Словенију, а Хрватску и западну Босну до линије Карлобаг–Госпић–Бихаћ–Костајница. У напуштени Београд, 12. априла увече, ушле су немачке трупе. Истовремено су јединице немачке 2. армије продрле у северну Босну код Босанског Шамца и Босанског Брода.³⁸

Од 14. до 18. априла дошло је до потпуног расула југословенске војске на свим фронтовима. Немоћна да утиче на измену ситуације, југословенска влада је на седници 13/14. априла одлучила да напусти земљу, одређујући генерала Данила Калафатовића, дотадашњег команданта позадине, за новог начелника штаба Врховне команде. Предајући дужност начелника штаба Врховне команде, генерал Симовић издао је генералу Калафатовићу писмено наређење да одмах затражи примирје са немачко-италијанским снагама, наводно да би се добило на времену и олакшала ситуација војске. У ствари, било је то наређење за капитулацију. Новоименовани начелник штаба Врховне команде истог дана је предузео мере ради закључења примирја и издао одговарајуће наређење командантима група армија и армија. Међутим, Немци и Италијани нису прихватили понуђено

³⁷ *Aprilski rat 1941*, knj. 2, Документ бр. 198: „Naređenje Štaba 2. grupe armija jugoslovenske vojske od 11. Aprila 1941. Komandantima prve i druge armije za veće grupisanje snaga po dubini radi uspešnijeg zaprečavanja komunikacija”, 568–569.

³⁸ В. Терзић, *Југославија ...*, 542–545.

примирје, већ су наставили наступање захтевајући безусловну капитулацију југословенске војске. Италијани су 15. априла заузели Сплит, док су Немци продрли у Краљево, Ужице и Сарајево. Седамнаестог априла Италијани су ушли и у Боку Которску. Читава флота и остали бродови ратне морнарице, осим једне подморнице и две моторне торпиљарке, које су успеле да се повуку, и разарача „Загреб“, који су поручници бојног брода Милан Спасић и Сергеј Машера уништили, пали су неоштећени у италијанске руке.³⁹

Александар Цинцар-Марковић, министар иностраних послова владе која је оборена 27. марта, и генерал Радивоје Јанковић потписали су 17. априла безусловну капитулацију, а 18. априла у 12. часова обустављене су даље борбе. Југословенска војска је већим делом одведена у заробљеништво. Транспортовање више од 350.000 југословенских ратних заробљеника у немачке заробљеничке логоре трајало је до краја јула 1941. године. Територија Југославије је, према Хитлеровом упутству, подељена између Немачке, Италије, Мађарске, Бугарске и Албаније. У Црној Гори и Србији успостављене су комесарске управе.⁴⁰

Исход рата и судбину југословенске војске одлучила су три немачка напада, изведена са кружне основице: 6. априла у Македонији, 8. априла у Србији и 10. априла у Хрватској. Већ првог дана рата план Р-41 био је компромитован; дан касније, када су 7. априла Немци заузели Скопље, постао је неизводљив. Више није било могуће повлачити се на југ. Југословенске трупе биле су убрзо раскомадане, опкољене, без везе, комора и вођства. До брзог продора немачких клинова дошло је због тога што се у југословенској војсци сматрало да положаји артиљерије треба да буду ван домета противничких тенкова, а да се само поједина оруђа могу употребити за противтенковску одбрану. У томе се огледала фаталистичка брига за топове, раније најскупље оружје, које се није смело губити. И док су немачке оклопне колоне олако продирале у дубину земље, газећи као од шале оно неколико противтенковских оруђа на која су наилазиле, главнина југословенске артиљерије налазила се далеко ван путева на које није могла дејствовати. Било је јасно да владајуће уџбеничке тактике, које су препоручивале држање кључних положаја на висовима, нису могле спречити Немце да продру комуникацијама и заузму центре, што је онемогућавало повезан отпор југословенске војске.

³⁹ Други светски рат, 486.

⁴⁰ В. Терзић, *Југославија ...*, 605–608; Slobodan D. Milošević, „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu”, *Војноисторијски гласник*, 1 (1991), 169.

Пошто је уочио рад немачких нападних клинова, командант Друге групе армија генерал Милутин Недић издао је, 11. априла, наређење командантима 1. и 2. армије: „Из искуства, које се има из досадашњих борби, непријатељске оклопне и моторизоване јединице, често и не нарочито јаке, могле су релативно брзо да продру кроз наше линије, само због тога што су команданти наших трупа најчешће заузимали широке фронтове без потребне дубине. Пошто непријатељ готово редовно надире само комуникацијама и то у првом реду добрим, по тој дубини треба да буду распоређена артиљерија и аутоматска оруђа у више узастопних линија. На тај начин непријатељ ће много дуже времена наилазити на врло снажан отпор у току свога продирања. При досадашњем поступку код широких фронтова, а мале дубине, у дејству у којем учествује мали број оруђа на путу и непосредној околини, док остала десно и лево остају потпуно без дејства, а услед тога непријатељ при даљем надирању не наилази ни на какав отпор.”⁴¹

Воља за отпором, која је и поред осећаја инфериорности прожимала већи део трупа, могла се боље искористити. Многобројни су примери изванредне упорности појединих јединица, старешинског кадра и војника. Врховна команда, захваћена одраније капитуланством, изгубила је контролу над операцијама још од првог дана рата, а наређења је издавала не познајући ситуацију на терену, само да би са себе скинула одговорност. Догађаји су се тако брзо развијали да су и наређења нижих старешина била превазиђена пре него што су стигла до јединица. Уместо да наставе борбу, опкољене и одсечене југословенске јединице су се осипале, нестајале и предавале.

Ипак, 27. март и Априлски рат имали су велики историјски значај у националним и општим оквирима Другог светског рата. Значајно је да је због Априлског рата Хитлер одложио напад на СССР, што су Совјети искористили да се боље припреме за одбрану. Што је још значајније, демонстрације у градовима широм Југославије, до којих је дошло непосредно после пуча 27. марта, показале су да народ више није желео пасивно да посматра промене режима, већ да сам одлучује о својој судбини. Како каже историчар Бранко Петрановић: „Српски народ је 27. марта недвосмислено изразио своје антифашистичко, антигерманско и слободарско расположење”.⁴²

⁴¹ *Априлски рат 1941*, *zd*, knj. 2, Документ бр. 198: „Naređenje Štaba 2. grupe armija jugoslovenske vojske od 11. Aprila 1941. Komandantima prve I druge armije za veće grupisanje snaga po dubini radi uspešnijeg zaprečavanja komunikacija”, 568–569.

⁴² Branko Petranović, „Srbija 1941 – Metodološki okvir”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (1991), 33.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив у Београду, Пописник 17.

Објављени извори

Aprilski rat 1941, zbornik dokumenata, priredio Antun Miletić, knj. 2, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987.

Литература

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Bjelajac, Mile. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918/1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Bjelajac, Mile. „Savska divizija u Aprilskom ratu 1941. godine”. *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1991), 125–158.

Денда, Далибор. „Југословенски тенкисти у Априлском рату”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2009), 78–96.

Денда, Далибор. *Шлем и шајкача, војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад: Матица Српска, 2019.

Денда, Далибор. *Тенкисти Краљевине Југославије*. Београд: Медија центар „Одбрана” и Институт за стратегијска истраживања, 2020.

Денда, Далибор. *Ауто-јединице у Југословенској војсци (1918–1941)*. Београд: Медија центар „Одбрана” и Генералштаб Војске Србије, Управа за логистику, 2021.

Други светски рат (преглед ратних операција), књ. 1. Београд: Војни историјски институт ЈНА, 1957.

Зеленика, Милан. „О операцијама у Југославији 1941. године”. *Војноисторијски гласник*, 4 (1951), 198–227.

Коло, Александар И. „Поморско ваздухопловство југословенске Краљевске морнарице у Априлском рату”, у : *Сто година српског војног ваздухопловства*, књ.-1, Уредник: Драгана Марковић, 131–157, Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014.

Mikić, Vojislav. „Vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1991), 85–124.

Милетић, Марко Б. „Утврђивање границе Краљевине Југославије (1935–1941)”. *Војноисторијски гласник*, 1 (2017), 71–91.

Milošević, Slobodan D. „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu”. *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1991), 159–176.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, књ. 1. Београд: Нолит, 1988.

Petranović, Branko. „Srbija 1941 – Metodološki okvir”. *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (1991), 29–47.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Терзић, Велимир. *Југославија у Априлском рату 1941*. Титоград: Графички завод, 1963.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije*, 1–2. Београд: Narodna knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda, 1982.

Ulepić, Zdenko. *Ratno vazduhoplovstvo u Drugom svetskom ratu*, Београд: Vojnoizdavački zavod, 1974.

Col. Dr. Slobodan Djukic, Assistant Professor

Military Academy, University of Defense

Belgrade, Republic of Serbia

Email: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

THE YUGOSLAV ARMY IN THE APRIL WAR OF 1941

(Summary)

The Kingdom of Yugoslavia found itself in a difficult position at the beginning of World War II. The internal antinomies caused by unresolved national and political issues reflected badly on the state of the military. The Yugoslav Army was unprepared for a modern war. The military factories in Yugoslavia only produced a segment of light weapons and ammunition, bombs and basic equipment. The active officer staff was few in numbers, which hindered the transition of the peacetime armed forces into the state of war. The military measures that were undertaken were inadequate, inefficient and implemented without a clear plan. The Yugoslav Army's war plan, called R-41, was ill-suited for the situation. It became obvious that three thousand kilometers of state borders were undefendable against a far superior enemy. On April 6th, 1941 Germans launched an attack on the Kingdom of Yugoslavia. The outcome of the war and the faith of the Yugoslav Army were decided by three German attacks, performed from a circular base: in Macedonia on April 6th, in Serbia on April 8th, and in Croatia on April 10th. German and Italian troops advanced rapidly, and by April 13th they took Vojvodina, Slovenia, Croatia and Western Bosnia. German troops entered deserted Belgrade on the eve of April 12th. The unconditional capitulation was signed on April 17th, and the entire fighting ceased on April 18th, at 12 PM. The majority of the Yugoslav Army was taken into captivity.

KEY WORDS: April War of 1941, Royal Yugoslav Army, World War II

94(497.1)"1941"
323:342.395.3(497.1)"1941"
355.48(497.1)"1941"
COBISS.SR-ID 83804169

Језик рада: Српски
Примљен: 09. 08. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Милан Терзић, научни саветник
Архив Југославије
Београд, Република Србија
E-mail: mvterzic@yahoo.com

ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВСКА ВЛАДА И ДОГАЂАЈИ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ЈЕСЕН 1941: „ПОГЛЕД ИЗ ИЗБЕГЛИШТВА”

АПСТРАКТ: Југословенска краљевска влада је након избеглиштва, априла 1941, настојала да спозна стварност у окупираној земљи. На основу пристизалих вести покушавала је да утиче на догађаје у Југославији. У јесен 1941. године одредила се према дешавањима у земљи и подржала покрет Драже Михаиловића.

Рад је писан на основу извора и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенска краљевска влада, избеглиштво, рат, окупација, устанак, информације

Влада Краљевине Југославије је, након пораза у Априлском рату 1941. године, избегла из земље. Сличну судбину делиле су владе Чехословачке, Грчке, Белгије, Луксембурга, Норвешке, Пољске, Холандије, као и такозване „Слободне Француске”, која није имала привилегије као избегличке владе. Оне су биле под британским покровитељством и код савезника репрезентовале окупиране државе. Боравак на туђој територији, у ратним условима – без војске, смањивао им је кредибилитет. Иако је брзи француски пораз деловао снагом шока, наду је, у тешким ратним условима, пружао ослонац на велике савезнике (Велика Британија, СССР, САД и други). Југословенска влада је, пружањем отпора нападу Немачке и њених савезника, била носилац идеје отпора и антифашизма, што јој је омогућило боравак у британској престоници Лондону.

Белике силе, пре свих Велика Британија и СССР, на простору Балкана сучељавале су своје билатералне односе, што се преламало и на учеснике и догађаје у Југославији. Чињеница је да су током рата подржавале очување југословенског државног концепта.

У ратним околностима вести о стању у Југославији биле су противуречне и конфузне. Ситуацију је отежавала и чињеница што се влада селила (Египат – Каиро, Блиски исток – манастир Тантура, Лондон, а неколико министара отишло је у САД). Настојећи да успостави везу са догађајима у земљи влада је желела да сакупи информације о дешавањима под окупацијом. Један од начина био је стална радио-веза уз опасност да непријатељ открије радио-станицу или шифру везе. На опрезност су указивали дипломатски извештаји југословенских представника током 1941. године.¹ Тако се кренуло у тежак и неизvestан посао – успостављање веза ради сакупљања информација.

О тешком стању у избеглиштву расправљало се на седницама југословенске владе. Тако је Милан Грол је на седници, 28. априла 1941, изјавио: *„Морамо да водимо и војничку акцију, али с ким? Ми нисмо у положају да чекамо само победу Британије, јер ако не буде нашег улога, биће зло. Извуцимо поуку, јер народ ће нам признати само оно што учинимо”* (подвукао М. Т.). Председник владе генерал Симовић није делио то мишљење, указујући да је ситуација приликом избеглиштва српске владе током 1915/1916. била тежа голгота

¹ Посланик Авакумовић је, 3. маја 1941, известио из Букурешта о писању италијанске штампе о пронађеној шифри и архивама у Београду; Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-27-178, Пов. Бр. 794. Исто је поновио конзул Хаџи Ђорђевић, 4. маја 1941, извештавајући из Цариграда да су Немци у Београду, према вестима италијанске штампе, запленили речник шифара и документа Министарства иностраних послова, Главног генералштаба и осталих министарстава, због чега је тражио обезбеђивање шифрованих порука. Међутим, у забелешци на документу, писаној руком, генерал Душан Симовић саопштава: „Односно шифра Мин.Ин.Пол. није истина, пошто све однето из Министарства, а потом понето уништено у путу”; АЈ, 103-83-320, Пов. Бр. 802. Јован Ђонових је, 2. септембра 1941, и из Цариграда указује на опрезност у комуникацији: „Јавио шифром и тајном станицом зато што ове станице могу општити само шифром, и зато што је овај начин врло сигуран”. Министар Нинчић га је у одговору из Лондона, 4. септембра 1941, упозорио да не сме слати телеграме тим путем; АЈ, 103-83-320, Пов. Бр. 802. Упозорења Министарству иностраних послова о заштити комуникације шифрованих порука упутио је из Вашингтона и секретар посланства Спасоје Јефремовић, 10. септембра 1941. године. У извештају о раду Одсека за шифру у Јарусалиму, током кратког боравка југословенске владе, указао је да су са таблицама „Петар” и „Солун”, изнетим из земље, дешифровани телеграми који су стизали, а да су „остали речници спаљени”. Истакао је да је конзуларни речник сигурнији од дипломатског, ако је, како каже, „систем шифровања проваљен”; АЈ, 103- 181-637, строго поверљиво.

и да се преживело и опстало.² На седници владе, која је одржана 29. априла 1941, настојано је да се предузму конкретни потези. Потпредседник Слободан Јовановић је реферисао о раду Одбора за пропаганду који је сакупљао вести о стању у земљи.³ Како би се било у што бољој вези са догађајима у Југославији, Сава Косановић је, на седници 5. маја 1941, ставио приговоре на организацију Обавештајне службе и на слушање радија, јер је „незгодно да влада буде обавештена само случајно” (подвукао М. Т.).⁴ Седница владе, која је одржана 6. маја 1941. донела је практичнију расправу на којој је Слободан Јовановић известио о разговору са Одбором за пропаганду и предложио да министар Нинчић разговара са савезничким Високим комесаром око помоћи за сакупљање вести о стању у земљи. Срђан Будисављевић је упозорио да није прикладна паралела са стањем у Првом светском рату, јер је ситуација тада била другачија: „Национално свјестан елеменат био је. Онда је била епопеја српске војске. Од онда је прошло скоро 30 година”.⁵ Душан Симовић је, на седници 12. маја 1941, говорио о бројчаном стању избегле војске, што је Божан Марковић прокоментарисао речима да „војске нема” (подвукао М. Т.), а затим се расправљало о регрутовању људства (добровољца и избеглица).⁶ Управо се недостатак војног потенцијала настојао надоместити сакупљањем добровољаца и адекватним коришћењем избеглог војног контингента, што није донело велике резултате.⁷

Прве информације указују на постајање покрета отпора под вођством југословенских официра осталих у Југославији и њихове тежње за повезивањем са савезницима ради пружања отпора окупа-

² Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943, dokumenti*, (Zagreb-Beograd:Globus i Arhiv Jugoslavije 1981),106-110, док. бр. 10. У даљем тексту: В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d. Видети: Milan Grol, *Londonski dnevnik: 1941-1945* (Beograd: Filip Višnjić,1990). У даљем тексту: М. Grol, n. d.

³ „1) Прикупљање података о положају у земљи; 2) Персонал какав стоји на располагању за тај рад. Дошли смо до тога да се одреди одбор од три члана, који ће бити у Јерусалиму за организацију радио пропаганде у Јерусалиму”, на што је реаговао и потпредседник др Јурај Крњевић, рекавши да у одбор треба да уђе и један представник ХСС, предложући др Рудолфа Бићанића. На основу белешке на овом документу види се да је истог дана одржана седница Одбора за пропаганду: „Том приликом је помоћник Министра спољних послова М. Смиљанић реферисао да је обавестио циркуларним писмом посл. Анкара, Москва, Вашингтон, Берн (Ватикан) да прикупљају податке о стању у земљи а да се за исту сврху употреби и Црвени Крст”; В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d, 111-114, док. бр. 12.

⁴ Исто, 118-120, док. бр. 16. О Косановићу видети: Sava Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma* (Zagreb: Globus, 1984).

⁵ Исто, n. d, 120-122, док. бр. 17.

⁶ В. Krizman, *Jugoslovenske...*,n. d, 131-133, док. бр. 22.

⁷ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću* (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 38-56. У даљем тексту: V. Đuretić, *Vlada...*, n. d.

цији. Чињенице говоре да нема података о постојању југословенског плана да се организује отпор после евентуалног пораза и са улогом Михаиловића, као и да пред рат није фигурирао ни у британским плановима у евентуалном покрету отпора.⁸

На даља дешавања у Југославији битно утичу злочини над српским становништвом и немачки напад на СССР. Злочини над српским становништвом на простору новостворене Независне Државе Хрватске⁹ спонтано су изазвали организовање ради егзистенцијалне заштите од усташких покоља (Сански мост, Херцеговина, итд), независно од отпора који је био у почетној фази организовања. Избеглице и вести које су се сливале у Србију утицале су на Михаиловића да се окрене идеји одбране српског народа и радикализује свој однос према виновницима српског страдања, са превагом националне идеологије. Преиспитиван је и дотадашњи државни концепт на којем ће се преламати Михаиловићева каснија судбина у оквиру савезничког сагледавања ратне стварности и југословенске будућности. На другој страни, напад на Совјетски Савез је за комунистички покрет био позив да се устане у одбрану прве земље социјализма, што је довело до идеолошке радикализације партизанског покрета и покретања устаничке акције са нереалним надањима брзог доласка Црвене армије са Истока. Једно је сигурно, почетне акције отпора биле су независне и локалне и изазване различитим околностима.

На саслушању, након хапшења, Михаиловић је, априла 1946, рекао да је крајем септембра 1941. имао успостављену радио-везу.¹⁰ са

⁸ Jovan Marjanović, *Dražža Mihailović između Britanaca i Nemaca* (Beograd: Narodna knjiga, 1979), 77. У даљем тексту: J. Marjanović, *Dražža*., n. d. Исто: Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941-1945* (Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2001), 73. У даљем тексту: Б. Петрановић, *Стратегија*..., n. d.

⁹ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše* (Zagreb: Globus, 1978). Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija* (Zagreb: Globus, 1980). Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1978). Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljeni na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945* (Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1985). Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945* (Zagreb: Globus, 1986). Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, treći deo 1941-1945* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1987). Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944* (Beograd: Nova knjiga/Narodna knjiga 1987). Nikola, Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988).

¹⁰ „Мислим да сам прву радио станицу имао отворену 26. септембра 1941. године. Ова прва радио-станица конструисана је на Равној Гори, иницијативом поручника Симе Узелца, некадашњег официра пука за везу који ми је довео на Равну Гору аматера Александра Сашу Т(е)одоровића, студента из Земуна. Саша Т(е)одоровић је у року од 15 дана успео да од разних делова радио апарата, састави радио станицу са којом сам могао да саобраћам”, испричао је Михаиловић, говорећи у наставку саслушања и о инжињеру Томашевићу који му је саставио радио-станицу

Указао је на случајно успостављену везу и општење шифром након доласка Хадсонове (*Hudson Duale Bill*) мисије.¹¹ Податке о овој вези срећемо и у сећањима Јакше Ђелевића.¹² Вести објављене на Радио

за унутрашњу везу; *Дража Михаиловић Рат и Мир Бенерала: изабрани ратни списи*, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, (Београд: Српска реч, 1998), књ. 2; Записник саслушања Драже Михаиловића 9. априла 1946, 380-381. У даљем тексту: *Дража Михаиловић Рат и Мир...*, н. д.

¹¹ „Са првом радио станицом о којој сам говорио, Дејан Узелац, морнарски наредник, радио телеграфиста, који је сам дошао на Равну Гору и ступио код мене под моју команду, слушајући једну британску станицу која је радила са бродовима, како је он говорио 'разводила бродове', успео је да се јави тој станици. Он је знао морнарске знаке и сећао се по коду 'имена' једног свог брода на коме је он некада служио. Британска станица је чула и одговорила му. Он је казао да је југословенски брод. У разговору на енглеском предата је депеша за ту станицу, којој је објашњено да нисмо брод већ југословенска војска у шуми. Енглески је знао Саша Т(е)доровић. Енглеска станица је тражила да се после легитимишемо и да одговоримо на нека питања, у 'противном' сваки наш труд са даљом везом биће 'узалудан'. Потпуковник Драгослав Павловић је тада енглеску станицу упутио на мајора Живана Кнежевића, који је био у Лондону, дајући му неки знак, неко име једне Францускиње, мислим Маргарит, са којом је Кнежевић имао познанство у Паризу, када је са Павловићем био на ратној школи. Енглези су то проверили и видели да смо ми Југословени. Павловић се јавио са 'кум'. Са своје стране ми смо такође тражили да се они легитимишу из Радио-Лондона емисијом и да Кнежевић да неки знак Павловићу како би моли знати да је то заиста енглеска станица. Ову идеју сам ја дао. Заиста се из Лондона јавила у неколико махова 'Кум-58', што је значило 58. класу ратне школе у Паризу на којој су заједно били Павловић и Кнежевић". У наставку Михаиловић истиче развој ситуације након доласка Хадсона: „Хадсон је донео један енглески роман, од прилике око 250 страница, тискан по две колоне на свакој страници (као ступци у новинама) таква иста књига остала је код Британаца. Кад је дошао на Равну Гору 'Марко' (Хадсон – примедба М.Т.) је књигу расекао на пола, па је око 120 страна дао мени, а 120 страна остало је њему. Сем тога он је донео и кључ, један четвороцифрени број, ред не могу да се сетим. Тако ми смо могли слободно комуницирати са енглеском службом без бојазни да будемо откривени. Систем је био сигуран". На крају је Михаиловић закључио да је та веза током рата ишла „увек“ преко енглеске обавештајне службе; *Дража Михаиловић Рат и Мир...*, н. д, књ. 2; Записник саслушања Драже Михаиловића 9. априла 1946, 380-381.

¹² „Током септембра увелико се радило на хватању везе путем радија са Владом. Михаиловић је био, пре тога, упутио један меморандум Влади преко Турске; али без успеха. Наша аматерска радио-станица (Саша Тодоровић, Јоже Певец и ...) слали су међународном шифром на све стране ову поруку: „Живану Кнежевићу, потпуковнику, Лондон. Јави се лично преко Радио-Лондона. Слушам те сваког дана. Хитно је. Твој кум Драго, 50. класа". На ту мисао дошао је потпуковник Драгослав Павловић, а Михаиловић се сагласио. Једна друга порука гласила је: „Ја сам на месту које се зове по имену пука твоје пете чете и моје четврте чете. Твој кум Драго, 50. класа из Париза. Средином септембра, један француски брод у околини Малте одговорио је на наш позив и обећао да ће пренети даље. Један од најсрећнијих дана Равне Горе био је 25. септембар. Тог дана се са Радио-Лондона чуло: За кума 50. Примили смо Ваша саопштења и вршимо аранжмане. Свима Вама желимо најбоље. Потом нам је саопштено и који се дан и час, и на којој таласној дужини, наша станица има да јави. Било је неопходно да се низом питања и одговора личне природе поуздано утврди идентитет обеју страна... Испит је био положен, си-

Лондону, 25. септембра 1941, имале су потврду везе и поновљене су у више наврата.¹³

У елаборату британских обавештајних органа о четничкој делатности, од априла 1941. до јула 1944, налазимо податке да је Михаиловић августа 1941. „успео да успостави радио-везу са Британцима”.¹⁴

Југословенски *ed memoar* Британцима, 11. октобра 1941, у чијем прилогу су и телеграми Михаиловића упућени југословенској влади, указује на план отпора у земљи.¹⁵ Доласком мешовите британско-југословенске мисије (капетан Хадсон, официри Захарије Остојић и Мирко Лалатовић и подофицир Вељко Драгићевић), која се 20. септембра 1941. искрцала у Перезића долу код Петровца на мору и која је са собом донела две радио-станице, питање радио-везе југословенске владе и официра у земљи добило је нове елементе.¹⁶ Радио-канал везе генерала Михаиловића, који је био под британском контролом, имао је шифровани назив „*Vila Resta*”.

гурна веза успостављена. Телеграми су се слали доста примитивном шифром. Уговорено је време. Пошто је наша станица била слаба, Малта ће бити међу-станица између нас и Каира”, додајући да је после ове везе са Лондоном стигла помоћ 9. новембра 1941. и да је, након немачке офанзиве, почетком децембра станица престала са радом: „Био је пети децембар. Сва важнија документа смо закопали. Спремало се да се понесе само најпотребније. Радио-станица је демонтирана”; Јакша Ђелевић, *Из првих дана, Књига о Дражи*, свеска прва 1941-1943, уредио Радоје Кнежевић, (Виндзор: Српска народна одбрана, 1956), 182-188. Разлика је што се овде говори о 50. класи школе у Паризу, а Михаиловић помиње 58. класу.

¹³ „...За кума. Примили смо ваша саопштења и вршимо аранжман. Свима вама желимо најбоље. Јављајте нам се у...”, Miroљub Jevtović, *Šta kaže radio-London* (Beograd: A-Š Delo, 1989), 160. У даљем тексту: М. Јевтовић, n. d.

¹⁴ Војни архив, Четничка архива (Ча), к. 240, пер. бр. 4/1.

¹⁵ О југословенском *ed memoaru* видети: Јован Марјановић, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941.* (Beograd: Institut društvenin nauka, 1963), 28. У даљем тексту: Ј. Марјановић, *Ustanak...*, n. d. Ј. Марјановић, *Draž...*, n. d, 109-110; В. Krizman, *Jugoslovenske...* n. d, 28; В. Đuretić, *Saveznici...*, n. d, књ. 1, 93-94.

¹⁶ Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata* (Minhen: ISKRA, 1978), 465-470. У даљем тексту: Ђ. Slijepčević, *Jugoslavija*, n. d. Ј. Marjanović, *Draž...*, n. d, 95-104, 102-103, 115-118, 169-173 и 186-192; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941-1945* (Zagreb: SNL, 1979), 136-145. У даљем тексту: Ј. Tomašević, *Četnici...*, n. d. Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1947* (Birmingham: ISKRA, 1985), 53-55. У даљем тексту: S. R. Vlahović, n. d.; Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama 1941-1945*, књ. 1 (Beograd: SANU, 1985), 99. У даљем тексту: В. Đuretić, *Saveznici...*, n. d. Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd: Književne novine, 1990), 95-99; М. Ђilas, n. d, 35; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 272. У даљем тексту: В. Petranović, *Srbija...*, n. d. Коста Николић, *Историја равнорског покрета 1941-1945*, књ. 3, (Beograd: Завод за уџбенике, 2000), 20-27. У даљем тексту: К. Николић, *Историја...*, n. d. Бранко Петрановић, *Стратегија...*, n. d, 98-99 и 195-196.

Британци су о доласку мешовите југословенско-британске мисије, у којој је био Хадсон, извештавали југословенску владу. На то указују подаци из Војног кабинета председника југословенске краљевске владе. Под датумом 19/20. септембар 1941, евидентирано је: „Официри стигли, добро су”; 4. октобра: „Персон саопштио Министру Двора о искрцавању наших људи у Петровцу”; 17. октобра: „Два члана екипе отишла да ухвате везу са Дражом (мисли се на Зарију Остојића и Мирка Лалатовића – примедба М. Т.)”.¹⁷

Доласком Хадсона Михаиловићу је појачано самопоуздање и престиж, али није требало дуго чекати на њихове неспоразуме.¹⁸ Односи су се погоршали због расправа око „радијских шифри”, јер је Хадсон Михаиловићу предао део шифара према инструкцијама из Каира, „али је одбио да преда шифре које је сам користио”.¹⁹ Михаиловић је био незадовољан Хадсоном због тога што је имао низак чин (капетан), што је прво отишао код партизана и што доласком на Равну Гору није донео радио-станицу. Разишао се са осталима, одбијено је његово присуство при разговорима Тито-Михаиловић и није подносио његове колонијалне манире који значе потчињавање.²⁰ Разлог Хадсоновог доласка био је сондирање стања у окупираној Југославији: „Задатак је био да открије шта се дешава у Југославији и да координира све снаге отпора које тамо сретне”. Међутим, стање на терену је било такво да је „било лакше рећи него учинити”.²¹ Након доласка ове мисије избили су сукоби четника и партизана, па је Хадсон „упао у вртлог идеолошких сукоба”.²² Успостављање радио-везе и подршка југословенске владе и Британаца Дражи Михаиловићу, интернационализовали су југословенско питање које је тиме отворено још 1941. године, и током 1942. добило ширу међународну димензију.²³ Мисија Хадсон–Остојић–Лалатовић–Драгићевић пренела је поруку војног министра генерала Илића²⁴ која је

¹⁷ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В. К. од 15. децембра 1941. Живан Кнежевић је 15. јануара примио дужност шефа Војног кабинета од бригадног генерала Велимира Раносовића (15. јануар 1942. уписан је као датум примопредаје). Ово је списак, како пише, досијеа „Дража”, бр. 14, 15 и 32.

¹⁸ Ј. Tomašević, *Četnici...*, n.d, 143-145; Исто: В. Petranović, *Srbija...*, n.d. 272.

¹⁹ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941-1945* (Београд: Нолит, 2009), 90. У даљем тексту: Х.Вилијамс, *Падобранци...*, н.д.

²⁰ Б. Петрановић, *Стратегија...*, н.д, 191.

²¹ Х.Вилијамс, *Падобранци...*, н. д., 77-79.

²² V. Đuretić, *Saveznici...*, n.d, књ. 1., 99.

²³ В. Petranović, *Srbija...*, n.d, 272-275.

²⁴ Богољуб С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898-1942*, приредио Миле С. Бјелајац, (Београд: Српска књижевна задруга, 1995), 235. У даљем тексту: Богољуб С. Илић, *Мемоари...*, н. д. Богољуб Илић, 1881. Пожаревац – Београд 1956. Министар

била знак охрабрења и подршке, с позивом „С вером у Бога за Краља и Отаџбину“, али је упућена како пуковнику Михаиловићу, тако и генералу Љуби Новаковићу.²⁵

Вести из Југославије указивале су на покрет отпора окупацији, што се види и из записника седнице Министарског савета југословенске владе у Лондону, 9. октобра 1941, на којој је био присутан и југословенски краљ и сви министри, сем Михе Крека: „Председништво Министарског савета извештава о четничкој акцији у Србији, која је у последње време узела велике размере и имала знатног успеха. Предлаже да се британска влада замоли, да четницима учини помоћ у оружју, одећи и храни. Овај предлог се усваја”.²⁶ Вест да се у Југославији води локални рат објављена је 29. септембра 1941. на Радио Лондону, уз појединости да, према информацијама из Београда, учествује цео српски народ и да командује Лебедев, бивши саветник совјетског посланства.²⁷ Симовић је, како је 18. и 27. октобра 1941. евидентирано у Војном кабинету председника југословенске краљевске владе, сугерисао Дражи Михаиловићу да сачека са акцијама против окупатора и борбеним активностима током зиме.²⁸

Првим порукама с почетка октобра 1941, послатим радио-везом „*Vila Resta*“, југословенска влада је обавештена да у земљи постоји војска чији је командант Дража Михаиловић, да су ослобођени делови територије и тражена је помоћ. Ове прве телеграме потписао је потпуковник Павловић.²⁹ У историографији је постављано питање зашто се прво легитимисао потпуковник Павловић, а не тада пуковник Михаиловић.³⁰ Касније је телеграме потписивао Дража Михаиловић. Радио-веза је функционисала у периоду од почетка октобра до 2.

војни у влади од 27. марта 1941. У „каирској афери“ пензионисан 1942. У земљу се вратио 1953. М. Bjelajac, *Generali...*, n. d, 160-161.

²⁵ Богољуб С. Илић, *Мемоари...*, н.д. Љубо Новаковић, 1883. Даниловград – Катунска нахија (Црна Гора) 1943. Генерал војске Краљевине Југославије. У Априлском рату 1941. командовао Комским одредом који је продро на албанску територију правцем Гусиње – долина Шаље. Избегавши заробљавање придружио се Дражи Михаиловићу на Равној гори. Након разлаза са Михаиловићем отишао је у Херцеговину, а затим у Црну Гору, настојећи да формира покрет. Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004). У даљем тексту: М. Bjelajac, *Generali...*, n. d, 231.

²⁶ В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d, 214, док. бр. 84.

²⁷ М. Jevtović, n. d, 163.

²⁸ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В.К. од 15. децембра 1941. Живан Кнежевић је 15. јануара примио дужност шефа Војног кабинета од бригадног генерала Велимира Раносовића. Ово је списак, како пише, досијеа „Дража“, бр. 35 и 45.

²⁹ Војни архив, ЕВ, к. 162, рег. бр. 6/1; Исто: В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d, док. бр. 87, 218.

³⁰ Ј. Marjanović, *Draž...*, n. d, 94.

децембра 1941. године, када је дошло до прекида. Овом везом прослеђено је 54 телеграма. У историографији су најчешће коришћени они у којима се тражила помоћ и говорило о комунистима,³¹ док су се други односили на различите опште податке (одликовања, унапређења, честитке, метеоролошке и обавештајне податке итд).

У периоду септембар–октобар 1941. вођени су партизанско-четнички преговори који нису дали резултат и завршили се међусобним сукобом почетком новембра 1941. године. Након тога, Дража Михаиловић је преговарао са Немцима у Дивцима код Ваљева, 11. новембра 1941. године. Унутрашњи сукоб у Југославији био је евидентан, а информације о томе све су чешће пристизале. Симовић је, 19. октобра 1941, телеграфисао Михаиловићу, тражећи „да се споразуме са партизанима”.³² Михаиловићев одговор, 22. новембра 1941, парафразиран је у белешци Војног кабинета председника југословенске владе: „Све сам учинио и успио да обуставим борбу са партизанима коју су они започели. Истрошио сам сву муницију хитно потребно послати оружје; *има доста својих официра код Недића и жандармерија је уз Дражу. Сви ће у одређеном тренутку прићи Дражи* (подвукао М. Т.)”.³³ Дакле, Дража Михаиловић извештава владу да, након повлачења из западне Србије, „има доста својих официра код Недића”. Тиме се отвара и сложено питање Михаиловићевог од-

³¹ Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata* (Београд: Институт друштвених наука, 1962), 80-85. У даљем тексту: D. Plenča, *Međunarodni...*, n.d. J. Marjanović, *Ustanak...*, n.d. 304-307, 355-362; F.V. Dikin, *Bojovna planina* (Београд: Nolit, 1973). У даљем тексту: F.V. Dikin, n. d. J. Marjanović, *Draž...*, n.d. 109-114 и 173-174; *Zbornik dokumenata i podataka o NOB-u*, том XIV, књ.1, (Београд: Војноисторијски институт, 1981), 342-360. У даљем тексту: *Zbornik NOR*, n.d. B. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d. 28-30; V. Đuretić, *Saveznici...*, n.d. књ. 1, 93-97; Коста Николић, *Историја...*, н. д. књ. 3, 23-27.

³² Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В. К. од 15. децембра 1941. Живан Кнежевић је 15. јануара примио дужност шефа Војног кабинета од бриг. генерала Велимира Раносовића. Ово је списак, како пише, досијеа „Дража”, бр. 64.

³³ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В. К. од 15. децембра 1941. Живан Кнежевић је 15. јануара примио дужност шефа Војног кабинета од бриг. генерала Велимира Раносовића (уписан је 15. јануар 1942. као датум примопредаје). Ово је списак, како пише, досијеа „Дража”, бр. 65. Хедер Вилијамс (*Heather Williams*) наводи да је то Михаиловићев телеграм бр. 36 од 22. новембра 1941. износећи овакав његов садржај: „Учинио сам све и успео да зауствим овај братоубилачки рат објављен са друге стране”, Х. Вилијамс, *Падобранци...*, н. д. 91. О Србији под окупацијом видети: Станислав Краков, *Генерал Милан Недић, На оштрици ножа*, књига прва и *Препуна чаша чемера*, књига друга (Минхен: ИСКРА, 1968). Младен Стефановић, *Збор Димитрије Љотића 1935-1945* (Београд: Народна књига, 1984). Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944: Судбина институције под окупацијом* (Београд: Архив Србије, 2009). Бојан Б. Димиријевић, *Војска Недићеве Србије: Оружане снаге Српске владе 1941-1945* (Београд: Службени гласник, 2014). Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941-1944* (Београд: Архипелаг, 2020).

носа према генералу Милану Недићу који је био на челу владе под окупационом управом коју су контролисали Немци.

Британски министар иностраних послова Антони Идн (*Anthony Eden*) писао је југословенској влади, 28. новембра 1941, о прекиду борби генерала Михаиловића са партизанима. Поред тога, Михаиловићу је доставио телеграм британске владе, 29. новембра 1941, у којем му се честита „на споразуму са партизанима“, и наговештава помоћ „заједничком фронту свих патриота“; Такође, 3. децембра 1941, упутио му је честитку што је, како пише, „повезао све напоре патриота“.³⁴ Ових неколико депеша указују на британска настојања да се створи заједнички фронт отпора окупацији. Међутим, покушаји Била Хадсона да, у јесен 1941, уједини отпор и двојицу вођа у Југославији – Јосипа Броза Тита и пуковника Драгољуба Дражу Михаиловића, нису дали резултате. Наиме, они се нису издигли изнад ривалства, унутрашњег супарништва и борбе за власт, већ су још крајем 1941. кренули у отворени сукоб. Хадсон је, како је време показало, био једини британски обавештајац који је успео да се сретне са Титом и Михаиловићем.

Југословенска влада је, након вести које су стизале о устаничкој акцији у земљи, упућивала мисије у Југославију. Мисија у којој су, новембра 1941, били Станислав Рапотец и Лука Балетић,³⁵ носила је новац за генерала Љуба Новаковића, на што указује обавештење штаба Врховне команде упућено Министарству војске, 7. децембра 1941: „Да је ђенералу Љубу Новаковићу послато са п. пуковником Балетићем 300 долара у злату и 3.755.000 тл. лира, те да се ови подаци оставе у досијеу 'Веза са земљом'“.³⁶ Намера је била да се Новаковић инаугурише на чело покрета отпора у окупираној земљи.³⁷ Међутим, ову мисију су пресрели Италијани, па није успела да стигне у Југославију. На то указује обраћа-

³⁴ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В.К., 15. децембра 1941. Живан Кнежевић је 15. јануара примио дужност шефа Војног кабинета од бригадног генерала Велимира Раносовића. Ово је списак, како пише, досијеа „Дража“, бр. 69, 70. и 77.

³⁵ Лука (Јован) Балетић, 1902. село Броћанац код Никшића – Јасеновац 1945. године. Од 1940. потпуковник Војске Краљевине Југославије и четнички командант. Након доласка у Југославију 1943. обављао дужност начелника у штабу Врховне команде. Повлачио се са Павлом Ђуришићем на запад и страдао у Јасеновцу; Војни архив, Персонални досијеи официра Војске Краљевине Југославије.

³⁶ Војни архив, ЕВ, к. 174, рег. бр. 2/2, Строго поверљиви деловодни протокол Министарства војске за 1941. бр. 22 од 10. новембра 1941. У деловодном протоколу је и напомена да је овај документ архивиран у досијеу „Веза са земљом“. Из Каира Стр. Об. Бр. 32. Захтев да се то архивира у досијеу „Веза са земљом“.

³⁷ Milan Terzić, „Još nešto o misijama Stanislava Rapoteca u Jugoslaviji 1941-1942“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, бр. 1-2 (2001), 119. У даљем тексту: М. Terzić, *Još nešto o misijama Stanislava Rapoteca...*, n.d.

ње штаба Врховне команде (Стр. Пов. бр. 117 од 19. децембра 1941) Министарству војске: „Извештава, да се потпуковник Балетић и поручник Рапотец, који су били сумареном³⁸ у земљу вратили. Молим да се пребаце што пре”.³⁹ Дакле, после комбиноване југословенско-британске мисије (Остојић, Лалатовић, Драгићевић и Хадсон), ова мисија је носила новац за генерала Новаковића. С тим у вези, отворила су се одређена питања. Да ли је то био став југословенских војних структура у Каиру? Шта је о томе знао генерал Симовић који је био председник владе и налазио се у Лондону? Указује ли то на могућност инаугурације генерала Новаковића на чело покрета отпора? „Игра” ли се на генерала (Новаковић), а не на пуковника (Михаиловић)?⁴⁰ Појединости из архиве Војног кабинета председника југословенске владе указују и на планове: „Љуби Новаковићу и Дражи да се сједине” (подвукао М. Т.).⁴¹

За Британце су чињенице о постојању покрета отпора биле знак да је потребно сондирати стање на терену и распиривати акције у погодном тренутку. До краја децембра 1941. године Британци су планирали да шаљу мисије у Југославију. У Војном кабинету југословенске владе, 20. децембра 1941, евидентирано је: „Каиро (Мастерсон – *Masterson Tom*) моли ђен. Симовића да нареди ђен. Илићу да се екипе пошаљу авионима у земљу јер се ђен. Илић не слаже”. Сутрадан, 21. децембра: „Симовић наређује Илићу и ђенералу Димитријевићу⁴² да се ставе екипе на расположење за везу са Дражом”. Затим је Симовић, 28. децембра, тражио од генерала Боре Мирковића⁴³ „да нађе добровољце”, а 2. јануара 1942. следи белешка: „Мастерсон о екипама за слање”.⁴⁴ Простор западне Србије, коју су у јесен држали под контролом партизани и четници, а затим су почели

³⁸ Подморница, на енглеском језику: *submarine*.

³⁹ Војни архив, ЕВ, к. 174, рег.бр. 2/2, Дел. протокол Мин. војске, пов. бр. 57 од 19. новембра 1941.

⁴⁰ Milan Terzić, *Kult generala Dragoljuba Draže Mihailovića*, Srbija (Jugoslavija) 1945-2005: pokreti ideologije, praksa (Beograd: Institut za savremenu istoriju 2006), 93-107.

⁴¹ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В.К. од 15. децембра 1941., Досије „Дража”, бр. 54: „3..XI бр. 25 и 26 (Каиро)”.

⁴² Илија Димитријевић, 1881. Крагујевац – 1941. Генерал Војске Краљевине Југославије. Тешко рањен у Првом светском рату. Миле Бјелајац (*Generali...*, n. d, 242) пише да се утопио у грчким водама 1941. године. У фондовима емигрантске владе он се, сем на овом месту, не помиње. Поставља се питање, ако је страдао у Грчкој, да ли је његово име грешком уписано?

⁴³ Боровоје Мирковић, 1889. Ваљево – Лондон 1969. Генерал Војске Краљевине Југославије. Организатор и учесник пуча од 27. марта 1941. Пензионисан током „каирске афере” 16. фебруара 1942. и остао у емиграцији. Био почасни генерал у војсци Велике Британије; М. Вјелаяс, *Generali...*, n. d, 219.

⁴⁴ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред. Владе, В.К., 15. децембра 1941. Досијеа „Дража”, бр. 88, 89, 90 и 92.

да се међусобно разрачунавају, био је пацификован заједничком акцијом Немаца и њихових сарадника. Дража Михајловић је, поруком од 2. децембра 1941. (бр. 39), известио да је избегао заробљавање.⁴⁵ Услед војних операција, успостављена радио-веза са Дражом Михајловићем је прекинута, на што указује и податак евидентиран 11. децембра 1941. у Војном кабинету председника владе: „Веза са Дражом не постоји већ осам дана”.⁴⁶

Немачко војничко овладавање простором западне Србије имало је за последицу повлачење партизана према Црној Гори и Херцеговини. Снаге Драже Михаиловића су делом распуштене, део легализован у оквиру Недићевог апарата, а Михаиловић се 1942. пребацио у Санџак, а затим у северну Црну Гору (село Липово код Колашина), где ће боравити све до средине маја 1943. године.⁴⁷

Партизанско-четнички односи нашли су се и у фокусу југословенско-британско-совјетске преписке крајем 1941, око договора за координацију акције у Југославији.⁴⁸ И Совјетски Савез, који је стајао иза партизанског покрета, настојао је да сондира стање у Југославији. На то указују покушаји успостављања веза између СССР-а и Југословенске војске у отаџбини. Реч је о неуспелом покушају мисије В. Зарубина (август–септембар 1941) која је требало да преко Турске дође у Југославију.⁴⁹ Подаци указују и на сусрете и разговоре Јована Ђоновића са совјетским представницима (агент Николајев) у Турској (Цариград) о слању људи у Југославију.⁵⁰ Све говори да су вести биле контрадикторне око тога „ко је ко” у Југославији.⁵¹ Једно је сигурно, покрет отпора у Југославији био је самоникао; нису га припремили ни југословенска избегла влада ни Британци.⁵²

⁴⁵ Х. Вилијамс, *Падобранци...*, н. д, 92.

⁴⁶ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред.Владе, В.К., 15. децембра 1941., Досијеа „Дража”, бр. 87.

⁴⁷ Михаиловић је једино, неко време током марта 1943, боравио у Калиновику и вратио се 20. априла 1943. Липово је напустио 12. маја 1943, након немачког хапшења Павла Ђуришића, прешао преко Лима и вратио се на Равну гору; В. Petranović, *Srbija...*, п. д., 577.

⁴⁸ Бранко Чубриловић, *Записи из туђине* (Сарајево: Државна штампарија, 1946), 52-72; Ј. Марјановић, *Дража...*, п. д, 110-114; К. Николић, *Историја...*, књ. 1, 24-33.

⁴⁹ Алексеј Тимофејев, „Покушаји успостављања односа представника СССР и покрета Драже Михаиловића 1941-1942,” *Архив*, бр. 1-2 (2009), 106-119.

⁵⁰ Јован Ђоновић је рачунао на пезионисаног ваздух. пук. Душана Радовића и на бившег заповедника српских четника у Македонији у време рата са Турцима, Василија Трбића; Х. Вилијамс, *Падобранци...*, н. д, 68-69.

⁵¹ V. Đuretić, *Saveznici*, п. д, књ. 1, 57.

⁵² В. Petranović, *Srbija...*, п. д, стр. 169; Б. Петрановић, *Стратегија...*, н. д, 87.

Повезивањем са југословенском владом, Михаиловић је обезбедио легитимност акције, поготово од тренутка када га је генерал Душан Симовић промовисао за команданта свих оружаних снага у земљи, а у складу са схватањем да део војске није капитулирао, позивао је на извршавање војне обавезе према војним законима у рату, под заклетвом која се полагала „Краљу и Отаџбини”.⁵³ Душан Симовић је сматрао да ће Михаиловићевим произвођењем у генерала изгледати да је априлску капитулацију прихватио само један део војске, а да је други део продужио борбу. Тако је од савезника за Михаиловића тражена она заштита коју међународно право предвиђа за акцију редовне војске.⁵⁴ Симовић је, 7. децембра 1941, унапредио Дражу Михаиловића у чин бригадног генерала, сутрадан послао честитку, што је истог дана објављено на радију.⁵⁵ Међутим, могло би се рећи да је Михаиловићева појава „убрзала Симовићев пад”, јер је био „нова звијезда у политичком успону”, војник који се појавио на бојном пољу, који је имао пуну политичку и пропагандну подршку западних савезника. Такође, Симовић више није био потребан млађим официрима у каирском пучу, јер је Михаиловић био занимљивији симбол и фокус окупљања.⁵⁶

Британци су били заинтересовани за отпор у Југославији, али су их замарали сукоби у југословенској влади. Лоше односе у влади Милан Грол записује у дневнику 2. октобра, 18. новембра и 24. децембра 1941: „Фашизам, и то без идеје, и у цокулама... Нигде мере ни у чему, а у томе је политика... Симовић више не влада собом. Он сматра садањи положај као нешто његово. Ето шта је касарна у политици.”⁵⁷

Било је и других настојања појединаца у специјалним мисијама да успоставе везе са југословенском краљевском владом и са покретима и појединцима. Реч је о неколико мисија: Станислава Рапотеца у августу, Милоша Секулића у септембру, породице Бајлони у октобру и Винка Врхунеца у новембру 1941. године.

Извештаји југословенског генералног конзула Хаџи-Ђорђевића из Цариграда, током августа 1941, указују на долазак Станислава Рапотеца који је донео вести из окупиране земље.⁵⁸ Међутим, Рапо-

⁵³ B. Petranović, *Srbija...* n. d. 174; Исто: Б. Петрановић, *Стратегија...* н.д, 114-117.

⁵⁴ *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи* (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 169-178. У даљем тексту: *Слободан Јовановић у емиграцији...* н. д.

⁵⁵ Војни архив, ЕВ, к. 173, ф. 8, рег. бр. 1. Пред.Владе, В.К, 15. децембра 1941, Досијеа „Дража”, бр. 82 и 83.

⁵⁶ J. Tomašević, *Četnici...* n. d. 242-244.

⁵⁷ M. Grol, n. d., 33, 58 и 76.

⁵⁸ Станислав Рапотец. Словенац рођен 1913. у Трсту – Аустралија 1997. Завршио економске науке у Загребу и пред Други светски рат радио у Државној хипотекарној банци у Сплиту. Након рата остао у емиграцији, живео у Аустралији и бавио се сликарством. АЈ, грађа преузета из архива СМПП-а, Мин. иностраних послова, фасцикла В,

тецу је успело да се, у новој мисији, јануара 1942, искрца на острво Мљет и стигне у Југославију.⁵⁹ Касније су се на рачун Рапотеца појавиле оптужбе за кога ради и чије је агент, на што указује обимна преписка.⁶⁰ Али, једно је сигурно: на овом питању се сагледава британски ауторитет над југословенском владом у настојању да се контролишу све њене везе и контакти.

Рапотец је приликом изласка из Југославије и доласка у Турску, 1941. године, указао на постојање организације у Словенији на чијем је челу Винко Врхунец.⁶¹ Податке о Врхунчевом доласку у Швајцарску, децембра 1941, доставио је из Берна југословенски дипломатски представник Јуришић.⁶² Врхунец је затим доспео у италијански затвор, али се након италијанске капитулације, септембра 1943, докопао слободе и приступио партизанском покрету.⁶³ Све указује на то да је ранија делатност Врхунца имала везе са мисијом Станислава Рапотеца и да је реч о могућности покретања отпора у западним деловима и повезивању са југословенском владом каналима преко неутралне Швајцарске.

Стр. Пов. бр. 387; *Исто*: В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d, 180-181, док. бр. 61. Ове податке користи и Stevan K. Pavlović, „Misiје Stanislava Rapoteca 1941-1942”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, бр. 2 (1997). У даљем тексту: S. K. Pavlović, n.d. АЈ, грађа преузета из архива СМПП-а, Председништво владе, фас. 1. S. K. Pavlović, n.d, 101-132. Прерађена и допуњена верзија трећег поглавља књиге: Stevan K. Pavlowitch, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940-1945* (New York: Columbia University Press, 1985), према преводу Dejana B. Đokića. M. Terzić, *Još nešto o misijama Stanislava Rapoteca...*, n. d., 118.

⁵⁹ *Исто*, 121. (Војни архив, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 43/3; *Исто*: ЕВ, к. 169, рег. бр. 3/2, препис документа).

⁶⁰ Војни архив, ЕВ, к. 179, рег. бр. 4/1, Д. В. К. бр. 59; *Исто*: ЕВ, к. 175, рег. бр. 2/5; *Исто*: *Zbornik NOR*, n.d. том XIV, књ. 1, 838. Војни архив, ЕВ, к. 175, рег. бр. 8/4, бр. 46; У Пред. владе заведено Д. В. К. бр. 109 (превод са енглеског). Војни архив, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, Деловодни протокол председништва владе, Војни Кабинет, Стр. Пов. за 1942.

⁶¹ АЈ, грађа преузета из архива СМПП-а, МИП, фас. 5; *Исто*: В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d, 180-181, док. бр. 61. Војни архив, ЕВ, к. 163, рег. бр. 17/4-10; Винко Врхунец, 1895 - 1981. Правник и пред рат директор рудника у Трбовљу.

⁶² АЈ, 103-42-213, Пов. бр. 1202; *Исто*: Војни архив, ЕВ, к. 29ф, рег. бр. 26/1; *Исто*: В. Krizman, *Jugoslovenske...*, n. d, 250, док. бр. 110; *Исто*: Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941-1943*, (Zagreb: Globus, 1988), књ. 1, 58. АЈ, 103-170-600, Стр. Пов. бр. 69. Врхунчев долазак у Швајцарску евидентира Коста Павловић у дневнику: „Уторак, 28. април 1942...Према извештајима који је Врхунец успео да достави Чоку, у Словенији следеће стање. У немачкој Словенији нема уопште политичког живота. Немци су из ње одвели интелектуалце и сав средњи staleж. У италијанском делу постоје свега две политичке групације: ‘Ослободилна фронта’ и ‘Национална групација’, а у fronti преовлађују комунисти.” Пише још и: „Врхунец је баш хтео да дође у Лондон као делегат свих ових група. Крек ово није смео дозволити, јер би можда Врхунец ушао у Владу на уштрб Крека. И тако је ова прилика пропуштена”; К. Павловић, n. d, 122-123.

⁶³ Branko Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945* (Zagreb: Arhiv Jugoslavije, 1981), 390, док. бр.276. У даљем тексту: В. Petranović, *Jugoslovenske...*, n. d.

Шифру везе Драже Михаиловића са југословенском владом изнела је из земље и породица Бајлони, која је октобра 1941, преко Швајцарске, стигла у неутралну Португалију, о чему је извештавао југословенски посланик Којић из Лисабона, почетком новембра.⁶⁴ Гордана Бајлони је касније пала у немилост и оптужена је за „везе” са Немцима током боравка у Београду. Остала је у Лисабону јер јој Британци нису дозволили долазак у Лондон.

У историографији се наглашавала повезаност мисија породице Бајлони и Милоша Секулића. и Указивано је на Секулићеве вести о злочинима, које су садржане у меморандуму Српске православне цркве, као и последице које су из свега проистекле.⁶⁵ Југословенски конзул Хаџи-Ђорђевић је, септембра 1941, известио Душана Симића о доласку Милоша Секулића и о вестима које је донео.⁶⁶ Касније је Секулићева мисија, носећи извештај и шифру везе, ушла у процеп политичких оптужби,⁶⁷ на што указује преписка генерала Михаиловића и југословенске владе.

Подаци указују да прво излазе мисије из Југославије у другој половини 1941. чији је циљ повезивање покрета у земљи са југословенском владом и доношење шифре за радио-везе са Михаиловићом.

⁶⁴ Milan Terzić, „Misija Porodice Bajloni 1941“, *Istorija XX veka*, бр. 2 (2000), 60-61. У даљем тексту: М. Terzić, „Misija porodice Bajloni“, n. d, (АЈ, 103-170-600, Пов. Бр. 615; Војни архив, ЕВ, к. 24, рег. бр. 8/2).

Misija porodice Bajloni, n. d, Војни архив, ЕВ, к. 29ф, фасцикла 1, стр. Пов. Бр. 647; Исто: ЕВ, к. 174, ф. 2, рег. бр. 2. Исто: В. Krizman, *Jugoslovenske..* n. d, 242, док. бр. 101. 64 М. Terzić, „Misija porodice Bajloni“, n. d, (Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 1/13).

⁶⁵ J. Marjanović, *Ustanak..*, n. d, 185; J. Marjanović, *Draž..*, n.d, 172. J. Tomašević, *Četnici..*, n. d, 130-131 и 240-241; В. Krizman, *Jugoslovenske..*, n.d, 25-30. В. Petranović, *Srbija..*, n.d, 458-459. J. Tomašević, *Četnici..*, n. d, 240-241; V. Đuretić, *Vlada...n. d*, стр. 171-232; Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943* (Београд: Народна knjiga, 1988), 144-152; В. Petranović, *Srbija..*, n.d, 458-459 и 510.

⁶⁶ Војни архив, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 19/1, Стр. Пов. Бр. 488. Исто: АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМПП-а, Министарство иностраних послова, фасцикла V. У МПП-у заведено ПОВ. Бр. 6734 од 30. септембра 1941. Исто: В. Krizman, *Jugoslovenske..* n. d, 208-209, док. бр. 80. И Коста Павловић у дневнику записује долазак Милоша Секулића: „Понедељак, 10. новембар 1941. Из Београда је стигао овамо преко Бугарске, Турске, Сирије, Египта и Португала др Милош Секулић. Он је успео да побегне са фалсификованим пасошем; напустио је Београд 25. септембра... Милош Секулић по свему видим да је дошао као делегат Драже Михаиловића и Српске православне цркве”; К. Павловић, н.д, 51-52.

⁶⁷ Војни архив, ЕВ, к. 165а, рег. бр. 7/3, Д.В.К.Бр. 143. Исто: *Zbornik NOR*, n.d, том XIV, књ. 1, 843. На ове сукобе Секулића са владиним круговима, на основу Јовановићевог обраћања министру Гавриловићу, где говори о Секулићевом „лову у мутном” указује и В. Petranović, *Srbija..*, n. d, 376. *Ратни дневник Лазара Тркље: 1941-1945: уткопана истина* (Београд: Службени гласник, 2020), 55. У даљем тексту: *Ратни дневник Лазара Тркље..*, н.д.

Боравак избеглог дела војске и министра војног у Египту (Каиру), организовање сакупљања вести у Турској,⁶⁸ као и британско утврђивање Малте и неутрална Швајцарска, били су ратно окружење најближе Југославији. Ову делатност рекапитулирао је, крајем 1941, мајор Павле В. Новаковић, који је радио на успостављању веза са земљом,⁶⁹ пишући шефу пропагандне секције: „Ни после осам месеци постојања у иностранству није још успостављена ма којим путем *сигурна веза са земљом* (подвукао М. Т.)”, додајући да није било људи „високог патриотског осећања” који су дошли из земље „по својој иницијативи”, не би се знало колико се зна о ситуацији у Југославији. По њему, пропуштена је прилика када је Црна Гора била слободна (мисли се на 13-јулски устанак – примедба М. Т.) и када су се могли у земљу убацити падобранци, додајући: „Судбина мајора Остојића изгледа још неизвесна, а неуспео покушај убацивања екипе потпуковника Балетића открива све узроке и недостатке досадашњег рада на тој толико важној акцији”.⁷⁰ Новаковић говори и о могућим легалним везама за упућивање људи са исправним путним исправама, начину успостављања веза, контроли и руковођењу тих послова. Када је реч о техничким везама, Новаковић предлаже: „а) Послати што више радио станица у земљу, и то две врсте: веће за спољну, а мање за унутрашњу везу; б) Набавити две веће радио станице, и то: једну за обавештајно одељење Врховне команде, а једну за обавештајни центар у Цариграду. Сарадња са Енглезима: Целокупном службом везе са земљом треба да управља и руководи наша Врховна команда преко

⁶⁸ Milan Ristiović, „Sukobi obaveštajnih grupa jugoslovenske izbegličke vlade u Turskoj 1941-1943. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2 (1984). У даљем тексту: М. Ristiović, *Sukobi obaveštajnih grupa jugoslovenske izbegličke vlade u Turskoj...*, n.d. Milan Ristiović, *Turska osmatračnica jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst* (Београд: Ћигоја: Удружење за друштвену историју, 2013). У даљем тексту: М. Ristiović, *Turska osmatračnica...*, n. d. Војвода Василије Трбић, *Мемоари*, књ. II, (Београд: ГИП „Култура”, 1996). Милан Терзић, „1941. у југословенским војним извештајима из Каира”, у: *Срби и рат у Југославији 1941*, уредник Драган Алексић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014). Делатност Михаила Константиновића; АЈ, 103-157-571. У влади Пов. бр. 2005 од 21. јуна 1943.

⁶⁹ Павле (Вуле) Новаковић, 1902. Село Мрке (Пипери) код Подгорице - ? Бене-ралштабни мајор Војске Краљевине Југославије од 1938.године; Војни архив, Персонални досијеи официра Војске Краљевине Југославије.

⁷⁰ „Богдановић и Николић, сем тога изјављују да су донели још пре три месеца немачке путне исправе са којима се сигурно може ући у Србију” и да по том питању ништа није урађено. Као илегални начин деловања предлагао је употребу подморнице и авиона. Сматрао је да би у Обавештајном одељењу Врховне команде требало формирати одсек за везу са земљом који би руководио целом службом, а у Цариграду обавештајни центар под видом особља конзулата. Истицао је да се помоћ (новац, оружје, муниција, храна) може слати једино авионима; Војни архив, ЕВ, к. 29Б, рег. бр. 1/1, неоверен препис документа.

одсека за везу са земљом. У том случају Енглези би имали само техничку и саветодавну улогу”. Такође, предложио је да југословенска база буде на Малти, јер би се тако скратио пут до земље, и да се тамо успостави засебна југословенска радио-станица.⁷¹

Југословенска краљевска влада је, у јесен 1941, подржала покрет Драже Михаиловића, додељујући му генералско (бригадно) унапређење, децембра 1941. године. У наредном периоду ова веза је ојачана његовим министарским постављењем и добијањем других генералских чинова (дивизијски и армијски), као и постављањем на чело штаба Врховне команде који је пресељен у земљу. Тиме је учвршћена судбинска везаност југословенске владе и генерала Михаиловића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Bjelajac, Mile. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

Boban, Ljubo. *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941–1943*. Zagreb: Globus, 1988.

Чубриловић, Бранко. *Записи из туђине*. Сарајево: Државна штампарија, 1946.

Димиријевић Б, Бојан. *Војска Недићеве Србије: Оружане снаге Српске владе 1941–1945*. Београд: Службени гласник, 2014.

Дража Михаиловић *Рат и Мир Ђенерала: изабрани ратни списи*, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд: Српска реч, 1998.

Đilas, Milovan. *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.

Ђелевић, Јакша *Из првих дана, Књига о Дражи*, уредио Радоје Кнежевић, Виндзор: Српска народна одбрана, 1956.

Đuretić, Veselin. *Vlada na bespuću*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Đuretić, Veselin. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama 1941–1945*. Beograd: SANU, 1985.

Zbornik dokumenata i podataka o NOB-u, том XIV, Beograd: Vojnoistorijski Institut, 1981.

F. V. Dikin, *Bojovna planina*. Beograd: Nolit, 1973.

Grol, Milan. *Londonski dnevnik: 1941–1945*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.

Илић, С. Богољуб. *Мемоари армијског генерала 1898–1942*. приредио Миле Бјелајац, Београд: Српска књижевна задрруга, 1995.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1978.

Jelić-Butić, Fikreta. *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*. Zagreb: Globus, 1986.

Jevtović, Miroljub. *Šta kaže radio-London*. Beograd: A-Š Delo, 1989.

⁷¹ Војни архив, ЕВ, к. 29Б, рег. бр. 1/1, неоверен препис документа.

Kazimirović, Vasa. *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944*. Beograd: Nova knjiga/Narodna knjiga, 1987.

Kosanović, Sava. *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*. Zagreb: Globus, 1984.

Краков, Станислав. *Генерал Милан Недић, На оштрици ножа*. књига прва и *Препуна чаша чемера*. књига друга, Минхен: ИСКРА, 1968.

Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus 1978.

Krizman, Bogdan. *Pavelić između Hitlera i Musolinija*. Zagreb: Globus, 1980.

Krizman, Bogdan. *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943, dokumenti*, Zagreb: Globus, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1981.

Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, treći deo 1941–1945*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1987.

Marjanović, Jovan. *Ustanak i Narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1963.

Marjanović, Jovan. *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*. Beograd: Narodna knjiga, 1979.

Milošević, Slobodan. *Izbeglice i preseljeni na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1985.

Pavlowitch, K. Stevan. *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940–1945*. New York: Columbia University Press, 1985.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Петрановић, Бранко. *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*. Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2001.

Plenča, Dušan. *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.

Popović, Nikola. *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.

Ратни дневник Лазара Тркље: 1941–1945: откопана истина. Београд: Службени гласник, 2020.

Ristović, Milan. „Sukobi obaveštajnih grupa jugoslovenske izbegličke vlade u Turskoj 1941–1943. godine”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2 (1984).

Ristović, Milan. *Turska osmatračnica jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst*. Beograd: Čigoja: Udruženje za društvenu istoriju, 2013.

Slijepčević, Đoko. *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*. Minhen: ISKRA, 1978.

Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи. Београд: Службени лист СРЈ, 1993.

Стефановић, Младен. *Збор Димитрије Љотића 1935–1945*. Београд: Народна књига, 1984.

Stefanovski, Mirjana. *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије, 2009.

Шкодрић, Љубинка. *Жена у окупираној Србији 1941–1944*. Београд: Архипелаг, 2020.

Terzić, Milan. „Misija Porodice Bajloni 1941”. *Istorija XX veka*, бр. 2(2000).

Terzić, Milan. „Još nešto o misijama Stanislava Rapoteca u Jugoslaviji 1941-1942”. *Jugoslovenski istorijski časopis*, бр. 1-2(2001).

Terzić, Milan. *Kult generala Dragoljuba Draže Mihailovića*, Srbija (Jugoslavija) 1945–2005: pokreti ideologije, praksa. Београд: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Тomašević, Jozo. *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Zagreb: SNL, 1979.

Вилијамс, Хедер. *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*. Београд: Нолит, 2009.

Vlahović R., Staniša. *Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941–1947*. Birmingham: ISKRA, 1985.

Војвода Василије, Трбић. *Мемоари*, књ. II, Београд: ГИП „Култура”, 1996.

Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow

Archive of Yugoslavia

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: mvterzic@yahoo.com

„A VIEW FROM EXILE”: THE EVENTS IN YUGOSLAVIA IN THE FALL OF 1941 VIEWED BY THE YUGOSLAV ROYAL GOVERNMENT

(Summary)

After the April Defeat in 1941 the Yugoslav Royal Government emigrated, but tried to keep up with the situation in the country by collecting information on the occupation conditions. It took position regarding the situation in the occupied Yugoslavia despite contradictory news. Following the news on the uprising action, the Government supported Draža Mihailović by promoting him to the higher rank of Brigadier General in December 1941. In the following period this relation was strengthened by appointing him as a minister and promoting him to the higher ranks of Division General and Army General. He was also appointed as the Head of the Supreme Command, which was brought back to the country. This has cemented the destiny relation between the Yugoslav Royal Government and General Mihailović.

KEY WORDS: Yugoslav Royal Government, refugee, war, occupation, uprising, information

94(497.11)"1941"
343.819.5(497.11)"1941"
341.322.5/.6 (497.11)"1941"
COBISS.SR-ID 83804425

Језик рада: Српски
Примљен: 05. 09. 2022.
Прихваћен: 12. 10. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Милан Кољанин, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: mbkoljanin@gmail.com

УЛОГА ЛОГОРА У ГУШЕЊУ УСТАНКА У СРБИЈИ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: После агресије сила Осовине и поделе државне територије Југославије, априла 1941. године, мрежа немачких логора се проширила на немачко окупационо подручје у Србији. Главни разлог за њено стварање била је потреба за гушењем масовног устанка у лето и јесен 1941. године. Осим масовног интернирања устаника и мушког становништва са подручја војних операција, у логоре су затварани јеврејски и делимично ромски мушкарци, за које је то значило сигурну смрт. Интернирани су и други стварни или потенцијални противници окупације, пре свега комунисти и њихови симпатизери, затим истакнути интелектуалци и лица демократских убеђења. Несразмерна војна премоћ окупационих немачких снага имала је кључну улогу у сламању устанка у Србији у јесен 1941. године. Она је праћена масовним стрељањем и интернирањем српског цивилног становништва, што је великим делом допринело сламању устанка током октобра и новембра те године. После сламања устанка интернирано је целокупно преостало јеврејско становништво и убијено до почетка маја 1942. године. Средином јула 1942. окончано је формирање мреже сталних логора која је покривала територију окупиране Србије, која је служила до самог краја окупације, октобра 1944. године.

Рад је написан на основу објављених и архивских извора, периодике и историографске литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Југославија, Србија, окупација, устанак, стрељања, Холокауст, логори, интернирање

Затварање политичких противника режима у новоосноване логоре био је један од првих корака успостављене власти немачке националсоцијалистичке партије јануара 1933. године. Пракса затварања, тортуре и убијања у све већој мрежи концентрационих логора била је иманентна нацистичком режиму, односно „новом европском поретку“, који се никада није у потпуности уобличио.¹ Логори су имали и своју важну радну функцију која је са отпочињањем рата, септембра 1939, добијала на значају. Радна функција логора нарочито је порасла после немачког пораза пред Москвом, почетком децембра 1941. године. Тада је постало јасно да је „муњевити рат“ заустављен, што је условило све већу потребу за присилном радном снагом.²

С ширењем подручја под окупацијом или контролом нацистичке Немачке ширила се и мрежа концентрационих и радних логора, тако да су неки од највећих логора изграђени управо у окупираним земљама, пре свега у Пољској. Део тог система били су и немачки логори у окупираној Србији. Посебан тип чинили су логори уништења, намењени искључиво за масовно убијање Јевреја током „коначног решења јеврејског питања“ (Холокауста).³ Рад страних радника и присилни рад заточеника из великог дела Европе добијали су прворазредни значај за националсоцијалистички привредни систем. Њихов број је стално растао, тако да је августа 1944. године достигао 7.615.970 особа. Међу њима је било 5.721.883 цивилних лица и 1.930.087 ратних заробљеника.⁴

Војни пуч 27. марта 1941. и формирање владе генерала Симовића били су знак за немачко вођство да је ситуација на Југоистоку и даље несигурна уочи планираног напада на Совјетски Савез. За Хитлера су главни кривци за овакав развој догађаја били Срби, тако да су се и напад на Југославију и окупациони режим заснивали на принципу „кажњавања Срба“. После брзог слома југословенске војске, бечким договором Немачке и Италије, 22. априла 1941, југосло-

¹ Milan Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar; 1991), passim; Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, prevod sa engleskog Aleksandra Dragosavljević, (Beograd: Arhipelag, 2011), 169–180.

² Richard J. Evans, *The Third Reich at War 1939–1945*, (London: Allen Lane, 2008), 321–327.

³ Сол Фридлендер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945*, превела с енглеског језика Миљана Протић, (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 482–513.

⁴ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländer Beschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, (Berlin-Bonn: J. H. W. Dietz) 1986, 144–145. Видети и: Sanela Schmid, Milovan Pissari (ur.), *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rata 1941–1944*, Zbornik radova, (Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018).

венска државна територија подељена је на окупационе зоне и интересне сфере. Делови Југославије су окупирани и анектирани од суседа, у централном делу земље формирана је велика усташка хрватска држава, а у умањеној Србији успостављена је немачка војна управа.⁵ У немачким заробљеничким логорима остали су само Срби и делом Словенци, као и Јевреји које је то спасило од уништења.

Основни циљеви немачке окупационе политике били су максимална експлоатација економских потенцијала Србије и њихово укључивање у ратну производњу. То се односило како на пољопривреду и индустрију, тако и на руднике и радну снагу. Посебан значај имали су рудник бакра Бор, у нешто мањој мери Трепча и неки други рудници.⁶ Убрзо после уласка немачких трупа у великим делом разрушени Београд, 12/13. априла 1941, успостављени су окупациони органи власти на челу са војним заповедником у Србији. Окупационо подручје је подељено на четири обласне војне комаде (*Feldkommandantur*), а оне на десет окружних војних команди (*Kreiskommandantur*), док су у градовима успостављене месне војне команде (*Ortskommandantur*). Војном заповеднику били су подређени Командни штаб за војна питања и Управни штаб, којем је била подређена целокупна окупациона и српска управа. Формално подређени војном заповеднику, а истовремено и својим берлинским централама, били су представник Министарства спољних послова, генерални опуномоћеник за привреду у Србији, као и руководиоци Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*) и испоставе војнообавештајне службе (*Abwehrstelle*).⁷

Већ неколико дана после формирања окупационе управе обновљен је рад српске администрације, прво у Београду, затим и у другим деловима земље. Савет комесара, централни орган српске управе, установљен је 30. априла 1941. године. На његовом челу био је Милан Аћимовић, предратни каријерни полицајац и кратко време министар унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића. Обновљен је рад свих министарстава, осим министарстава спољних послова и одбране. Сва министарства била су под контролом одговарајућих одсека у Управном штабу, при чему је Министарство уну-

⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 97–132.

⁶ Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1986), 220–254; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), passim.

⁷ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, (Beograd, Istorijski arhiv Beograda, 1979), 69–78.

трашњих послова било и у надлежности Оперативне групе полиције. Обновљени су и нижи органи власти, бановине, срезови, општине и градске управе (поглаварства).

Окупациона управа је испољила велико неповерење према српској управи, што је проистицало из општег врло негативног става према српском народу. То није мењала ни чињеница да је окупатор међу истакнутим људима српске управе (Драгомир Јовановић, председник Савета комесара Милан Аћимовић и други) имала своје поуздане сараднике од пре рата. Од самог почетка немачке окупације, у Србији су узимани таоци и наређиване су најоштрије мере за сваки покушај отпора. То се показало већ 21. априла 1941, када је због погибије једног немачког официра и рањавања друге двојице спаљено село Доњи Добрић, а становништво изложено тортури. Крајем истог месеца командант Друге армије фелдмаршал Фон Вајкс је издао заповест да се за сваког убијеног немачког војника стреља 100 Срба. Појединачна и групна стрељања за нападе на немачке војнике праћена су узимањем талаца, што је настављено током маја и јуна 1941. године.⁸

Окупационе власти су уочиле да се становништво држи пркосно и да се пролазници не уклањају пред немачким војницима. Београдска окружна команда је упозоравала јавност да ће се такви случајеви убудуће строго кажњавати.⁹ Иако су окупационе, али и колаборационистичке српске власти сматрале да је комунистичка организација њихов потенцијално главни противник, однос према комунистима је до напада на Совјетски Савез био уздржан. Ипак, већ током маја 1941, у складу с наређењима окупационих власти, српске власти су појачале контролу комуниста и њихових симпатизера, па је планирано њихово интернирање. Према извештају команде жандармерије, од 26. маја 1941, проучавало се „отварање концентрационог логора, где ће бити доведена сва по јавни ред и поредак опасна лица”.¹⁰

Напад нацистичке Немачке и њених савезника и сателита на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, био је уједно почетак „рата уништења”, односно масовног и систематског убијања непожељних категорија становништва на окупираним подручјима, пре свега војних старешина, припадника државног апарата и Јевреја. За нацистичку Немачку то је био рат против „јудео-бољшевизма”, али и рат за „животни простор” (*„Lebensraum”*) на територији уништеног Совјетског Савеза. Планирано је пресељавање и убијање десетина милиона њених сло-

⁸ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: Рад, 1970), 33–35.

⁹ „An die Bevölkerung Belgrads”, „Становништву Београда”, *Ново Време*, 23. мај 1941, 1.

¹⁰ Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989), 40.

венских становника и свих Јевреја.¹¹ Почетак рата на Истоку био је знак за почетак великих хапшења у Србији, јер се очекивало да ће почети оружана акција комуниста против окупатора. Шеф Управног штаба Турнер је, 22. јуна 1941, наредио шефу комесарске управе Аћимовићу затварање свих комуниста, као и да за њих организује концентрациони логор. Наредних дана следио је талас хапшења која су вршиле и немачка и српска полиција, па је до краја јуна ухапшено преко 700 људи. Већ 22. јуна почела су и прва интернирања и организовање логора. Локалне власти у Панчеву, које су биле у рукама немачке националне мањине, похапсиле су више десетина лица и затвориле их у логору организованом у некадашњој фабрици свиле, који се у изворима наводи као „Свилара“. До краја месеца логор је распуштен.

Српске власти су за логор у Београду одабрале касарну 18. пешадијског пука на Дедињу (Бањици), где су први затвореници доведени 9. јула 1941. године. Логор је био под немачком командом и имао је званичан назив Прихватни логор Дедиње (Анхалтелатер Дедиње). У српским документима његов назив је био Концентрациони логор Београд-Бањица.¹² Иако је логор првобитно требало да служи за подручје Београда и околине, од краја августа је постао централни немачки логор у окупираној Србији.¹³ С нападом нацистичке Немачке на Совјетски Савез, и у окупираној Србији је отпочела снажна антијеврејска пропаганда у којој је болшевизам (комунизам) идентификован са Јеврејима. Рат против Совјетског Савеза означио је почетак остварења последње фазе нацистичке антијеврејске политике (Холокауста) – фазе потпуног физичког уништења свих Јевреја на подручјима под доминацијом нацистичке Немачке.

Почетком јула 1941. почеле су прве саботаже по градовима окупирани Србије, које су организовали припадници комунистичког покрета отпора, чему је следило организовање првих партизанских војних јединица (одреда). Од средине маја 1941. организовао се и ројалистички (четнички) покрет отпора, који ће се, самостално или у сарадњи са партизанским јединицама, укључити у оружану борбу

¹¹ R.J. Evans, *The Third Reich at War*, 170–186. Према немачким подацима, од 5,7 милиона совјетских ратних заробљеника у немачким логорима живот је изгубило око 3,3 милиона (58%), али је тај број вероватно знатно већи; исто, 185. Укупан број страдалих грађана Совјетског Савеза процењен је на 25 милиона.

¹² Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989), 17–56; Evica Micković, Milena Radojičić, „Koncentracioni logor Beograd-Banjica u okupiranom Beogradu – arhivska građa“, u *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, tom I, Evica Micković, Milena Radojičić, (прir.), (Београд: Историјски архив Београда, 2009), 50 (даље: *Logor Banjica. Logoraši*).

¹³ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, (Београд: Институт за савремену историју, 1998), 224–234.

против окупатора, али не задуго.¹⁴ Следила су стрељања све већих група талаца, о чему је јавност обавештавана путем плаката и обавештења на првим странама дневних новина. Готово увек је истицано да су уз комунисте стрељани и Јевреји.¹⁵ Немачка пропаганда у окупираној Србији, са њом и контролисана српска пропаганда, означавала је Јевреје као подстрекаче, вође и финансијере устанка и као колективитет су означени одговорним за сваки чин отпора. Током лета и јесени 1941. масовно уништење јеврејских мушкараца достизало је врхунац, али се јавност о томе није обавештавала. Последњи пут је јавно оглашено стрељање једне групе 4. новембра 1941, када је објављено да је због препада на немачког стражара стрељано „100 комуниста и јевреја”.¹⁶

У логору на Бањици налазио се велики број талаца који су били предвиђени за масовна стрељања „у оквиру мера одмазде”, како су то називали окупациони органи. До краја августа 1941, према немачким изворима, стрељано је око 1.000 српских талаца.¹⁷ Логор на Бањици представљао је зачетак мреже логора која је постепено обухватила целу окупирану Србију.¹⁸ Због великог ширења устанка и сурових мера за његово гушење, осим сталних логора, какав је био логор на Бањици, формиран су и привремени логори и сабиралишта заточеника. И велике групе од више хиљада људи у Краљеву и Крагујевцу су пре стрељања, октобра 1941, биле на кратко затворене у објектима који су могли да послуже за смештај великог броја људи. После боравка у привременим логорима заточеници су упућивани или на стрељање, или у сталне логоре, из којих су такође одвођени за губилишта. Септембра 1941. формиран је логор на Црвеном крсту у Нишу (Прихватни логор Ниш, *Anhaltelager Nisch*), у којем су интернирани заточеници из јужне Србије.¹⁹

¹⁴ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, (Београд: ИП Чича, 1990), 81–11; ; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига прва (Београд: Српска реч, 1999), 93–164.

¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том I, *Borbe u Srbiji 1941 god.* (Београд: Војно-историјски институт Југословенске армије, 1949), том I, књ. 1, 345, Војни заповедник на Југоисток – Врховној команди оружане силе: Дневни извештај од 6. VII 1941; (даље: *Zbornik NOR*); „Саопштење”, *Ново Време*, 6. 7. 1941, 1.

¹⁶ „Одмазда за кукавички препад”, *Ново Време*, 4. 11. 1941, 1.

¹⁷ Klaus Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, (Hamburg–Berlin–Bonn: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 2002), 59.

¹⁸ Venceslav Glišić, „Concentration camps in Serbia (1941–1944)”, у *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (Belgrade: The Institute for Contemporary History, Narodna knjiga, 1977), 691.

¹⁹ Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, (Београд–Ниш: Институт за савремену историју, Народна књига, Општински одбор СУБНОР Ниш, 1983).

Посебну категорију затвореника у логорима у Србији чинили су Јевреји и Роми и одвијало се у оквиру „коначног решења јеврејског питања”, односно потпуног уништења јеврејског народа у Европи (Холокауста). По правилу, Јевреји су већ после неколико дана по довођењу у логор на Бањици стрељани, најчешће на војном стрелишту крај села Јајинци. Прва велика група Јевреја из Београда, њих 187, ухапшена је 14. септембра 1941. и стрељана три дана касније крај села Бежанија у близини Земуна.²⁰ Јевреји су интернирани и у другим градовима Србије и за њих су организовани и посебни логори, у Шапцу и у Београду.

Око 1.000 јеврејских избеглица из средње Европе, интернирано је 20. јула 1941. у Шапцу, у војним објектима (пионирским баракама) на реци Сави. У истом логору су после месец дана заточени и шабачки Јевреји. Током масовних стрељања у октобру 1941. убијени су Јевреји (мушкарци) избеглице из Средње Европе, као и Јевреји из Шапца, интернирани у овом логору. Њихове породице су, крајем јануара 1942, депортоване у Јеврејски логор Земун.²¹ Логор на Сави је, после депортовања Јевреја, служио за интернирање припадника партизанског Народноослободилачког покрета, а почетком 1942. и за велику групу четника из источне Босне. Постојао је до пред крај окупације Шапца, 19. септембра 1944, као једини логор у западном делу окупиране Србије.²²

Највећи логор за Јевреје организован је у Београду, у Топовским шупама на Аутокоманди. Од 22. августа 1941. ту су интернирани Јевреји протерани из Баната, током октобра и Јевреји из Београда, а крајем истог месеца и Роми из Београда и околних села.²³ Логор је постојао до почетка децембра 1941. до када су убијени готово сви јеврејски и ромски заточеници. У јеврејском пролазном логору у Топовским шупама налазио се највећи број талаца који су предвиђени за масовна стрељања у јесен 1941. због немачких губитака у борбама са устаницима.²⁴

Током лета и јесени 1941. устанак је достигао велике размере, тако да се ван контроле окупатора нашла велика територија у централној и западној Србији. То је било време када су немачке снаге постизале велике победе над Црвеном армијом и напредовале у дубину територије Совјетског Савеза. Нацистичко руководство је одлучило да сломи устанак у Србији не само великом војном акцијом, него и драконским

²⁰ *Logor Banja. Logoraši*, 77–92, r. br. 234–420, 459–462. Sa njima su streljana i četvorica jevrejskih zatočenika dovedena iz logora u Topovskim šupama.

²¹ Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta”, u: *Kladovo transport*, urednik Andrej Mitrović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 84–98.

²² Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, (Novi Sad: SUBNOR Srbije, 1967), 125–226.

²³ Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), 102–111.

²⁴ Милан Кољанин, „Логори у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду (1941–1944)” (у штампи).

репресивним мерама које су требале да погоде што шири круг становника. На основу Хитлерове директиве о гушењу устаничког покрета, Врховна команда немачких оружаних снага је, 16. септембра 1941, издала наређење о стрељању 100 „комуниста”, односно српских талаца за убијеног, односно 50 за рањеног немачког војника или припадника немачке националне мањине.²⁵ За опуномоћеног и командујућег генерала у Србији постављен је генерал Франц Беме (*Franz Böhme*), иначе аустријски Немац. Из Француске је у Србију упућена 342. пешадијска дивизија под командом генерала Валтера Хингхофера, који је раније такође био аустријски официр. И сама дивизија је великим делом била састављена од аустријских Немаца. Наређења за поступање са устаницима била су не само изузетно сурова већ и прожета снажним анти-српским ресантиманом и предрасудама, јер су у Првом светском рату претрпели велике губитке управо на овом подручју Србије.²⁶

Војна акција за гушење устанка у Србији отпочела је масовним стрељањима на просторима војних операција, пре свега у западној Србији, на простору Мачве, Јадра и Поцерине, а затим и на другим подручјима и у градовима. Масовна стрељања су вршена над мушким становницима градова око којих су вођене борбе са устаницима, какав је случај био у Шапцу и Краљеву. Међутим, масовно су стрељани и становници Крагујевца, мада у самом граду није било устаничких акција. Ради сламања устанка новоформирани су привремени или стални логори. То се показало већ у припреми и током велике немачке војне операције у Шапцу и западној Србији, септембра и октобра 1941. године. То је било највеће подручје у окупираној Србији у којем је дошло до масовних стрељања, интернирања становништва и уништења материјалних добара.

Према наређењу генерала Бемеа од 21. септембра 1941, „безобзирне мере морају бити застрашујући пример, што ће се за кратко време прочути по целој Србији”.²⁷ Све који су учествовали у борбама требало је третирати као герилце, а насеља из којих се пуцало спалити. „Целокупно мушко становништво од 15 до 60 година требало је интернирати у сабиралишта заробљеника (*Gefangenen-Sammelstellen*) и касније употребити за радове. Целокупно женско становништво је требало користити за исте радове. Заробљенике је требало упутити у концентрационе логоре северно од реке Саве, које ће устројити Војни заповедник Србије. Жен-

²⁵ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 431–432.

²⁶ Walter Manoschek, *‘Serbien ist judenfrei’. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/41*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1993), 32, 60; Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану. Немачка војска и партизански начин ратовања*, превела с енглеског Алиса Кољеншић Радић, (Београд: Магелан Прес, 2014), 146–147, 156–157. Превод ове вредне књиге је пример све чешће праксе наших издавача да не ангажују стручне редакторе превода. Овде је презиме генерала Бемеа (*Böhme*) преведено као Бом.

²⁷ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 450.

ско становништво је требало потиснути према планини Цер, а села и селаше спалити”.²⁸ Војна операција је отпочела 24. септембра 1941. преласком 342. дивизије преко реке Саве у Шабац који су нападале снаге оба покрета отпора – комунистичког и ројалистичког. Дан пре почетка напада генерал Беме је наредио интернирање свих мушкараца у Шапцу, од 14 до 70 година, и њихово пребацивање у концентрациони логор који ће се уредити северно од реке Саве. О генералном ставу према српском становништву говори одредба из поменутог наређења да треба разоружати српске чиновнике, полицију и жандармерију и одмах их стрељати ако учествују у борбама против немачких оружаних снага.²⁹

Ухапшено је око 5.000 Шапчана, међу којима је било и старијих дечака, а припадници српског управног апарата су, после провере, убрзо пуштени. Похапшени су пребачени преко Саве у Кленак, а затим су у „крвавом маршу” дотерани у импровизовани логор у селу Јарак.³⁰ Одатле су враћени у Шабац и, 30. септембра 1941, интернирани у привременом логору формираном у војним касарнама на Сењаку, Пролазном логору Шабац (*Durchgangslager Šabac*). Осим Шапчана, у логору је заточено и више хиљада сељака из мачванских села за које се сумњало да сарађују са устаницима. Следиле су истраге, а затим и масовна стрељања. Током октобра интерниране су нове велике групе цивила, партизана и четника заробљених у борбама.

Током октобра заточеници су систематски испитивани и мучени, а немачка полиција је добила помоћ из Одељења специјалне полиције из Београда. Они који су препознати, или су осумњичени као устаници, стрељани су, а део заточеника је sukcesивно пуштан. Према извештајима немачке полиције и генерала Бемеа, у шабачком логору је од 9. до 20. октобра 1941. било око 22.000 заточеника.³¹ Десет дана касније у логору их је било 16.445.³² То је изазвало незадовољство команданта 342. дивизије генерала Хингхофера који је сматрао да ће тиме бројни устаници и њихови симпатизери моћи да се сакрију, што може довести до обнављања борби.³³ Међутим, шабачки логор у касарнама на Сењаку се показао као непогодан за интернирање великог броја људи из више разлога, па се тражило трајно решење.

²⁸ Исто, 451. Наређење генерала Бемеа је следило наређење Више команде LXV о чишћењу лука Саве од 18. септембра 1941; исто, 439. Овим наређењем је предвиђено интернирање свих мушкараца старијих од 14 година у концентрационом логору који ће образовати дивизија.

²⁹ Исто, 454–455.

³⁰ W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 63–66; K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien*, 70.

³¹ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 498, 544.

³² Исто, 571.

³³ K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien*, 71–72.

Немачки команданти су намеравали да за угушење устанка организују један велики концентрациони логор, који би био централни логор у Србији и због безбедности био заклоњен од спољашњег света. У штабу генерала Бемеа, 6. октобра 1941, одлучено је да се тај логор организује крај села Засавице поред Саве, на самом ободу окупационе територије у Србији. Предвиђено је да у први мах буде импровизован логор за 30.000 људи, а касније да се организује стварни логор.³⁴ Више података о планираном логору може се сазнати из извештаја Оперативне групе полиције (*EG Sipo – SD*) из Београда који је прослеђен берлинској централној установи 9. октобра 1941. „За ухапшена лица приликом акције чишћења, коју је извела војска, као и за остала лица која је немачка војска ухватила, у луку Саве код Митровице, подићи ће се сабирни логор. Овај логор подићи ће Организација Тот. Он ће у прво време имати капацитет за 50.000 људи, који се може повећати на 500.000. Логор ће бити изграђен по типу немачких концентрационих логора. Управа логора је у рукама Оперативне групе Полиције безбедности и СД”. Било је предвиђено да простор логора буде дужине 12 км и ширине 3,5 км. Северна граница била би река Сава, а јужна мочварни терен око реке Засавице. Простор будућег логора био би доступан само са северне стране, из града Сремске (тада Хрватске) Митровице, односно из Независне Државе Хрватске.³⁵ На изградњи логора у Засавици ангажовани су заточеници из логора на Сењаку у Шапцу за које је организован посебан пролазни логор са ознаком 183 (*Durchgangslager 183*, скраћено: *Dulag 183*).³⁶ У атару овог села вршена су масовна стрељања заточеника из шабачког логора, међу њима и јеврејских избеглица из средње Европе које је рат затекао у Шапцу. Пошто су становници села расељени, заточеници из шабачког логора су отпочели изградњу новог логора.

Изградњу логора је обезбеђивао један батаљон из састава 718. пешадијске дивизије, која је била стационирана у НДХ. Између управе логора у изградњи и ове јединице дошло је до размимоилажења јер није обезбеђен довољан број радника за изградњу логора, а искрсле су и нове тешкоће. Показало се да је избор локације за тако велики

³⁴ W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 66–67.

³⁵ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 498–499; *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 486–487; W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 66–67. На значај изградње логора у Засавици и његову везу са решењем „јеврејског питања” указано је у књизи М. Кољанина *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 45–48, објављеној 1992.године. Исте или сличне закључке изнео је В. Маношек у својој књизи *Serbien ist judenfrei*, објављеној 1993.године.

³⁶ М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 45–46. Овај и будући логор на Београдском сајмишту нису идентични, како је навео В. Глишић у књизи *Teror i zločini*, 88–89.

логор био погрешан. Наступио је кишни период, земљиште се брзо претворило у глиб, сви бунари питке воде су постали неупотребљиви. Било је јасно да би снабдевање логора из удаљеног Шапца било отежано. Поред тога, смештај великог броја људи у логору у изградњи под ведрим небом брзо би довео до ширења болести и смрти бројних заточеника. Команда Дулага 183. је о свему томе, 27. октобра 1941, обавестила генерала Бемеа, наводећи да се под таквим условима не може уредити концентрациони логор. Одмах затим, у штабу генерала Бемеа донета је одлука да се прекине изградња логора у Засавици и да се затвореници који су га градили врате у шабачки логор. Команда Дулага 183. била је повучена и од 30. октобра 1941. била на располагању.³⁷ Према истим изворима, тада је генерал Беме наредио да се нови централни концентрациони логор за Србију уреди на некадашњем Београдском сајмишту, које је тада било на територији НДХ, односно града Земунa. Команда Дулага 183. предала је бодљикаву жицу из логора у Засавици организацији Тот у Земуну, која је употребљена за огорађивање новог логора. Било је предвиђено да се по изградњи логора „не пре 1. децембра 1941.“ тамо депортују сви затвореници из логора у Шапцу.³⁸ Међутим, логор на Београдском сајмишту добио је другу сврху, а депортовање заточеника из Шапца и других логора у Србији је одгођено до почетка маја наредне године.

Изградња логора у Засавици и друге мере које су немачке окупационе власти предузимале за сламање устанка у Србији били су уско превезани за „коначним решењем јеврејског питања“. После напада на Совјетски Савез и акција покрета отпора, Јевреји су били међу првим жртвама стрељања „за одмазду“. Иницијативу да се Јевреји у Србији уништавају путем одмазди дао је шеф Оперативне групе полиције СС-пуковник др Вилхелм Фукс (*Wilhelm Fuchs*). У својој изјави пред југословенским истражним органима, 1946. године, Фукс је навео следеће: „Од Фирера је постојала директива да се Јевреји имају уништити ако алииране [савезничке, прим. аутора] снаге наставе са својим нападима на немачке градове. Како су ваздушни напади настављени и даље, то су и Јевреји имали бити уништени сходно Фиреровом горњем наређењу. Ја сам предложио шта-

³⁷ Према извору који је навео В. Маносhek (*Serbien ist judenfrei*, 76), логор је распуштен 29.октобра 1941. Према извору који је користио М. Кољанин (*Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 46), логор је распуштен један дан раније. У извештају шефа позадинске службе у штабу генерала Бемеа 30.октобра 1941. је наведено: „а) Команда пролазног логора 183 после распуштања концентрационог логора у Засавици (услед на дошле воде), повучена; стоји на расположењу.“ *Zbornik NOR*, том I, књ. 1, 574.

³⁸ W. Manoschek, *Serbien ist judenfrei*, 76; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 46–47.

бу заповедника Србије да се Јевреји уништавају путем одмазди”.³⁹ Овај предлог је прихваћен и, као жртве првих стрељања, у штампи су навођени „комунисти и Јевреји”. У складу с тим, издавана су и посебна наређења. Већ 21. јула 1941. шеф Војноуправног штаба Харалд Турнер је наредио обласним и окружним војним командама да као таоце за одмазду треба првенствено узимати Јевреје и Роме. „Њихове жене и децу треба покупити и пребацити у неки сабирни логор да би се Србија очистила од њих”.⁴⁰ И у својим каснијим предлозима Војном заповеднику Србије, Турнер је, ради гушења устанка, тражио ликвидирање Јевреја и Рома, с тим што је проширио круг социјалних група међу Србима из којих је требало узимати жртве. Предложене мере су биле сличне онима које су примењиване у окупираној Пољској и у делу Словеније под немачком окупацијом. У свом обраћању војном команданту Србије, 28. јула 1941, Турнер је предлагао да се устанак угуши масовним стрељањима, исељавањем и расељавањем Мачве, ликвидацијом интелигенције, незадовољника, Јевреја и Цигана.⁴¹ Исте мере Турнер је предложио 21. септембра 1941. Војном команданту Србије генералу Данкелману.⁴² Новопостављени опуномоћени и командујући генерал у Србији Беме је поступао у складу са наређењем о стрељању 100, односно 50 лица за немачког погинулог или рањеног војника, као и са Турнеровим предлозима. У свом наређењу од 10. октобра 1941. Беме је навео да се као таоци, уз комунисте, ухапсе и сумњиви мушкарци, сви Јевреји и делимично националисти и демократе.⁴³ У складу с овим предлозима и наређењима, 5. новембра 1941, у логору на Бањици је интернирано 169 врхунских српских интелектуалаца, високих чиновника, професора универзитета и академика, чији број је до краја тог месеца порастао на 189.⁴⁴

³⁹ Образложење пресуде Фукс Вилхелму и другима у: Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 137. У изјави током истраге у логору Нојенгаме септембра 1945. Фукс је изјавио да је био против стрељања Јевреја. На суђењу у Београду, децембра 1946, бранио се тврдњом да је на стрељање слао Јевреје да би поштедео Србе; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 58–61.

⁴⁰ Војни архив (ВА), фонд Немачка архива, (НА), кутија 41В, ф.1, д.10/434–435.

⁴¹ Исто, кутија 41В, ф.1, д. 544–540.

⁴² *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 448.

⁴³ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 502–503.

⁴⁴ *Zbornik NOR*, tom XII, knj. 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, (Београд: Војноиздавачки завод, 1973), 594; видети и: *Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таочким собама 3, 25 и 25 – Београд*, приредио Саво Андрић, (Београд: Историјски музеј Србије, 2003).

Током октобра 1941. масовно убијање становника Србије за немачке губитке током борби са устаницима достигло је свој врхунац. У наставку операције против устаника у западној Србији (у Јадру и Поцерини), од 10. до 20. октобра, према извештају 342. дивизије, убијено је 4.011 особа.⁴⁵ У селу Драгинац и околним селима ова дивизија је убила најмање 2.499 становника свих узраста и оба пола на веома бруталан начин. Међу жртвама је било 305 деце млађе од 10 година.⁴⁶ У Краљеву, које су нападале снаге комунистичког и ројалистичког покрета отпора, у периоду од 15. до 20. октобра 1941, стрељано је 2.255 мушкараца, међу њима најмање 106 особа млађих од 18 година.⁴⁷ У селима око Крагујевца, 19. октобра 1941, стрељано је 416 лица, а током велике егзекуције Крагујевчана, 21. октобра, убијена је 2.381 особа. Међу убијенима је био 301 дечак, –ученици крагујевачких гимназија и средњих школа.⁴⁸

Упоредо са стрељањем Срба, систематски су убијани Јевреји, у складу са ранијом праксом, као и наређењем генерала Бемеа од 10. октобра 1941. године. Тада су он и Вермахт преузели иницијативу за уништење Јевреја у Србији.⁴⁹ Највећим делом они су били заточени у Јеврејском пролазном логору у Топовским шупама у Београду. Њихово интернирање текло је сукцесивно и углавном је окончано 20. октобра 1941. године. Крајем истог месеца у Топовским шупама су интерниране велике групе Рома из Београда и околних села. Већ од средине септембра Роми су одвођени и у логор на Бањици. Због погибје 21 немачког војника генерал Беме је тражио од шефа Војноуправног штаба Турнера да одреди за стрељање 2.100 затвореника из концентрационих логора у Шапцу и Београду, првенствено Јевреја и комуниста.⁵⁰ Шеф Оперативне групе полиције Фукс је, 9. октобра, обавестио да ће наређење бити извршено. Према његовом извештају од 21. октобра 1941, током ове одмазде стрељано је укуп-

⁴⁵ K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien*, 71–72. Према ранијим истраживањима, током непуних месец дана, 342. дивизија је стрељала 3.631 лице; В. Глишић, *Терор и злочини*, 60.

⁴⁶ Ђорђе Вукмировић, *Од слободе до стратишта. Устанак и немачки злочини у Јадру*, (Лозница: Библиотека Вуковог завичаја, Удружење грађана „Меморијал Драгинац“, 2021), *passim*.

⁴⁷ Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2013), 50.

⁴⁸ Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, (Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2007), 17–37, 95.

⁴⁹ W. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, 84.

⁵⁰ *Zbornik NOR*, том I, књ. 1, 480–481. Чини се да стрељања по овој наредби нису била окончана ни до 20. октобра 1941; исто, 496, 500, 526–528, 544–545.

но 2.200 Срба и Јевреја,⁵¹ а због погибије два немачка војника у Београду, 17. октобра стрељано је 200 комуниста и Јевреја.⁵²

У врху немачке војноокупационе управе постојала су неслагања око даљег поступка са Јеврејима у Србији. Представник министарства иностраних послова посланик Феликс Бенцлер (*Felix Benzler*) и његов претпостављени у министарству Франц Радемахер (*Franz Rademacher*), шеф јеврејског реферата, залагали су се за депортовање 8.000 Јевреја из Србије у Румунију или на Исток. Међутим, став врха немачке полиције у Берлину био је да за то не постоје услови. Ипак, Бенцлер је и даље инсистирао на депортовању, правдајући свој предлог војним разлозима. У свом писму министру спољних послова Јоахиму Рибентропу (*Joachim Ribbentrop*), крајем септембра 1941, истакао је да је интернирање Јевреја у Србији немогуће, јер се предвиђа интернирање око 20.000 људи из устаничких подручја.⁵³ Да би се ово питање разјаснило, у Београд су упућена двојица представника Адолфа Ајхмана, шефа јеврејског реферата у Главној управи безбедности Рајха. На конференцији представника берлинске полицијске централне установе, министарства спољних послова Радемахера и полиције у Србији, одржаној 18. октобра 1941, установљено је да се не ради о 8.000 него о 4.000 мушкараца Јевреја. Од њих је 3.500 требало стрељати, а преосталих 500 употребити за одржавање реда и снабдевања у гету где би били смештени преостали Јевреји. Установљено је да се ради о 20.000 Јевреја, углавном жена, деце и старца са којима је требало интернирати око 1.500 мушкараца Рома, које је такође требало стрељати. Гето би се формирао у Београду у „циганској четврти“, одакле би заточеници били упућени у логор на „српском острву Митровица“. Тамо би се изградила два логора: један за Јевреје и Роме, а други за „50.000 српских талаца“. И овај јеврејски логор би био само пролазна станица за неки од логора на Истоку. То је само привидно био уступак Бенцлеру, јер се и његово министарство залагало да се „јеврејско питање“ реши у самој Србији.⁵⁴ Показало се да је број од 20.000 преосталих Јевреја превисок, па се касније помињао број од 10.000.

При доношењу одлуке о интернирању преосталих Јевреја, делом и Рома, у логору на „српском острву Митровица“ имало се у виду да се у Засавици код Митровице гради велики концентрациони логор. То се види и по помињању броја од 50.000 планираних српских заточеника. У складу са закључцима конференције о решавању „јеврејског питања“, ту је требало саградити и логор за Јевреје и Роме.

⁵¹ Исто, 554–555.

⁵² Исто.

⁵³ W. Manoschek „Serbien ist judenfrei“, 106–107.

⁵⁴ ВА, НА, mikrofilm London, r-1, s-297108; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 36–37.

Из извештаја Оперативне групе полиције од 20. октобра 1941, види се да се већ поступало по закључцима конференције у Београду. Завршено је интернирање мушкараца Јевреја, наређено је њихово ликвидирање и већ је припремљен гето за интернирање 10.000 чланова њихових породица.⁵⁵ Међутим, у Засавици је грађен само један логор, који је требало да буде централни концентрациони логор за окупирану Србију. Међутим, као што је већ наведено, генерал Беме је, 28. октобра 1941, одлучио да се, због поплаве, прекине изградња логора у Засавици и да се нови логор уреди у павиљонима Београдског сајма. Он је намеравао да нови логор употреби за масовно интернирање „српских талаца“, односно устаника и становништва са устаничких подручја. Предвидео је да се по изградњи логора „не пре 1. децембра 1941.“ тамо депортују сви затвореници из логора у Шапцу.⁵⁶ Међутим, логор на Сајмишту је добио намену везану искључиво за „konaчно решење јеврејског питања“, бар за неко време.

У складу са закључцима конференције у Београду, шеф Војноуправног штаба Турнер је, 26. октобра 1941, тражио од подређених војноуправних команди да се изврше потребне припреме за интернирање жена и деце Јевреја и Рома у један сабирни логор. То је образложио намером да се „овај елеменат немира исели и тиме уклони из српског простора“.⁵⁷ Турнер је знао да је за место новог логора, крајем октобра, изабрано Сајмиште, па је 3. новембра 1941. наредио свим фелдкомандантурама да се као таоци похапсе сви Јевреји и Роми. Тражио је да се попишу и да се изврше припреме за њихово пребацивање у један „сабирни логор у близини Београда. Тачан датум следи. Рок за смештај: 15. новембар 1941.“⁵⁸

Већ крајем септембра 1941, у писму министру спољних послова Рибентропу Бенцлер је тврдио да је „јеврејско питање [...] у овом тренутку овде политички најважнији проблем“.⁵⁹ То је, у време нараслог устаничког покрета, било далеко од стварности, али је било у складу са идеологизованим погледом на рат као сукоб са „светским јеврејством“, који је у Србији оличавао комунистички устанички покрет. На томе се заснивало и апсурдно Турнерово навођење да су јеврејске и ромске жене и деца „елеменат немира“. Обојица су се залагала за депортовање преосталих Јевреја из Србије. Очекивање да ће то повољно деловати на каријеру било је један од важних разлога за залагање да се што пре реши „јеврејско питање“.

⁵⁵ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 543–545.

⁵⁶ W. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, 76.

⁵⁷ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 564–566.

⁵⁸ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 589.

⁵⁹ W. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, 105.

С обзиром на то да се Београдско сајмиште налазило на територији усташке државе, односно града Земуна, посланик Бенцлер се већ 29. октобра обратио немачком посланству у Загребу. Затражио је сагласност да Сајмиште буде употребљено као пролазни логор „у којем би најпре биле смештене депортоване јеврејске жене и деца”. Из посланства у Загребу је, 11. новембра, одговорено да су Хрвати пристали, али под условом да логор чувају Немци и да снабдевање буде са српске, а не са хрватске територије.⁶⁰ Према Бенцлеровом извештају од 8. децембра 1941, Хрвати су „испољили разумевање да Јевреји буду пребачени у Земун, као у један пролазни логор”.⁶¹

Одлука генерала Бемеа од 28. октобра 1941. да се концентрациони логор уместо у Засавици уреди на Београдском сајмишту није значила да је тада одлучено да се ту изгради логор за Јевреје и Роме,⁶² већ да се „сабирни логор” изграђен „по типу немачких концентрационих логора”, уместо у Засавици, уреди на Београдском сајмишту. Другим речима, та одлука била је резултат нужности промене локације за велики концентрациони логор који је требало да прими прво 50.000, а затим 500.000 људи. То је била нереална процена, али показује да је постојала намера да се устанички покрет у Србији угуши масовним репресалијама и расељавањем устаничких крајева, за шта је нови логор требало да послужи. Врхунац устанка у Србији трајао је до почетка новембра 1941, а затим, крајем истог месеца, доживео слом, када је извршена реокупација устаничке територије у централној и западној Србији. У односу на овај горући проблем решавање „јеврејског питања” је за окупатора било од другоразредног значаја, тим пре што су у масовним репресалијама убијени безмало сви мушкарци јеврејске, а делом и ромске националности.. Намера да се њихове породице заточе у логору у Засавици, а затим у новом логору на Београдском сајмишту није могла да се спроведе до почетка децембра 1941. и окончања војне операције против устаника. Према извештају оперативног одељења штаба генерала Бемеа команданту оружаних снага на Југоистоку, 5. децембра 1941, „одложено је исељавање жена и деце устаника, као и осталих непоузданих елемената у Банат”, а „сви Јевреји и Цигани биће пребачени у концентрациони логор код Земуна”.⁶³ Наређење о њиховом интернирању било је једно од последњих које је генерал Беме издао пре него што је, 6. децембра 1941, предао дужност опуномоћеног и

⁶⁰ Christopher R. Browning, „The Final solution in Serbia. The Semlin Judenlager”. A Case Study, *Yad Vashem Studies*, XV, Jerusalem, 1983, 59.

⁶¹ ВА, НА, микрофилм Лондон, р-1, с-297101. У документу је за овај логор употребљен назив „Übergangslager”.

⁶² В. Глишић, *Терор и злочини*, 89.

⁶³ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 624–625; исто, том XII, knj. 1, 721.

командујућег генерала у Србији генералу Паулу Бадеру. Он је затим са штабом 18. армијског корпуса упућен на Источни фронт.

После пораза устанка и одлагања планова о масовном расељавању и интернирању српског становништва, показало се да је за потребе окупационих снага била довољна постојећа мрежа логора. Тек тада је могао да се спроведе закључак с београдске конференције о интернирању породица стрељаних Јевреја и Рома. Прве групе Јевреја и Рома доведене су у јеврејски логор у Земуну 8. децембра 1941, а 15. децембра тамо је било већ 5.281 заточеника.⁶⁴ Холокауст у Србији тада је ушао у своју последњу фазу која је окончана убијањем Јевреја заточених у логору на Београдском сајмишту, од краја марта до 10. маја 1942. године.

Мрежа сталних или привремених логора која је у Србији формирана од почетка јула 1941. имала је кључну улогу у гушењу устанка у Србији. Њихова основна намена била је да служе за масовна интернирања и стрељања за немачке губитке у борбама са устаницима. Мрежу сталних логора сачињавали су логори на Бањици у Београду, формиран 5. јула 1941, у Шапцу, формиран 20. јула, и Нишу, формиран септембра 1941. године. За територију Баната испостава немачке Службе безбедности формирала је, 20. јула 1942, логор у Великом Бечкерек (данас: Зрењанин)⁶⁵, чиме је окончано оснивање мреже сталних немачких логора за целу територију окупиране Србије. Стални логори служили су и као места за интернирање талаца, затим стварних или потенцијалних противника окупације, али и неких других категорија. Према процени опуномоћеног и командујућег генерала у Србији генерала Бадера, од 20. децембра 1941, на пролеће се очекивало обнављање устанка.⁶⁶ Ова процена се показала углавном као погрешна, али је утицала на питање интернирања и на улогу логора. Почевши од априла 1942. године, стални логори у Србији били су извор присилне радне снаге за концентрационе и радне логоре у Немачкој или у окупираним земљама, укључујући саму Србију. У томе су главну улогу имали логор на Београдском сајмишту и логор на Бањици у које су упућивани заточеници из других логора ради слања на присилни рад. То је био и резултат промене политике према заробљеним устаницима и њиховим симпатизерима, што је био одраз све веће потребе немачке ратне привреде за раденом снагом. Маја 1942. улогу централног немачког логора у Србији преузео је логор на Београдском сајмишту, који је у међувремену променио своју намену и носио назив Прихватни логор Земун, (Anhaltelager Semlin).⁶⁷

⁶⁴ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 797.

⁶⁵ Branislav Popov Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992), 189–198.

⁶⁶ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 799.

⁶⁷ M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 222–223.

Привремени логори служили су готово искључиво за интернирање заробљених припадника устаничког покрета, њихових симпатизера и цивилног становништва и као места са којих су људи одвођени на губилишта. Међу привременим логорима најважнији су били Пролазни логор у касарнама на Сењаку у Шапцу и Јеврејски пролазни логор у Топовским шупама у Београду. Јеврејски пролазни логор искључиво је служио за одвођење Јевреја и Рома на масовна стрељања и престао је да постоји у време формирања Јеврејског логора Земун. Да ће окупационе власти користити логоре као извор присилне радне снаге најављивало се већ новембра 1941. године. До тада су присилни радници углавном били Јевреји, било да су заточени у неком од логора, било да су ван њих. Искоришћавање интернираних за радну снагу било је предвиђено наређењем генерала Бемеа од 21. септембра 1941. године. Иницијативу за ангажовање заточеника из логора за рад имао је генерални опуномоћеник за привреду у Србији Франц Нојхазен (Franz Neuhausen). Према извештају генерала Бемеа од 10. новембра 1941, да би се повећала производња у руднику Костолац, услед повећане потребе електричне централе у Београду, „генерални опуномоћеник за привреду у Србији ставио је руднику на расположење, као помоћне раднике, 300 мушкараца из концентрационог логора у Шапцу.”⁶⁸ Упућивање заточеника из овог логора на рад у руднике угља се наставило истог месеца. Према извештају генерала Бадера од 20. новембра 1941, из овог логора је у угљенокоп Сењски рудник упућено 300 мушкараца, а у руднике лигнита Костолац и Кленовик (северно од Пожаревца) још 300 мушкараца.⁶⁹

Према немачким изворима, у периоду од 1. августа до 5. децембра 1941. године, у борби је убијено 11.000 устаника, док је као одмазда за губитке стрељано скоро 22.000 људи. При томе је немачка војска имала нешто мање од 600 погинулих.⁷⁰ Иако је број тешко прецизније утврдити, значајан број убијених, можда и половина, били су затвореници мреже логора у Србији, која је формирана упоредо са током војних операција против устаника и била је њихов неодвојив део.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Војни архив, Београд, фонд Немачка архива.

Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.

Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

⁶⁸ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 592.

⁶⁹ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 606. Видети и: Milan Koljanin, „Logori kao izvor prinudne radne snage u Srbiji 1941–1944“, u S. Schmid, M. Pisarri (prir.), *Prinudni rad u Srbiji*, 46–47.

⁷⁰ Б. Х. Шепард, *Терор на Балкану*, 170. Видети и: В. Глишић, *Терор и злочини*, 79.

Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју, 1998.

Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.

Бркић, Станиша. *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*. Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2007.

Browning, Christopher R. „The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager”. A Case Study, *Yad Vashem Studies*, XV, Jerusalem: 1983, 55–90.

Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таочким собама 3, 25 и 25 – Београд, приредио Саво Андрић, Београд: Историјски музеј Србије, 2003.

Evans, Richard J. *The Third Reich at War 1939–1945*, London: Allen Lane, 2008.

Filipović, Stanoje. *Logori u Šarpcu*. Novi Sad: SUBNOR Srbije, 1967.

Фридлендер, Сол. *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945*, превела с енглеског језика Миљана Протић, Београд: Завод за уџбенике, 2013.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*. Београд: Рад, 1970.

Herbert, Ulrich. *Geschichte der Ausländer Beschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin-Bonn: J. H. W. Dietz, 1986.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta”, u Andrej Mitrović (ur.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, 19.oktobar 2002*, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006. 84–98.

Koljanin, Milan „Logori kao izvor prinudne radne snage u Srbiji 1941–1944”, u Sanela Schmid, Milovan Pissari (ur.), *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rata 1941–1944*, Zbornik radova, Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018, 44–53.

Кољанин, Милан. „Логори у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду (1941–1944)” (у штампи).

Крејаковић, Силвија. *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2013.

Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Лопичић, Ђорђе. *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2009.

Manoschek, Walter. „Serbien ist judenfrei”. *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/41*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

Mazover, Mark. *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, prevod sa engleskog Aleksandra Dragosavljević, Beograd: Arhipelag, 2011.

Миловановић, Мирослав М. *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*. Београд–Ниш: Институт за савремену историју, Народна књига, Општински одбор СУБНОР-а Ниш, 1983.

Micković, Evica. Radojičić, Milena. „Koncentracioni logor Beograd–Banjica u okupiranom Beogradu – arhivska građa“, U: *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*, tom I, urednik Evica Micković, Milena Radojičić, (prir.), 50–58. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Micković, Evica. Radojičić, Milena (prir.). *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*, tom I, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Николић, Коста. *Историја Равногорског покрета*, књига прва, Београд: Српска реч, 1999.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Pisari, Milovan. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

Popov, Branislav Miša. *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Ristović, Milan. *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar; 1991.

Schlarp, Karl–Heinz. *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1986.

Schmid, Sanela. Pisarri, Milovan (ur.). *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*. Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018.

Schmider, Klaus. *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*. Hamburg–Berlin–Bonn: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 2002.

Шепард, Бен Х. *Терор на Балкану. Немачка војска и партизански начин ратовања*. превела с енглеског Алиса Кољеншић Радић, Београд: Магелан Прес, 2014.

Вукмировић, Ђорђе. *Од слободе до стратишта. Устанак и немачки злочини у Јадру*. Лозница: Библиотека Вуковог завичаја, Удружење грађана 'Меморијал Драгинац', 2021.

Isti. „Concentration camps in Serbia (1941–1944)“, u *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade: The Institute for Contemporary History, Narodna knjiga, 1977.

Вучковић, Звонимир. *Сећања из рата*. Београд: ИП Чича, 1990.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 1, *Borbe u Srbiji 1941 god*. Beograd: Vojno–istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

Isto, tom XII, knj. 1, *Dokumenti Nemačkog rajha 1941*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973.

Ново Време, 1941.

Обнова, 1941.

Dr. Milan Koljanin, Senior Research Fellow
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: mbkoljanin@gmail.com

THE ROLE OF CONCENTRATION CAMPS IN SUPPRESSING THE UPRISING IN SERBIA IN 1941

(Summary)

The internment of tens of thousands of people in the newly created network of permanent and temporary camps was an important integral part of actions of the occupation forces in Serbia during the suppression of mass insurgent movement in the summer and autumn of 1941. The main purpose of these camps was to be a reservoir of people to be shot for the German losses in the battles with the insurgents in the proportion of 100 for one killed, or 50 for a wounded German soldier or Volksdeutsche. The network of permanent camps consisted of camps at Banjica in Belgrade, Šabac and Niš. For the territory of Banat, a camp was formed in Veliki Bečkerek (today Zrenjanin), ending the formation of a network of permanent camps. They also served as a place of internment of hostages, real or potential opponents of the occupation, but also some other categories of men and women. Starting from April 1942, permanent camps in Serbia were given the function of a source for forced labor in concentration and labor camps in Germany or in occupied countries, including Serbia itself. The main role was played by the camp at the Belgrade Fair and the camp at Banjica, where detainees from other camps were sent for forced labor. This was also the result of a change in policy towards captured insurgents and their sympathizers, which was a reflection of the growing need of the German war economy for labor. In May 1942, the role of the central German camp in Serbia was taken over by the camp at the Belgrade Fair, now under the name Anhaltelager Semlin (Prihvatni logor Zemun). Temporary camps served almost exclusively for the internment of captured members of the insurgent movement, their sympathizers, civilian population and as a source of people for mass shootings. Among temporary camps, the most important were the Transit Camp in the barracks on Senjak, in Šabac and the Jewish Transit Camp Topovske Šupe (Cannon Sheds) in Belgrade. The second camp served exclusively as a source of Jews and Roma for mass shootings and was the main and largest reservoir of these categories of prisoners. The camp ceased to exist at the time of the formation of the Jewish Camp Zemun, which, after the killing of the Jewish prisoners, became the central German camp in occupied Serbia.

KEY WORDS: World War II, Yugoslavia, Serbia, occupation, uprising, shootings, Holocaust, camps, internment

355.01-053.18(497.11-15)"1941"
94(497.11-15)"1941"

COBISS.SR-ID 83804681

Језик рада: Српски
Примљен: 04. 03. 2022.
Прихваћен: 27. 05. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Драган Цветковић, музејски саветник
Музеј жртва геноцида
Београд, Република Србија
E-mail: dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

ГУБИЦИ ПРИПАДНИКА ПАРТИЗАНСКОГ ПОКРЕТА ИЗ ЗАПАДНОГ ДЕЛА ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *На основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945” урађена је геостатистичка анализа страдалих припадника партизанског покрета из западног дела Србије, у устанку 1941. године. Претрпљени губици партизана из региона северозападне и дела западне Србије сагледни су у контексту страдања сабораца са територије окупираних Србије у другим регионима, у релацији са демографским потенцијалима посматраних подручја.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Партизани, партизански покрет, устанак, окупирана Србија, региони, становништво, северозападна Србија, део западне Србије, губици*

Свака држава и свака нација се кроз историју сусрела са неколико или више преломних година које су битно утицале на њихов даљи развој. У историји Србије и српског народа 1941. година је свакако једна од тих преломних година. Обележиле су је три догађаја – окупација и распад дотадашње државе, устанак против окупације који се претворио у револуционарни и грађански рат и почетак геноцида почињеног над делом српског народа у НДХ. Српска историографија је давно препознала значај те године, те јој указала пажњу кроз низ монографија, зборника радова, чланака и научних скупова, као и докторских дисертација.¹

¹ У последњих неколико година објављено је неколико наслова који се односе на 1941. годину: Бојан Димитријевић, *Србија 1941*. (Београд: Catena Mundi, 2021);

Не мирeћи се са поразом у Априлском рату, окупацијом и поделом земље, терором који је спровођен над њим у појединим њеним деловима, српски народ је отпочео борбу против новонасталог стања, предводећи остале народе Југославије. Срби су подигли устанак на скоро свим територијама које су настањивали, сврставајући се у два антифашистичка покрета. Иако неупоредиво мања, територија Југославије је, уз рат на истоку, постала једино активно ратно подручје у Европи 1941. године. Рат који се на простору Југославије манифестовао као ослободилачки, антифашистички, револуционарни, грађански, идеолошки, национални, са присутним елементима геноцида (и холокауста, као његовог најекстремнијег облика), од свог почетка се испољио као изразито погубан по становништво. Један од значајних сегмената губитака су страдали припадници партизанског покрета.² Масовност устанка, присуство Главног (касније Врховног) штаба и руководства КПЈ, формирање слободне територије, ставили су ратна дешавања у Србији у жижу интересовања, како самог покрета и народа који га је следио, тако и у перцепцији Немаца и њихових сарадника, ривалског покрета ЈВуО, као и савезника на истоку и западу. Борбе против окупатора, њихових сарадника, а затим и против припадника ЈВуО у започетом грађанском рату, довеле су до знатног страдања припадника партизанског покрета у Србији.³

Истраживачка тема о губицима припадника партизанског покрета из западног дела окупиране Србије током 1941. године треба да одговори на три отворена питања, а то су: временски оквир, територија и нумеричко одређење губитака. Временски оквир је одређен одлуком о подизању устанка и њеном реализацијом, почетком јула 1941. године, управо на овом делу окупиране територије и крајем календарске године, која се готово поклапа са стварањем и губљењем слободне територије у западној Србији, као и напуштањем Србије од војног и политичког руководства покрета са главнином партизан-

Repeating History 194–1991, ed. Predrag J. Marković and Bojan Dimitrijević (Београд: ИСИ, 2021), *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић (Београд: ИНИС, 2014). О значају 1941. године за развој партизанског покрета у Србији сведочи и трећина докторске дисертације колеге Немање Девића посвећена управо овој години и партизанском покрету у њој: Немања Ж. Девић, *Партизански покрет у Србији 194–1944*. (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 1–299.

² Под припадницима партизанског покрета (партизани) подразумевају се сви припадници јединица које су, углавном, организовали и предводили комунисти. Оне су током рата мењале називе: од НОПОЈ, преко НОВ и ПОЈ, до ЈА.

³ Драган Цветковић, „Губици партизанског покрета са територије Србије у устанку 1941. године” у *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић (Београд: ИНИС, 2014), 437–438.

ских снага, чиме је рат прешао у нову фазу.⁴ Упоредно приказивање укупних губитака у устанку са губицима партизана са посматране територије западних делова Србије, као и губитака покрета у 1942. години, послужила је у раду као параметар за поређење и истицање укупних губитака из времена устанка, посебно губитака у ова два региона. Тим компаративним приступом добија се потпунија слика претрпљених губитака, која олакшава сагледавање размера страдања партизана из западног дела окупираних територија.

Просторни оквир овог рада одређен је темом у ужем и ширем смислу. У ужем смислу посматрани су губици партизанског покрета које су претрпела два региона – северозападна Србија и део западне Србије,⁵ док је у ширем смислу посматрана територија окупираних Србије.⁶ Србија је ушла у рат као административно нејединствена територија, подељена на бановине и управу града Београда, да би након дезинтеграције Југославије била оформљена као територија која се налазила под немачком окупацијом и директном војном управом. У досадашњој историографији о рату Србија је посматрана двојако, као ужа (или централна) Србија или је под њом подразумевана територија Републике Србије са аутономним покрајинама.⁷ У оба случаја полазило се од административних граница насталих после рата. Као основа за истраживање узета је територија окупираних Србије из два основна разлога. Први је што је та територија реално постојала у периоду рата и, други, што је са ње потицао највећи део страдалих партизана. Овакав приступ у посматрању губитака на основу реалног стања на терену посебно је важан јер је регион западне Србије био подељен, те се само једним својим делом налазио у саставу Србије под немачком војноуправном командом. Посматрана два региона су простор на коме је избио устанак, који је предста-

⁴ Крај овог периода одређен је и потпуним раскидом са ЈВО и савезништвом које је од почетка обилазало проблемима који су прерасли у отворене сукобе, а затим и грађански рат (опширније видети у: Branko Petranović, *Srbija u drugom svet-skom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992); Kosta Nikolić, *Istorija Ravnogorskog pokreta*, Beograd: Srpska reč, 1999)).

⁵ Регион северозападне Србије се, према административној подели из 1964. године, састојао од општина Обреновац, Богатић, Каменица, Коцељево, Крупањ, Лајковац, Лазаревац, Лозница, Љиг, Љубовија, Мали Зворник, Мионица, Осечина, Прњавор, Шабац, Уб, Ваљево, Владимирци, Волујац, док су део западне Србије чинили тадашње општине Чачак, Лучани, Ариље, Бајна Башта, Чајетина, Ивањица, Косјерић, Кремна, Пожега, Прибој и Ужице.

⁶ Опширније видети: Драган Алексић, „Србија под немачком окупационом управом у Другом светском рату – Особености окупационе управе”, У: *Ослобођење Београда 1944. године* – зборник радова, ур. Александар Животић (Beograd: ИНИС, 2010), 53–72.

⁷ Branko Petranović, *Srbija u drugom ...*, (Beograd, 1992); Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd: 1962.

вљао језгро створене слободне територије, на којем је отпочео, ескалирао и кулминирао грађански рат 1941. године, те простор који је претрпео највеће цивилне губитке проузроковане немачким репресивним мерама током сламања устанка.

Као основни извор за ово истраживање послужио је Попис „Жртве рата 1941–1945” из 1964. године,⁸ који је делимично ревидиран.⁹ Пописом је утврђено да је на територији Југославије страдало

⁸ Са реализацијом пописа се, због идеолошке оптерећености, кренуло са грешних основа, а и сама методологија израде пописа била је мањкава. Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника, те закључила да је њиме обухваћено 56–59% лица од оних које је требало обухватити пописом. Пописна комисија је прорачунала да би пописом требало да се обухвати 1.016.000 до 1.066.000 страдалих особа. Процена претрпљених губитака извршена је у Савезном заводу за статистику, уз стручну сарадњу др Душана Брезника, управника Центра за демографска истраживања. У број који је требало обухватити пописом није урачунато, како је процењено, око 50.000 страдалих квислинга, као ни око 40.000 Рома и Јевреја „за које није имао ко да пружи податке” (иако се из резултата пописа може видети да су Јевреји пописани тачније од других националности). Из тога произилази да је у рату у Југославији укупно страдало између 1.106.000 и 1.156.000 особа, што значи да је пописом било обухваћено између 51,7 и 54% стварно страдалих грађана Југославије. *Žrtve rata 1941–1945 Rezultati popisa* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1966, reprint 1992), 5–23. Новија демографска истраживања, као и анализа резултата овог пописа, упућују на то да за полазну тачку у истраживањима треба узети процену броја страдалих која се креће између 1.070.000 и 1.120.000 особа, одакле следи да је пописом обухваћено од 53,3 до 55,8% страдалих, што је и узето као основа за прорачун у овом раду. Прорачунати број укупно страдалих на територији Краљевине Југославије износи између 1.042.000 и 1.092.000, мада у тај број нису урачунати страдали у комунистичким репресалијама након 15. маја 1945. године, од којих је знатан део, свакако, изгубио живот због ангажованости у рату.

⁹ Пошто је попис страдалих првенствено сачињен ради наплате ратне штете од Немачке, а добијени број страдалих у рату био је далеко од очекиваног и до тада важег броја 1.706.000, одлучено је да се стави забрана на његово коришћење и сав материјал је предат Архиву Југославије на чување. Забрана је трајала готово три деценије, до 1992. године. Због тога је смањена могућност утврђивања правог броја страдалих, услед биолошког нестанка сведока, чиме је знатно отежана покренута ревизија пописа. Користећи се разноврсном архивском грађом, литературом и анкетним формулама, СЗС је, уз асистенцију Музеја жртава геноцида, 1995. године отпочео рад на ревизији пописа, идентификацијом нових особа и провером постојећих података у попису њиховим укрштањем са подацима из других извора. Идеја је била да се ревизијом обухвате сва лица која су живела на простору Југославије, без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност, чиме се исправила основна методолошка грешка непописивања „колаборациониста”. Исправка се односила и на утврђивање починилаца злочина, односно одговорних за страдање, што није чињено 1964. године (иако су пописнице пуне података о извршиоцима злочина), затим на утврђивање броја Рома који нису посебно пописивани већ су вођени, углавном, као остале или непознате националности или, као што је био случај на територији НДХ, као Хрвати, а у мањем броју као Срби или Муслимани. Такође, отклањане су нетачности у подацима, што је довело до њихове променљивости. Стога, изложене податке ко-

597.323 особа,¹⁰ од којих су трећину (30,70%) чинили припадници партизанског покрета (183.256). Према тада важећој административно-географској подели Југославије на републике, од страдалих партизана 29,61% је потицало из Србије (54.263), од којих је 6,17% било из Војводине (11.307) и 1,49% са Косова и Метохије (2.733). Иако је непотпун и, уз сва ограничења које као такав носи,¹¹ попис „Жртве рата 1941–1945” је, по подацима са којима располаже, врло индикативан, јер отвара могућност њихове анализе на врло репрезентативном узорку. За територију окупиране Србије идентификовано је 38.957 страдалих партизана, што представља 71,79% укупних губитака припадника партизанског покрета са територије Републике Србије.¹²

* * *

Партизански покрет је на територији окупиране Србије постојао током читавог рата. Пролазећи кроз више фаза у развоју, са успонима и падовима, покрет је перманентно деловао, а самим тим и увећавао своје људске губитке. Динамика страдања партизана на овој

ји су се односили на ове категорије треба примити са резервом. Ревизија је у СЗС, са прекидима, обављана до 1998. године, а од 2003. се спроводи у МЖГ, у складу са кадровским, материјалним и техничким могућностима Музеја. До сада је ревизијом за подручје Југославије утврђен број од 657.290 страдалих, што је повећање од 10,04% (59.967 особа). Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 179, popis Žrtve rata 1941-1945; Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), fond Žrtve rata 1941–1945. godine. Опширније о попису „Жртве рата” видети: Dragan Cvetković, *„Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945”* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 6–10; Ненад Лајбеншпергер, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945–1980)*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 112–120.

¹⁰ Попис је урађен за тадашњу територију Југославије, што значи да су у њу урачунати и страдали са територија припојених након Другог светског рата. Одбијањем броја страдалих са територија прикључених Југославији након 1945. године добија се број страдалих на територији Краљевине Југославије који износи 580.981. *Žrtve rata ...*, 27–39.

¹¹ Поименични пописи људских губитака у Другом светском рату, као и губитака у послератном периоду, настали су како коришћењем података из докумената и литературе, тако и на основу сведочења преживелих (родбине, пријатеља, ...). Тиме се отвара питање поузданости добијених података, те им треба прилазити критички обазриво када су у питању околности, време и место страдања, те тврдње о починиоцу злочина. Један од задатака ревизије пописа је провера тих података укрштањем са сазнањима из других извора, те њихова верификација или одбацивање.

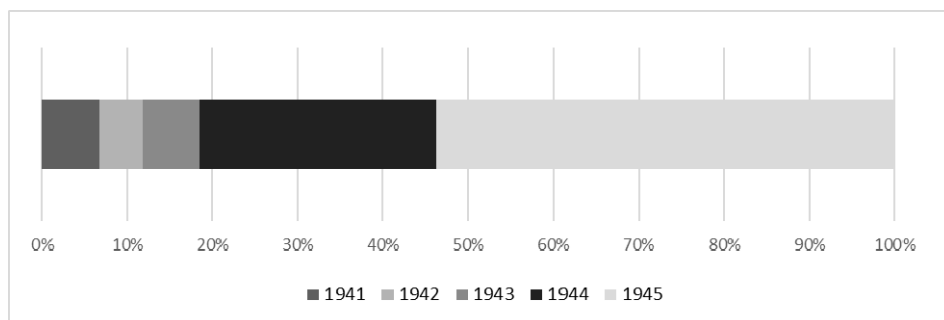
¹² Опширније о губицима партизанског покрета у окупираној Србији, те месту тих губитака на територији касније настале Републике Србије, као и заступљености партизана из окупиране Србије у губицима партизана Југославије, видети у: Dragan Cvetković, *„Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945”* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 71–172, 72–1103.

територији није била једнака нити равномерна током рата. До четири петине губитака дошло је током последње две ратне године, са половином страдалих у последња четири и по месеци рата.¹³

Табела 1 – Окупирана Србија, партизани – године страдања

Окупирана Србија, партизани	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%
Укупно	38.957	2.655	6,82	1.956	5,02	2.594	6,66	10.814	27,76	20.938	53,75

АМŽГ, Базa података „Љртве рата 1941–1945”

Графикон 1 – Окупирана Србија, партизани – динамика страдања

У првој ратној години, односно у 6 месеци од покретања устанка па до њеног краја, са територије окупиране Србије живот је изгубило 6,82% од свих страдалих партизана са ове територије током рата. Размeре страдања у устаничкој години се боље сагледавају упоређене са страдањем у наредној години, када се смањује интензитет борби у Србији, током које је изгубило живот 5,02% од свих страдалих партизана. Однос страдалих у устаничкој 1941. и наредној години био је 1,36 : 1, али, с обзиром на дупло дужи период борби у 1942. години, однос страдалих реално је био 2,72 : 1.¹⁴

¹³ Масовно добровољно приступање партизанским јединицама током борбе за ослобођење Србије, а посебно у другој половини 1944. године, као и спроведена општа мобилизација ради попуне јединица упућених на новоформирани Сремски фронт, вишеструко су утицали на повећање броја страдалих бораца са ове територије. Стопа смртности 1944. године била је увећана 4,17 пута у односу на претходну годину, док је у последњој години рата била 1,94 пута већа, али је реални претрпљени губитак, с обзиром на периоде рата у њима, био 5,16 пута већи.

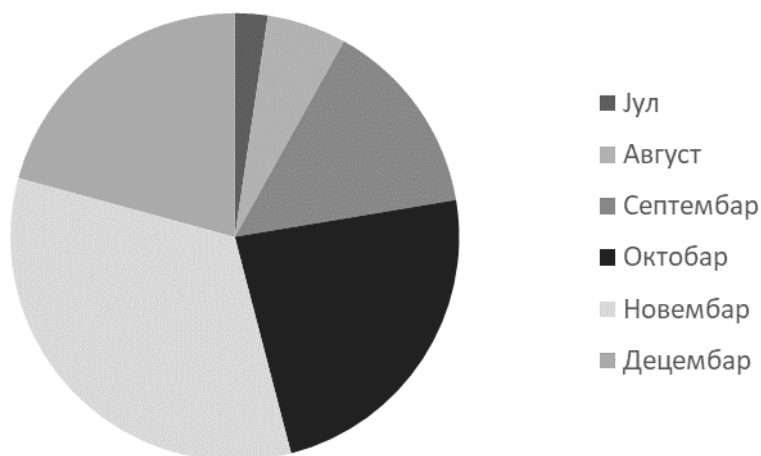
¹⁴ Драган Цветковић, „Губици партизанског покрета са територије Србије у устанку 1941. године” у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић (Београд: ИНИС, 2014), 441.

Сходно свом опредељењу за активним отпором и перманентним узнемиравањем окупационих снага на овој територији кроз сталну борбу, партизански покрет је брзо, у свега пар месеци, прешао пут од малих акција до вођења фронталних борби са непријатељем у покушајима да сачува и одбрани ослобођене делове земље. Развијајући се и јачајући кроз сталну борбу, коју је сам иницирао, покрет је трпео губитке који су се из месеца у месец увећавали.

Табела 2 – Окупирана Србија, партизани – месеци страдања 1941. године

Окупирана Србија, партизани	Укупно
Јул	54
%	2,36
Август	131
%	5,72
Септембар	327
%	14,28
Октобар	540
%	23,59
Новембар	762
%	33,29
Децембар	475
%	20,75
Укупно познатих	2.289
Непознато	366
%	13,78
Укупно	2.655

АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945”

Графикон 2 – Окупирана Србија, партизани – губици 1941. године по месецима

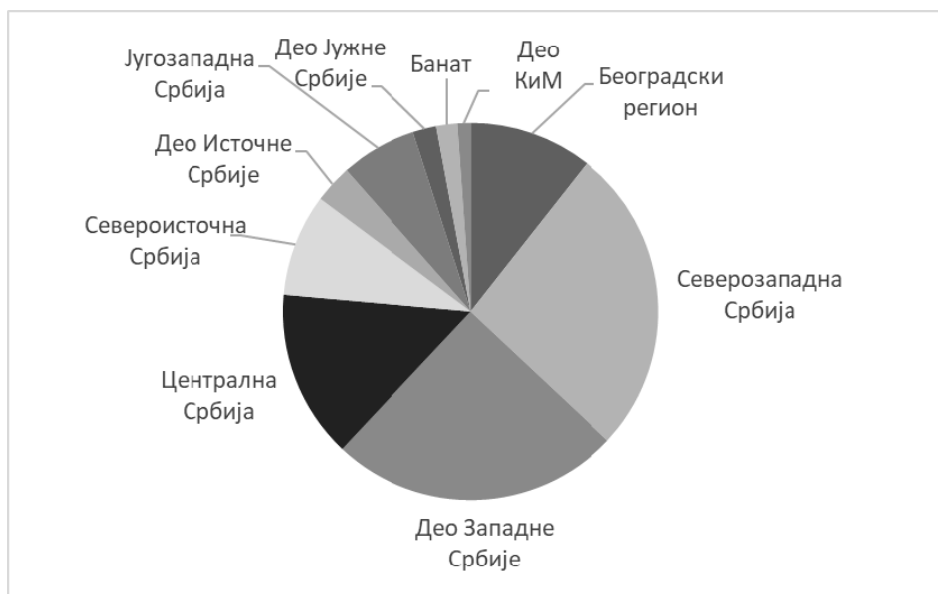
Након минималног страдања у месецу оснивања и почетка деловања, претрпљени губици су се у наредна два месеца скоковито увећавали – 2,42, односно 2,50 пута у односу на претходни месец. Већ у септембру, током учесталих борби за формирање ослобођене територије, у покушајима заузимања већих насеља, партизани су имали седмину укупно претрпљених губитака 1941. године. Покушаји да се заузму поједини већи градови и прошири ослобођена територија, а затим и узалудна настојања да се фронталном борбом од Немаца одбрани слободна територија у октобру и новембру, с једне стране, те почетак отвореног сукоба са ривалским ројалистичким покретом, с друге стране, довели су до значајног увећања губитака припадника партизанског покрета. Током та два месеца губици су досегли максимум од готово три петине укупно страдалих партизана 1941. године (56,88%), с тим што је само претрпљени губитак у новембру представљао трећину свих у устанку страдалих партизана окупиране Србије. Престанак фронталног сукобљавања са Немцима, након губитка ослобођених територија, прелазак у Санџак, а затим и одлазак главнине снага са војним и политичким руководством покрета у Босну, нису значиле и крај страдања припадника покрета. Спорадичне борбе главнине јединица у извлачењу, затим борбе да би се очували остаци разбијених јединица расутих по читавој окупираној територији, сукоби са снагама колаборациониста и супарничких покрета, те стрељања заробљених партизана која су спроводиле окупационе власти, довели су, у последњем месецу 1941. године, до великих страдања. Губици у децембру достигли су петину укупно страдалих партизана те године, али је тада тај губитак био 1,60 пута мањи него у претходном месецу.

Током 1941. године партизански покрет није био једнако развијен у свим крајевима окупирани Србије, што се одразило и на претрпљене губитке. Стварање, па губљење велике слободне територије у западним и делимично централним деловима земље, довели су до већих губитака припадника партизанског покрета управо у тим областима. С друге стране, области источне и јужне Србије биле су поштеђене већих губитака међу партизанима.

Табела 3 – Окупирана Србија, партизани – губици 1941. године према територијалној припадности

Окупирана Србија, партизани – регион	Укупно	1941.	%
Београдски регион	4.827	282	5,84
%	12,39	10,62	//
Северозападна Србија	7.508	700	9,32
%	19,27	26,36	//
Део Западне Србије	2.474	664	26,84
%	6,35	25,01	//
Централна Србија	5.649	383	6,78
%	14,50	14,43	//
Североисточна Србија	5.889	233	3,96
%	15,12	8,77	//
Део источне Србије	4.335	87	2,01
%	11,13	3,28	//
Југозападна Србија	2.348	174	7,41
%	6,03	6,55	//
Део јужне Србије	2.675	54	2,02
%	6,87	2,03	//
Банат	2.786	48	1,72
%	7,15	1,81	//
Део КиМ-а	466	30	6,44
%	1,20	1,13	//
Укупно	38.957	2.655	6,82

АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945”

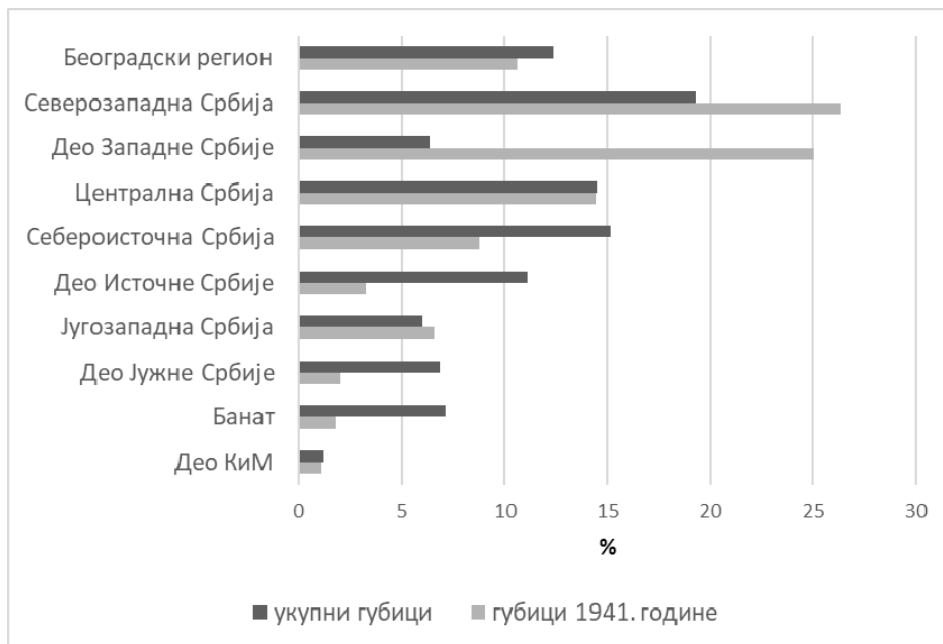
Графикон 3 – Окупирана Србија, партизани – губици 1941. године према регионалној припадности

Устанак који је брзо захватио све делове окупиране Србије није у свим њеним деловима имао исти замах. У шест од десет региона окупиране територије забележени су значајнији губици у устанку који су збирно чинили девет десетина тада страдалих партизана (91,75%). Упоредни развој два, у том тренутку, антифашистичка покрета, посебну снагу имао је у централним и западним деловима окупиране територије, у којима је, мање или више, успешно спроведена мобилизација војноспособних мушкараца. Активне борбе за стварање ослобођене територије, те борбе за њену одбрану, уз отворени сукоб два ривалска покрета, крајем године, који је започео и кулминирао у западним деловима територије, условили су значајне губитке оба покрета управо у тим регионима. Из северозападне Србије и дела западне Србије потицала је половина укупних губитака партизанског покрета у устанку.¹⁵

Један од параметра за сагледавање значаја устанка у окупираној Србији јесте и поређење губитака претрпљених током његовог тра-

¹⁵ У историографији Србије још увек се чека на рад који би детаљније обрадио губитке које је претрпео Равногорски покрет, односно ЈВуО, како страдалих са територије Србије, тако и са осталих подручја на којима је покрет деловао. Такође, потребно је изградити и студије о претрпљеним губицима војно-полицијских формација повезаних са колаборационистичком владом у окупираној Србији (Српска државна стража, Српски добровољачки корпус, ...).

јања са укупним губицима партизанског покрета окупиране територије. Неједнака развијеност устанка у различитим деловима окупиране Србије довела је до изразите диспропорције у губицима партизана из неког региона у 1941. години у односу на укупне губитке покрета из истог региона током рата. Региони северозападне Србије и дела западне Србије се, према тада претрпљеном страдању партизана, прилично издвајају у поређењу са осталим регионима.

Графикон 4 – Окупирана Србија, партизани – заступљеност у становништву и учешће у губицима 1941. године према регионалној припадности

Делови окупиране Србије на којима се налазило језгро устаничке територије претрпели су несразмерно велике губитке у поређењу са заступљеношћу у укупним губицима. Три региона из западног дела окупиране територије имала су већу заступљеност у губицима претрпљеним у устанку него у укупним губицима; део западне Србије 3,94 пута, северозападне Србије 1,37 пута и југозападна Србија 1,09 пута већу, док је регион централне Србије имао изједначена учешћа. У осталих шест региона претрпљени губитак у устанку био је мањи од њиховог учешћа у укупним губицима партизана ове територије, од београдског региона у коме је био 1,17 пута мањи, преко делова источне и јужне Србије са 3,39, односно 3,38 пута мањим, до Баната у коме је губитак био 3,95 пута мањи.

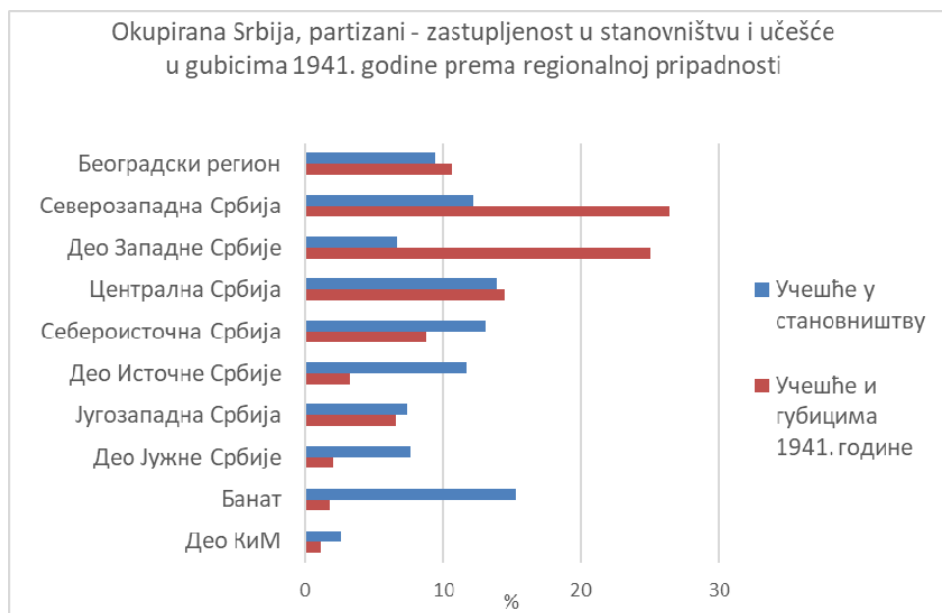
Сагледавање реалних губитака партизанског покрета са неког дела окупиране територије могућ је кроз компаративни приказ у односу на друге делове, узимајући у обзир демографски потенцијал региона из којих су губици потицали.¹⁶ Губици партизанског покрета из различитих делова окупиране Србије нису били у складу са демографским потенцијалом региона из којих су потицали. Четири од десет региона имало је већу заступљеност у губицима од учешћа тих региона у становништву окупиране Србије (два региона вишеструко већу заступљеност), док је осталих шест региона имало мању заступљеност (три вишеструко мању).

Табела 4 – Окупирана Србија, партизани – заступљеност у становништву и учешће у губицима 1941. године према регионалној припадности

Окупирана Србија, партизани – региони	% учешће у популацији	% у губицима партизана
Београдски регион	9,40	10,62
Северозападна Србија	12,19	26,36
Део западне Србије	6,64	25,01
Централна Србија	13,89	14,43
Североисточна Србија	13,09	8,77
Део источне Србије	11,77	3,28
Југозападна Србија	7,46	6,55
Део јужне Србије	7,68	2,03
Банат	15,31	1,81
Део КиМ-а	2,56	1,13

АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945”

¹⁶ Сви прорачуни о бројности становништва окупиране Србије и појединих региона и градова урађени су на основу пописа становништва из 1931. године. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knjiga I; Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Београд: Државна штампарија, 1937, те на основу публикације *Демографска статистика Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31-III - 1931 године, Србија са Војводином и Косово – Метохијом, Преглед по општинама* (Београд: Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, 1945).

Графикон 5 – Окупирана Србија, партизани – заступљеност у становништву и учешће у губицима 1941. године према регионалној припадности

Три четвртине (76,42%) свих страдалих партизана 1941. године потицало је из четири региона окупиране Србије (београдски, северозападна и централна Србија и део западне Србије)¹⁷ у којима је живело 42,12% становништва. Њихово страдање било је 3,24 пута веће од страдања сабораца из осталих шест региона, али је реални претрпљени губитак, с обзиром на заступљеност региона у становништву, био 4,45 пута већи. Половина свих страдалих партизана (51,37%) потицала је из два региона која су чинила језгро устаничке територије – дела западне и северозападне Србије. С обзиром на то да је у њима живело 18,83% становништва, њихов претрпљени губитак био је реално 4,57 пута већи од губитка сабораца из осталих осам региона. Иако су ова два региона имала готово изједначено учешће у губицима, реално страдање партизана из дела западне Србије је, с обзиром на заступљеност у становништву, било 1,75 пу-

¹⁷ На подручју ова четири региона окупиране територије настало је, у лето 1941. године, 12 од укупно 25 партизанских одреда са територије окупиране Србије, с тиме што су они били много бројнији од одреда у другим деловима окупиране територије. Nikola Anić, Sekula Joksimović i Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 194 – 1945*. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), 70.

та веће од претрпљеног губитка њихових сабораца из региона северозападне Србије.¹⁸ Посматрајући појединачно регионе окупиране територије, закључује се да је део западне Србије у страдању партизанског покрета у устанку претрпео реално 13,57, односно 14,25 пута веће губитке од дела источне и дела јужне Србије, те реално 31,86 пута веће губитке од сабораца из Баната.

Новонастало стање у виду окупације Србије и њено неприхватање од већег дела народа, изражена слободарска традиција која се манифестовала јаком жељом за борбом за слободу, географске карактеристике терена погодног за герилско ратовање, уз пропагандни и организациони рад комунистичке партије на терену, допринели су да се партизански покрет у западном делу окупиране Србије брзо развије, активно делује, али и трпи губитке већ од првих дана свога постојања и деловања. До највећег страдања припадника покрета дошло је у последњим месецима 1941. године, са трећином губитака претрпљених током новембра. Партизани региона северозападне и дела западне Србије нису имали једнаку динамику страдања, као што им ни заступљеност у губицима по месецима није била иста.

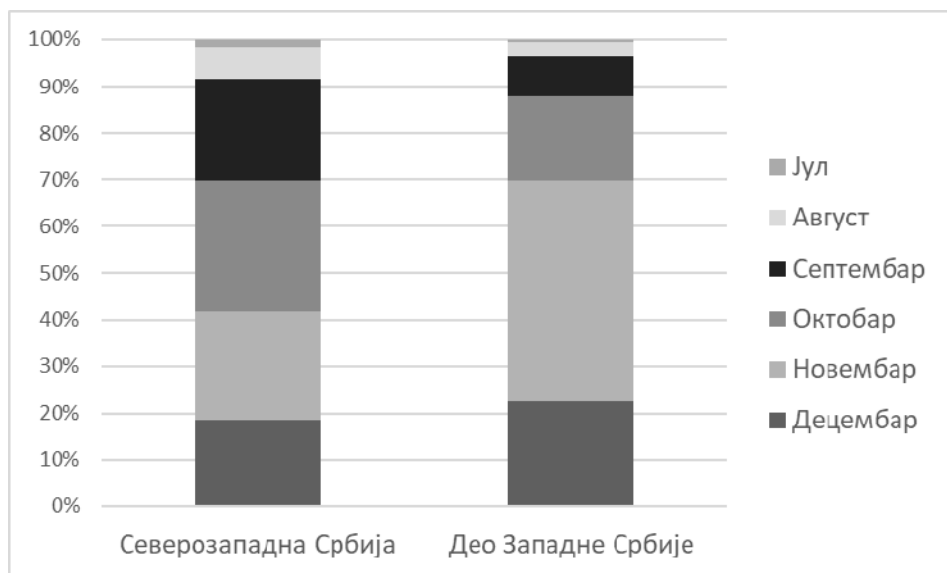
Табела 5 – Окупирана Србија, северозападна Србија и део западне Србије, партизани – месеци страдања 1941. године према територијалној припадности

Северозападна и део западне Србије – месеци страдања	Укупно	Северозападна Србија	%	Део западне Србије	%
Јул	15	11	73,33	4	26,67
%	1,24	1,76	//	0,68	//
Август	59	42	71,19	17	28,81
%	4,87	6,71	//	2,90	//
Септембар	187	136	72,73	51	27,27
%	15,43	21,72	//	8,70	//
Октобар	281	176	62,63	105	37,37
%	23,18	28,11	//	17,92	//
Новембар	420	144	34,28	276	65,72
%	34,65	23,00	//	47,10	//

¹⁸ Разлог за много веће страдање партизана овог региона у односу на регион северозападне Србије, а посебно у односу на остале регионе, може се тражити у чињеници да је то једини регион који се потпуно налазио у саставу ослобођене територије, те је у њему пропаганда КПЈ и деловање партизанског покрета ради придобијања народа за приступање јединицама било најизраженије, а и мобилизација у партизанске јединице је спроведена опсежније него у осталим деловима окупиране територије.

Децембар	250	117	46,80	133	53,20
%	20,63	18,69	//	22,70	//
Укупно познатих	1.212	626	51,65	586	48,35
Непознато	152	74	48,68	78	51,31
%	11,14	10,57	//	11,65	//
Укупно	1.364	700	51,32	664	48,68

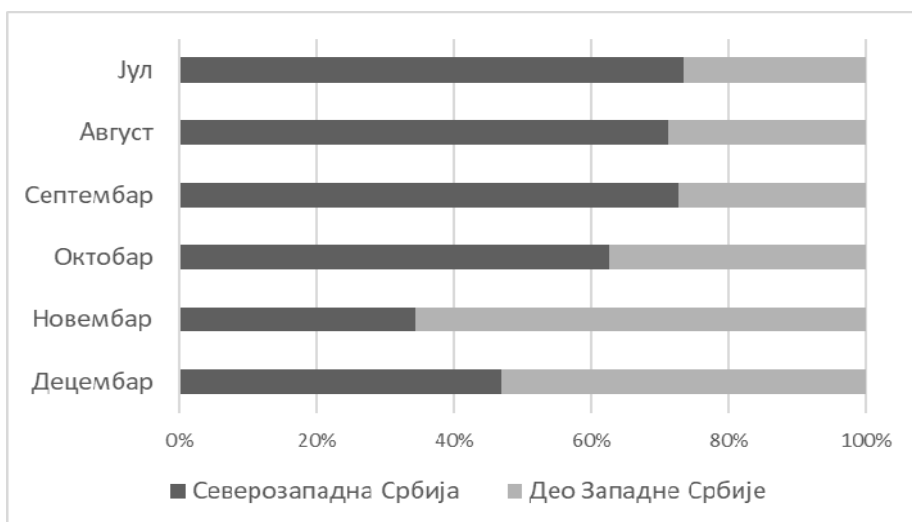
АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945”

Графикон 6 – Северозападна Србија и део западне Србије, партизани – губици по месецима према територијалној припадности

Приближно једнак број страдалих које су имали припадници покрета ова два региона 1941. године ипак се разликовао када се упореде месечна страдања. Развој ратних дешавања условио је и динамику претрпљених губитака. У периоду масовнијих погибија, од септембра па до краја године, страдања партизана северозападне Србије била су доста равномернија, али су у октобру и новембру губици износили једну четвртину поднетих губитака. За разлику од њих, партизани из дела западне Србије су највећим делом страдали током последња два месеца 1941. године. Током прва три месеца постојања покрета, у периоду јул – септембар, живот је изгубила трећина партизана северозападне Србије (30,19%), што је било 2,46 пута више него погинулих сабораца из дела западне Србије у истом периоду (12,28%), да би се њихово повећано страдање наставило и

у наредном месецу (1,57 пута веће). У новембру 1941. године дошло је до преокрета у динамици страдања партизана у ова два региона. Борбе са супарничким ројалистичким покретом, а затим и узалудан покушај брањења Ужица, као центра слободне територије, проузроковали су да је из дела западне Србије половина партизана изгубила живот у том месецу, што је било двоструко више (2,04 пута) него код сабораца из региона северозападне Србије, а њихово нешто веће страдање забележено је и у наредном месецу (1,21 пута).

Графикон 7 – Северозападна Србија и део западне Србије, партизани – према територијалној припадности и месецу страдања

Однос страдалих партизана два региона варирао је током 1941. године. Током прва три месеца постојања и деловања партизанског покрета, страдали партизани из северозападне Србије чинили су три четвртине укупно страдалих из ова два региона, да би се у октобру њихов удео смањио на три петине. Током последња два месеца устаничке године већину страдалих ова два региона чинили су партизани из дела западне Србије, са највећим учешћем од две трећине током новембра 1941. године. Реалнија слика сагледавања страдања партизана ова два региона током устаничке године добија се укрштањем претрпљених губитака са демографским потенцијалом тих региона. Иако је номинално страдање партизана северозападне Србије током прва три месеца устанка било 2,62 пута веће од губитака сабораца из дела западне Србије, реални губитак је, с обзиром на заступљеност становништва два региона у популацији, био 1,43 пута већи. Већ у октобру

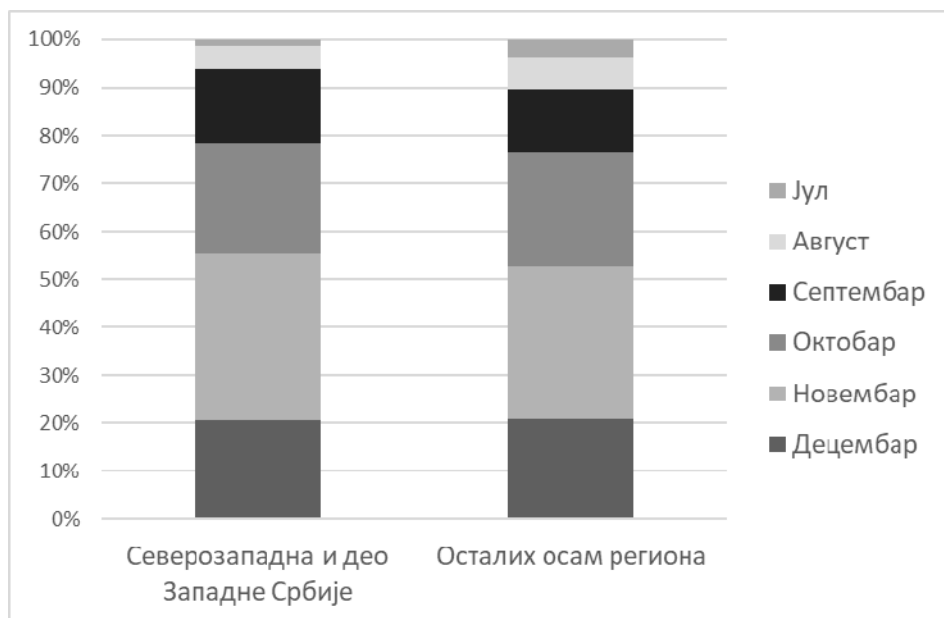
1941. године губитак припадника партизанског покрета из дела западне Србије био је реално 1,09 пута већи, да би у новембру и децембру њихово страдање било реално 3,51, односно 2,08 пута веће.

Партизански покрет на окупираној територији није имао исти развојни пут у свим њеним деловима, тако да ни губици припадника партизанског покрета из различитих региона у устаничкој години нису били равномерни у сваком месецу. Губици које су претрпели партизани северозападне и дела западне Србије су се већ од позног лета издвојили у укупном страдању 1941. године.

Табела 6 – Окупирана Србија, партизани – страдање по месецима 1941. године према територијалној припадности

Окупирана Србија – месеци страдања	укупно	Северозападна и део западне Србије	%	Осталих осам региона	%
Јул	54	15	27,78	39	72,22
%	2,36	1,24	//	3,62	//
Август	131	59	45,04	72	54,96
%	5,72	4,87	//	6,68	//
Септембар	327	187	57,19	140	42,81
%	14,28	15,43	//	13,00	//
Октобар	540	281	52,04	259	47,96
%	23,59	23,18	//	24,05	//
Новембар	762	420	55,12	342	44,88
%	33,29	34,65	//	31,75	//
Децембар	475	250	52,63	225	47,37
%	20,75	20,63	//	20,89	//
Укупно познатих	2.289	1.212	52,95	1.077	47,05
Непознато	366	152	41,53	214	58,47
%	13,78	11,14	//	16,58	//
Укупно	2.655	1.364	51,37	1.291	48,63

АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

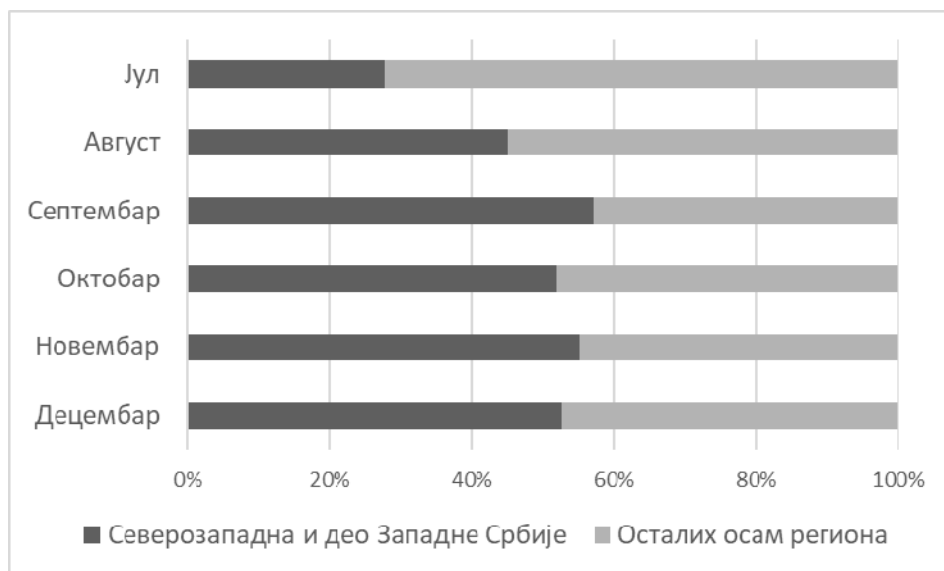

Графикон 8 – Окупирана Србија, партизани – страдање по месецима 1941. године према територијалној припадности

Током прва два месеца постојања покрета, партизани из северо-западне Србије и дела западне Србије изгубили су 6,11% од укупно страдалих у тој години, што је било учешће у губицима 1,68 пута мање него у осталим деловима окупиране Србије из којих је у истом периоду живот изгубило 10,30% партизана.¹⁹ У периоду повећаног страдања припадника покрета након распламсавања устанка, у јесен и зиму 1941. године, губици партизана ова два региона били су већи у септембру и новембру – 1,19, односно 1,09 пута, док је број страдалих у октобру и децембру био изједначен.²⁰

¹⁹ Током прва два месеца устанка највише партизана страдало је у београдском региону и централној Србији, што је чинило 48,72% (Београд – 10, централна Србија – 9), односно 55,56% (Београд – 26, централна Србија – 47) од тада страдалих партизана из осталих осам региона.

²⁰ У београдском региону и централној Србији и наредних месеци је било највише погинулих партизана у односу на број страдалих у осталих осам региона окупиране територије, перманентно чинећи око половине страдалих (септембру 52,14%, октобру 45,95%, новембру 50,58%), са највећим учешћем од три петине (58,22%) претрпљених губитака у децембру месецу (београдски регион – 53, централна Србија – 78 страдалих).

Графикон 9 – Окупирана Србија, партизани – према територијалној припадности и месецу страдања

Од формирања првих јединица у јулу, почетних борби и првих губитака, партизани из западних делова окупиране територије чинили су више од четвртине тада страдалих бораца, да би њихов удео у септембру и новембру порастао на готово три петине тада страдалих партизана, с тим што је њихов удео у губицима од септембра константно био изнад половине. Већ у првом месецу устанка, удео губитака партизана из северозападне и дела западне Србије (27,78%) био је већи од заступљености ових региона у становништву окупиране територије (18,83%), тако да је њихово страдање тада било реално 1,66 пута веће од претрпљених губитака сабораца из осталих делова окупиране Србије. Од наредног месеца, њихови губици су током читаве устаничке године били вишеструко већи од губитака партизана из других региона, највећи у септембру и новембру 1941. године, када су реално били 5,76, односно 5,29 пута већи.

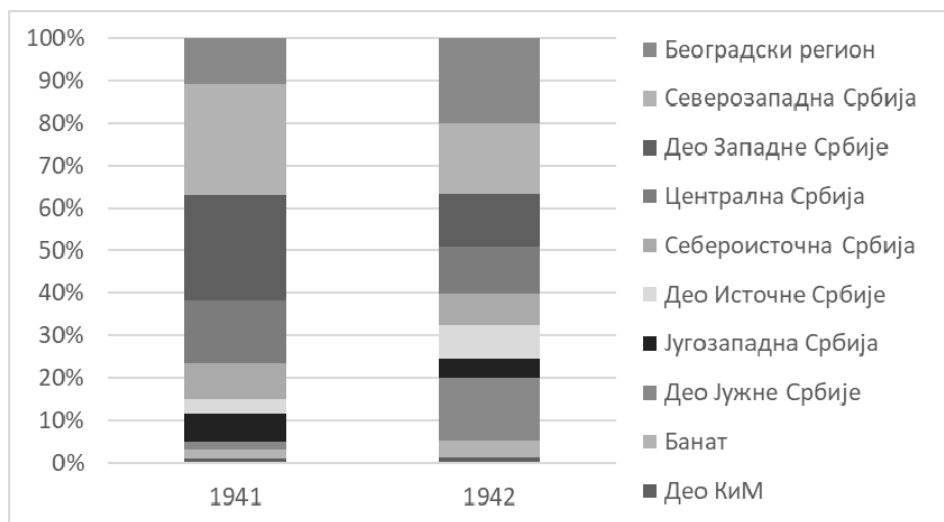
Размере губитака претрпљених у устанку 1941. године могуће је сагледати упоредним приказом са губицима у наредној години. Током 1942. године било је мање страдалих партизана у окупираној Србији, мада је у неким регионима забележен и пораст губитака.

ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ ИЗ ЗАПАДНОГ ДЕЛА СРБИЈЕ У УСТАНКУ 1941.

Табела 7 – Окупирана Србија, партизани – региони према годинама страдања

Окупирана Србија, партизани	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943. – 1945.	%
Београдски регион	4.827	282	5,84	388	8,04	4.157	86,12
%	12,39	10,62	//	19,84	//		//
Северозападна Србија	7.508	700	9,32	327	4,35	6.481	86,32
%	19,27	26,36	//	16,72	//		//
Део западне Србије	2.474	664	26,84	245	9,90	1.565	63,26
%	6,35	25,01	//	12,52	//		//
Централна Србија	5.649	383	6,78	216	3,82	5.050	89,40
%	14,50	14,43	//	11,04	//		//
Североисточна Србија	5.889	233	3,96	143	2,43	5.513	93,61
%	15,12	8,77	//	7,31	//		//
Део источне Србије	4.335	87	2,01	156	3,60	4.092	94,39
%	11,13	3,28	//	7,97	//		//
Југозападна Србија	2.348	174	7,41	89	3,79	2.085	88,80
%	6,03	6,55	//	4,55	//		//
Део јужне Србије	2.675	54	2,02	292	10,92	2.329	87,06
%	6,87	2,03	//	14,93	//		//
Банат	2.786	48	1,72	74	2,66	2.664	95,62
%	7,15	1,81	//	3,78	//		//
Део КиМ-а	466	30	6,44	26	5,58	410	87,98
%	1,20	1,13	//	1,33	//		//
Укупно	38.957	2.655	6,82	1.956	5,02	34.346	88,16

АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945”

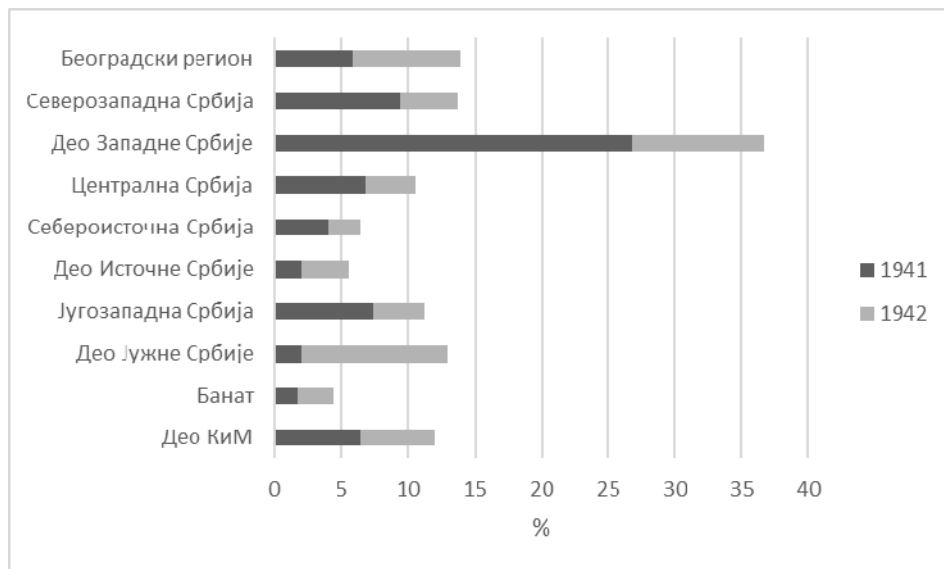

Графикон 10 – Окупирана Србија, партизани – учешће у губицима према години страдања и регионалној припадности

Сламање устанка широких размера у окупираној Србији, крајем 1941. године, није се једнако одразило на припаднике покрета из свих региона, па самим тим и на губитке које су партизани из тих делова трпели у наредној години. Два региона из којих је потицала половина страдалих партизана у устанку претрпела су највећи пад заступљености у губицима наредне године. Учешће страдалих партизана из дела западне Србије у губицима 1942. године било је преполовљено, спавши са четвртине на осмину тада претрпљених губитака. Истовремено је заступљеност у губицима партизана из северозападне Србије била мања за трећину (1,58 пута), спавши са четвртине на шестину страдалих. Од осталих осам региона, из три је смањење учешћа у губицима било доста мање: североисточне Србије 1,20 пута, централне Србије 1,31 пута и југозападне Србије 1,44 пута, док је у осталих пет региона учешће у губицима 1942. године порасло – у београдском региону 1,87 пута, а у делу јужне Србије чак 7,35 пута.

Поред драстичног пада заступљености губитака партизана из дела западне и северозападне Србије 1942. године, њихово тадашње учешће (29,24%) у страдању превазилазило је њихову заступљеност у становништву (18,83%). Тиме је њихово учешће у губицима и у 1942. години било реално 1,78 пута веће од губитака сабораца из осталог дела окупиране Србије. Иако је у другој ратној години претрпљени губитак партизана из дела западне Србије био за четвртину мањи (1,33 пута) од страдања сабораца из северозападне Србије, њихов губитак

је, с обзиром на заступљеност региона у становништву, био реално 1,37 пута већи. Тиме су се партизани ова два региона, а посебно они из дела западне Србије, битно издвојили према претрпљеним губицима током прве две године рата (односно осамнаест месеци постојања покрета) у односу на саборце из осталих делова окупиране Србије.

Графикон 11 – Окупирана Србија, партизани – динамика губитака према регионалној припадности

Динамика страдања партизана из различитих региона окупиране Србије није била једнака. У шест од десет региона окупиране територије удео у губицима у прве две године рата, односно првих осамнаест месеци постојања покрета, био је између 10 и 15 процената, у два региона између 5 и 10 процената, а у једном испод 5 процената страдалих партизана. Једино се део западне Србије издваја као регион у коме је у том периоду живот изгубило готово две трећине укупно страдалих партизана (36,74%).

Шест од десет региона претрпело је номинално веће губитке у 1941. години него у наредној, док су у четири они били мањи. Са четвртином страдалих партизана у 1941. години (26,84%) део западне Србије се апсолутно издваја у односу на све друге регионе. У односу на укупне губитке партизана овог региона, удео у губицима током устанка био је 3,93 пута већи од удела тада страдалих припадника партизанског покрета у укупним губицима. Удео у губицима тада страдалих партизана из дела западне Србије био је 2,88 пута већи од

удела партизана из северозападне Србије, као првог пратећег региона, 4,59, односно 3,96 пута од удела партизана београдског региона и централне Србије, те 15,60, односно 13,35 пута већи од удела у губицима партизана из Баната, те делова источне и јужне Србије страдалих у истом периоду. Удео страдалих припадника партизанског покрета северозападне Србије у устанку био је 1,59, односно 1,37 пута већи од удела страдалих у београдском региону и централној Србији, те 5,42, односно 4,64 пута већи од удела тада страдалих сабораца из Баната, односно делова јужне и источне Србије.

Чињеница да је у партизанском покрету у прве две године рата било неједнаких периода страдања његових припадника, показује реалнију слику размера претрпљених губитака 1941. године.

Табела 8 – Окупирана Србија, партизани – однос у губицима 1941. и 1942. године према регионалној припадности

Окупирана Србија, партизани – однос страдања 1941/1942.	Номинални губитак 1941. године у односу на 1942.	Реални губитак 1941. године у односу на 1942.
Београдски регион	1,38 пута мањи	1,45 пута већи
Северозападна Србија	2,14 пута већи	4,28 пута већи
Део западне Србије	2,71 пута већи	5,42 пута већи
Централна Србија	1,77 пута већи	3,54 пута већи
Североисточна Србија	1,63 пута већи	3,26 пута већи
Део источне Србије	1,79 пута мањи	1,12 пута већи
Југозападна Србија	1,95 пута већи	3,91 пута већи
Део јужне Србије	5,40 пута мањи	2,70 пута мањи
Банат	1,55 пута мањи	1,29 пута већи
Део КиМ-а	1,15 пута већи	2,31 пута већи

АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945”

С обзиром на дупло краћи период постојања и деловања покрета у години устанка, претрпљени губици партизана из девет региона су реално били већи у 1941. него у наредној години. Губици које су претрпели припадници партизанског покрета из западног дела окупиране Србије се и овде издвајају у односу на остале. Партизани из два региона, дела западне, односно северозападне Србије, претрпели су реално 5,42, односно 4,28 пута веће губитке у устанку него у наредној години. Значајније губитке у 1941. години него у наредној имали су и партизани из региона југозападне, централне и севе-

роисточне Србије, док су једино припадници покрета из дела јужне Србије, који се налазио у оквиру окупираних територија, претрпели веће губитке у 1942. години.

* * *

Немирење са новонасталим стањем, неприхватање окупације, изражена слободарска традиција која се манифестовала јаком жељом за борбом за слободу, географске карактеристике терена погодне за герилско ратовање, уз пропагандни и организациони рад Комунистичке партије на терену, допринели су да се партизански покрет у западном делу окупираних Србије од почетка свога постојања и деловања искаже као најорганизованији и најборбенији. Губици које су у устанку претрпели припадници партизанског покрета из региона северозападне и дела западне Србије су се од почетка борби издвајали у односу на губитке сабораца из других делова окупираних територија, а разлике су постојале како у оквиру ова два региона, тако и у односу на друге регионе.

У устанку је са овог дела окупираних територија потицала половина претрпљених губитака партизанског покрета (51,37%). С обзиром на то да је у њима живело 18,83% становништва, њихов губитак био је реално 4,57 пута већи од губитака сабораца из осталих осам региона. Доминантни у покрету од његовог настанка, партизани из северозападне и дела западне Србије су, током септембра и новембра 1941. године, чинили три петине укупно страдалих партизана у окупираној Србији (57,19 односно 55,12%). Иако су ова два региона имала готово изједначено учешће у губицима, реално страдање партизана из дела западне Србије је, с обзиром на заступљеност у становништву, било 1,75 пута веће од претрпљеног губитка њихових сабораца из региона северозападне Србије. Четвртина свих страдалих партизана из дела западне Србије (26,84%) изгубила је живот током 1941. године, што је било 3,93 пута веће страдање од просечног губитка у окупираној Србији у том периоду. Укупни губици партизана окупираних Србије претрпљени у устанку су, с обзиром на периоде постојања и деловања покрета у њима (шест наспрам дванаест месеци), били реално 2,72 пута већи него у наредној години, али су у регионима северозападне и дела западне Србије били 4,28, односно 5,42 пута већи.

Устанак против окупатора, стварање слободне територије, чије се језгро налазило у западним деловима окупираних Србије, борбе за њено очување, али и борбе у грађанском, револуционарном и идеолошком рату са монархистичким покретом, отпочете управо на овој територији, довеле су до великих губитака партизанског покрета у

овом делу окупиране територије. Приказане размере страдања партизана из северозападне и дела западне Србије јасно указују на то да су ова два региона у борбама током устанка и почетне фазе грађанског рата претрпела несразмерно веће губитке од сабораца из осталих делова окупиране територије. Мада су претрпљени губици 1941. године утицали су на смањење снаге партизанског покрета у наредне две године, он није нестао са овог простора. У 1944. години партизански покрет у овим регионима се потпуно опоравио, реорганизовао и ојачао, следећи слободарску идеју и борбени пут сабораца из 1941. године и из рата изашао као победнички.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд 179, Попис „Жртве рата 1941–1945” из 1964. године.

Архив Музеја жртава геноцида, фонд „Жртве рата 1941–1945” и база података „Жртве рата 1941–1945”.

Објављени извори

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knjiga I; Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Београд: Државна штампарија, 1937.

Демографска статистика, Становништво по вероисповести и мајинском језику по попису од 31-III-1931. године, Србија са Војводином и Косово – Метохијом, Преглед по општинама. Београд: Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, 1945.

Žrtve rata 1941–1945, Rezultati popisa. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1966, reprint 1992.

Литература

Алексић, Драган. „Србија под немачком окупационом управом у Другом светском рату – Особености окупационе управе”, у: *Ослобођење Београда 1944. године* – зборник радова, ур. Александар Животић, 53–72, Београд: ИНИС, 2010.

Анић, Никола, Sekula Joksimović i Mirko Gutić. *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 1941–1945..* Београд: Војноисторијски институт, 1982.

Девић, Немања Ж. *Партизански покрет у Србији 1941–1944*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019)

- Димитријевић, Бојан. *Србија 1941*, Београд: Catena Mundi, 2021.
- Лајбеншпергер, Ненад. *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе: (1945–1980)*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019.
- Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.
- Nikolić, Kosta. *Istorija Ravnogorskog pokreta*. Beograd: Srpska reč, 1999.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Repeating History 1941–1991*, ed. Predrag J. Marković and Bojan Dimitrijević. Beograd: ИСИ, 2021.
- Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић. Београд: ИНИС, 2014.
- Cvetković, Dragan. „*Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945*”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.
- Цветковић, Драган. „Губици партизанског покрета са територије Србије у устанку 1941. године” у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Драган Алексић, 437–438. Београд: ИНИС, 2014.

Dr. Dragan Cvetković, Museum advisor
Genocide Victims Museum
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: dragan.cvetkovic@muzejgenocida.rs

THE LOSSES OF MEMBERS OF THE PARTISAN MOVEMENT FROM THE WESTERN PART OF OCCUPIED SERBIA IN THE 1941 UPRISING

(Summary)

The geostatistical analysis of the losses of members of the partisan movement from the western parts of Serbia, who died in the uprising of 1941, was made on the basis of the partially revised census of "Victims of the War 1941-1945" from 1964. Dissatisfaction with the new situation, non-acceptance of the occupation, pronounced libertarian tradition manifested by a strong desire for freedom, geographical characteristics of the terrain suitable for guerrilla warfare, with propaganda and organizational work of the Communist Party on the ground, led to a nationwide uprising. Since the beginning of its existence and activities, the partisan movement in the western parts of Serbia has emerged as the best organized and the most militant part

of the entire partisan movement in Serbia. The losses suffered in the uprising by members of the partisan movement from the region of Northwestern and parts of Western Serbia stood out from the beginning of the fighting in relation to the suffering of comrades from other parts of the occupied territory. There were differences in suffered losses within these two regions, as well as with other regions of occupied Serbia. Half of the losses of the partisan movement suffered in the uprising came from this part of the occupied territory (51.37%). Considering that 18.83% of the population lived in them, their loss was really 4.57 times higher than the loss of comrades from the other eight regions. Although these two regions had an almost equal share in losses, the real suffering of the partisans from a part of Western Serbia, given the population, was 1.75 times greater than the loss of their comrades from the region of Northwestern Serbia. The steady growth of the partisan losses from these two regions culminated in November when a third of the total losses suffered in 1941 was lost. Dominant in the movement's losses since its establishment, partisans from Northwestern and parts of Western Serbia accounted for three-fifths of the total number of partisans killed in occupied Serbia during September and November 1941 (57.19% and 55.12%, respectively). A quarter of all partisans killed in the region of Western Serbia (26.84%) lost their lives during 1941, which was 3.93 times more than the average loss in occupied Serbia that year. The total losses of the partisans of occupied Serbia who suffered in the uprising, given the periods of the existence and activities of the movement in them (six versus twelve months), were realistically 2.72 times higher than in the following year, but in the regions of Northwestern and Western Serbia they were 4.28 and 5.42 times higher, respectively. The uprising against the occupation, the establishment of a free territory, whose core was in the western parts of occupied Serbia, the struggle for its preservation, and also the struggle in the civil, revolutionary and ideological war with the monarchist movement, led to great losses of the partisan movement from this occupied territory. The scale of the suffering of the partisans from the Northwest and parts of Western Serbia clearly shows that these two regions suffered disproportionately greater losses in the fighting during the uprising and the initial phase of the civil war than their comrades from other parts of the occupied territory. The losses suffered in 1941 affected the weakening of the partisan movement in the next two years, but not to such an extent that it completely disappeared from this territory. During 1944, the partisan movement in these parts of occupied Serbia completely recovered, reorganized and strengthened, and became a significant part of the army that liberated Yugoslavia. Following the idea of freedom and the fighting path of the comrades from 1941, the movement emerged victorious from the war.

KEY WORDS: Partisans / partisan movement, uprising, occupied Serbia, regions, population, Northwestern and part of Western Serbia, losses

94:342.395.6(497.11)"1941"
323.23:342.395.6(497.11)"1941"

COBISS.SR-ID 83804937

Језик рада: Српски
Примљен: 29. 07. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник
Војни архив, Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

ПОЧЕЦИ ПРОПАГАНДНОГ ОРГАНИЗОВАЊА КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Комплексност и пораст свести о значају пропагандног деловања у Другом светском рату, уз усавршавање средстава масовне комуникације, утицали су и на појаву институционалног организовања пропагандног деловања колаборационистичких власти на подручју окупиране Србије. У раду су анализирани почеци организовања пропаганде колаборационистичке управе у периоду Савета комесара, а затим и „Владе народног спаса” током 1941. године, преко којих су немачке окупационе власти намеравале да остваре строго контролисано управљање српском привредном, а у одређеном обиму и културном и просветном политиком. Анализирани су и облици пропаганде домаће управе, почевши од ангажовања чланова Савета комесара и „Владе народног спаса”, преко формирања и ангажовања Одељења државне пропаганде и његове повезаности са немачким пропагандним апаратом, као и особености пропагандних садржаја пласираних јавности окупиране Србије од почетка окупације до краја 1941. године.*

Рађ је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Други светски рат, Србија, колаборација, Савет комесара, „Влада народног спаса”, пропаганда*

Увод

Облици и начин пласирања пропагандних садржаја у Другом светском рату су значајно измењени и сложенији у односу на облике и начине дисперзије пропагандних садржаја током Првог светског рата и у међуратном периоду. Упоредо са усавршавањем средстава масовне комуникације уочљив је пораст свести о значају и дометима пропаганде, као и чињеница да је рат на пољу пропаганде од тог времена захтевао употребу свих расположивих ресурса једне државе.¹ Особеност ратне пропаганде у Другом светском рату огледала се у њеној апсолутној подређености ратним законитостима и потребама ратне вештине и стратегије. Ратна пропаганда била је у то време „специфично и успешно оружје рата“, како је дефинисао генерал Ајзенхауер.²

О пропагандним методама, правилима, средствима и начинима деловања које су примењивале супротстављене силе сведочи читав спектар историјских извора. Конфронтација дијаметрално супротних идеологија, друштвених и политичких норми и интереса великих сила и њихових савезница у Другом светском рату била је потпуна и могуће је илустровати њену суштину кроз текст декрета фелдмаршала фон Кајтела „*Ноћ и магла*“ којом је покореној Европи наметнут страх од опште незаштићености. „У време успона фашиста и нациста у међуратном периоду и током Другог светског рата пропаганда је постала снажно и незаменљиво средство у борби за остваривање превласти и хегемоније, нивелацију свести, изазивање верске нетрпељивости, доктринарну опијеност и ширење идеолошког једноумља.“³ Затворена друштва сматрала су највећим успехом у ратном времену вештину навођења људи да донесу суд без одговарајуће провере онога што се дешава у реалности.⁴ С једне стране, пропаганда у Другом светском рату била је планска, смишљена и организована, док је, с друге стране, у историјским изворима сачуван низ примера спонтане пропаганде пласиране у складу са развојем ситуације на фронтовима, као и примера ширења про-

¹ Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019), 48-49; Маријана Мраовић, *„Пропаганда Владе Милана Недића 1941-1944“* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015), 57-58.

² P. M. A. Lineberger, *Psychological Warfare* (Washington DC: Infantry Journal Press 1948), 56.

³ Андреј Митровић, „Други светски рат. Историјско место и значај“, *Марксистичка мисао*, 1, бр. 3 (1975), 105-127.

⁴ Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 89.

паганде путем гласина.⁵ О значају који је придаван пропаганди сведочи податак да су је Немци називали трећим фронтом, а Американци четвртим родом војске.⁶ Силе Осовине ушле су у Други светски рат са развијеним пропагандним апаратом и богатим искуством из међуратног периода. У пропагандном рату супротстављене силе су се бориле на различите начине, а један од њих је била оштра критика непријатељске пропаганде.⁷ Интересантна је чињеница да су пропагандни фронтови последњи „заћутали”.

Једна од првих пропагандних манифестација у окупираној Србији била је војна парада Вермахта у Београду, одржана 14. априла 1941. године. Један од првих плаката Трећег Рајха дистрибуираних у београдској престоници носио је наслов: „Објава за запоседнуто југословенско подручје”. На конференцији одржаној у Бечу 24. априла 1941. године одлучено је да Србија треба да „остане што мања и да се предузму све мере да се заувек онемогући понављање недавне издаје клике завереника”.⁸

Организовање пропагандног рада у периоду Савета комесара (април–август 1941. године)

Колаборација са окупатором у Србији у Другом светском рату прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара и „Владу народног спаса”. Упоредо са формирањем немачког окупационог апарата у Србији, обликован је специфичан режим комесарске управе који је представљао раздобље углавном техничке и административне подршке окупатору.⁹ У листу *Ново време* комесари су представљени јавности као „елита из редова најугледнијих државника и по-

⁵ „Пропаганда у рату је груба, непосредна, пуна предубеђења, не тежи истини, још мање прецизности казивања, њене оцене су произвољне, а језик вулгаран.” Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха* (Београд: Стручна књига, 1997), 88.

⁶ Vuko Mihailović, *Propaganda i rat* (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1984), 24.

⁷ Војни архив, група фондова Недићева архива (у даљем тексту ВА, група фондова Нда), К 10, бр. рег. 4/1-2.

⁸ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије*, том XII, књ. 1 (Београд: 1973), 72.

⁹ ВА, група фондова Нда, К 53, бр. рег. 15/2-12., ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, NAV-N- T-75, 69/1012-271. Саопштење о наименовању комесара за бивша министарства објављено је у београдским *Општинским новинама* (у то време једином дневном листу) 2. маја 1941. године. Истоветни текст објављен је у Збирци наредба и закона немачких и домаћих власти за април-мај 1941. године у издању Привредног регистра., Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941.* (Београд: Институт за савремену историју, 1988), 89.

литичара”.¹⁰ Почетком окупације није постојало званично министарство пропаганде, као ни одељење за пропаганду. Формирана је служба Пресбирео, на челу са Ђорђем Перићем, као врста привременог одељења које је било задужено за пропаганду при Савету комесара,¹¹ чији је први задатак био да „поткрепи и одржи тезу континуитета комесарске управе са предратним органима државне власти”.¹²

Деловањем министарстава на челу са комесарима радило се, уз активну пропаганду, на постепеном стабилизовању ситуације, прво у Београду, а након тога и у другим градовима окупирани Србије. Пресудан утицај на организовање живота и рада и на усмеравање пропагандне делатности на окупираној српској територији у почетку је имало Министарство унутрашњих послова.¹³ У већини листова који су излазили у првим месецима окупације свакодневно су пласиране вести о сређивању прилика и упућивани су апели становништву на социјалну солидарност. Изванредни комесар града Београда Драги Јовановић¹⁴ обратио се становништву позивом да учествује у раду власти на нормализацији животних услова.¹⁵ Са истим циљем објављена је званична изјава комесара Министарства пошта, телеграфа и телефона др Душана Пантића о неопходности сарадње са немачким властима на обнови земље.¹⁶ Извештај Милана Аћимовића Управном штабу војног заповедника у Србији, за мај 1941. године, значајан је за проучавање стања у Србији под окупацијом, као и за разматрање учинка пропаганде Савета комесара.¹⁷ У периоду комесарске управе акценат је стављен на пропагирање способности народа да активно учествује у обнови земље и вођењу унутрашње политике.¹⁸ Приликом одржавања конференције Одељења за др-

¹⁰ *Ново време*, 16. мај 1941.

¹¹ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3-1.

¹² ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3-2.

¹³ Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941-1942* (Београд: Филип Вишњић, 2013), 48-49; ВА, група фондова Нда, К 59, бр. рег. 2/7-2.

¹⁴ На функцију управника града Београда Јовановић је постављен 7. маја 1941. године.

¹⁵ „Апел Београђанима изванредног комесара града Београда”, *Збирка наредба и упутстава* 1, ИАБ, Б-4, II-1/29, инв.бр. 998.

¹⁶ „Српски народ је свестан да само истрајним радом и срдачном сарадњом са немачким војним властима, може подићи земљу из рушевина”, *Ново време*, 30. јун 1941, „Железнички мост на Сави оправљен за 37 дана и 31. маја предат саобраћају”, *Ново време*, 1. јун 1941, 1.

¹⁷ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 6/1-12.

¹⁸ Маријана Мраовић, „Нова Србија у Новој Европи” на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”, у: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, уредник доц. др Гордана Ђигић, (Ниш: Универзитет у Нишу, 2017), 127-150.

жавну заштиту Министарства унутрашњих послова, 18. јуна 1941. године, оцењено је да се осећа јака комунистичка активност у земљи, поготово на селу, а затим је покренута акција хапшења комуниста ради онемогућавања било какве организоване пропаганде. Без обзира на казнене мере, пропагандни рад Савета комесара и нове одмазде, саботаже су учестале, а уследиле су и прве оружане акције. У првој години окупације процене успешности пропагандног рада заснивале су се на извештајима „Абвера“ и проценама Гестапоа, према којима „немачка пропаганда није добро подешена менталитету Срба и не постиже жељени ефекат“. Домаће државне установе приказиване су као центри непријатељске „пропаганде шапућањем“ из које се немачке присталице отпуштају из службе.

Након експлозије складишта муниције у Смедереву, 5. јуна 1941. године, која је проузроковала велике људске жртве и материјалну штету,¹⁹ агенција „Рудник“ указала је јавности на брзину реакције немачких органа управе на санирању последица експлозије и спремност да помогну становништву Смедерева, посебно породицама страдалих.²⁰ Објављено је и писмо захвалности Милана Аћимовића немачкој војсци на помоћи пострадалом Смедереву.²¹ Напор домаће управе да обнови Смедерево коришћен је као пропагандни локални мотив и пример обнове порушене земље у глобалу.²² Савет комесара, а затим и „Влада народног спаса“ Милана Недића посветили су велику пажњу организовању смештаја, прехране и рада избеглих Срба, као и обавештавања јавности о успесима које је влада постигла у вези са решавањем питања помоћи избеглицима.²³ Ради

¹⁹ Данијела Милошевић, *Избрисани град*, (Смедерево: Историјски архив Смедерева, 2021), 16.

²⁰ Након експлозије муниције у смедеревској тврђави агенција *Рудник* обавестила је јавност о експлозији истичући да је до ње дошло „...у 14.20 часова услед самозапаљивања изазваног великом врућином“. У вестима се наводи да је војни заповедник генерал Лудвиг фон Шредер авионом пребачен у Смедерево где је ангажовао немачку војску, Црвени крст, националсоцијалистичку акцију за социјално старање, као и надлежне српске власти на указивању помоћи. „Експлозија у Смедереву“, *Ново време*, 7. јун 1941, 2, „Изјава комесара Министарства пошта, телеграфа и телефона, г. др. Душана Пантића, Српски народ је свестан да смо истрајним радом и срдачном сарадњом са немачким војним властима може подићи земљу из рушевина“, *Ново време*, 30. јун 1941, 1, 3.

²¹ *Ново време*, 25. јун 1941.

²² „Већ први дан прикупљања прилога за избеглице и обнову Смедерева дао је одличне резултате“, *Ново време*, 27. јун 1941, 1, „Акција Обреновца за помоћ избеглицима и за обнову Смедерева“, исто, 3, „Прикупљање прилога за избеглице и обнову Смедерева“, *Ново време*, 27. јун 1941, 3, „Јуче је 100.000 Београђана приложило за Србе избеглице“, *Ново време*, 29. јун 1941, 1, 3.

²³ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 8/1.

решавања положаја избеглица и санирања последица велике експлозије која је угрозила Смедерево, основани су Централни одбор за збрињавање Срба избеглица²⁴ и Изванредни комесаријат за обнову Смедерева. У чланку под насловом „Српска штампа” потенциран је циљ домаћих власти да обезбеде свима посао, односно „право на рад, на део одговорности и на део задовољства што учествују у обнови једне дубоко разривене земље.”²⁵

У овом периоду Милан Аћимовић је, након инструкција добијених од немачког управног апарата, основао Комисију за испитивање догађаја који су земљу увели у рат. Након детаљних испитивања комисија је, 5. септембра 1941. године, објавила завршни извештај у којем су окривљени изазивачи преврата.²⁶ Немачке власти су искористиле поменуте резултате у пропагандне сврхе како би оптужили и деградирали краљевску владу и генерала Симовића. Један од немачких стручњака за истраживање питања Југоисточне Европе, др Франц Ронебергер израдио је студију о узроцима који су довели до догађаја од 27. марта.²⁷ С обзиром на то да су се „главни кривци за увођење земље у рат” налазили изван земље „резултате истраге” искористила је касније Недићева влада у пропагандним кампањама.²⁸

Немачке окупационе власти су у периоду Савета комесара покренуле безбедносно-обавештајну анализу активности Српске православне цркве, чије деловање је третирано као политички проблем, с обзиром на утицај који је имала на становништво и улогу у догађајима од 27. марта. Управник града Београда ангажовао је Одељење специјалне полиције на решавању „случаја патријарха Гаврила”.²⁹ На основу сачуване „Актовне забелешке” Карла Крауса могуће је одредити и правац деловања службе безбедности и пропаганде Савета комесара. У тој забелешци Краус наглашава да „не треба од патријарха Гаврила стварати мученика” и да мере против њега „морају бити припремљене заиста на добар начин путем пропаганде” како би га и најшира српска јавност прогласила кривим.³⁰

²⁴ Љ. С., „У Србији се налази око 40. 000 избеглица из свих крајева бивше Југославије”, *Ново време*, 18. јун 1941., стр 2.; Љ. С., „У Београду је основан Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева”, *Ново време*, 19. јун 1941, 1, 3.

²⁵ *Обнова*, 15. јул 1941. године.

²⁶ ИАБ, УГБ,СП, К 588, Ф. 7.

²⁷ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. пер. 34/4-7.

²⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992),134.

²⁹ ИАБ, Изворни документи из досијеа архиве БдС Београд и Одељења специјалне полиције Управе града Београда који се односе на праћење активности Српске православне цркве.

³⁰ Branislav Božović, n.d, 144.

Спољнополитички уред Нацистичке партије, на челу са партијским идеологом Розенбергом, анализирао је активности Српске православне цркве са идеолошког аспекта. Под притиском режима, преостали црквени великодостојници морали су и даље „без сметње вршити своју божанствену мисију” и признати окупациону власт, што је истакнуто и у Саопштењу Светог архијерејског синода Српске православне цркве, објављеном 9. јула 1941. године.³¹ Уследила је и званична посета српских архијереја Управном штабу Главног војног заповедника и сусрет са генералом фон Шредером и државним саветником др Турнером.³²

У првим месецима окупације домаћа штампа писала је редовно о друштвено-политичкој ситуацији у НДХ, активностима хрватског државног врха и односу са Немачком и Италијом. Велики део вести преузимају из немачке штампе.³³ Тако је, непуних месец дана након проглашења НДХ, *Ново време* објавило прилог о оснивању хрватске државе са говором генерала Славка Кватерника преко Радио-Загреба, изјаву поглавника Павелића о политичкој оријентацији нове хрватске творевине и Хитлеров телеграм хрватском државном врху.³⁴ Први прилог у престоничкој штампи који се односио на расне законе у НДХ објављен је средином маја 1941. године.³⁵ У њему је одговорност за расне мере приписана усташама.³⁶ Милан Аћимовић је одмах након оснивања Савета комесара упутио молбу немачким органима власти да обуставе прогоне и убијања српског живља у НДХ и у Бачкој, као и меморандум генералу Шредеру, почетком јуна 1941. године, са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора. Српска православна црква је, 9. јула 1941. године, генералу Шредеру предала експозе о страдању свештенства и народа у НДХ. У њему се наводи да је у НДХ од њеног оснивања страдало 100.000 Срба. Пропагандисти су питања везана за однос НДХ према српском становништву, његов прогон, страдање и по-

³¹ *Ново време*, 9. јул 1941.

³² *Ново време*, 10. јул 1941.

³³ Маријана Мраовић. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941-1944. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 131-146., Маријана Мраовић, Зоран Вигњевић, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”, *Записи*, година VII, бр. 7 (2018), 221-233.

³⁴ „Како је основана хрватска држава. Поглавник др Анте Павелић о задацима и програму Хрватске”, *Ново време*, 20. мај 1941, 3.

³⁵ *Ново време*, 17. мај 1941, 5.

³⁶ *Ново време*, 28. јун 1941, 1., Текст „Закон о заштити државе и народа” под насловом „Изванредне мере за спречавање насиља у Хрватској”, 3.

католичавање посматрали искључиво у контексту хрватске кривице, док су примедбе јавности о немачкој кривици тумачене као злонамерна пропаганда и клевета.³⁷ Из вести и прилога о ситуацији на хрватској територији могла се наслутити извесна доза наде у свемоћ немачких надзорних органа власти и њихову спремност да помогну српско становништво.³⁸ У Меморандуму Српске православне цркве, предатом крајем августа 1941. године генералу Данкелману, наводи се податак о 180.000 страдалих Срба до тог времена.³⁹ У околностима које су указивале на пораст насиља и злочина у Хрватској, није могло доћи до очекиваних резултата и стварања климе помирења. Сведочанства лица која су успела да спасу живу главу поништавала су сваки покушај пропаганде да докаже супротно или ублажи истину.⁴⁰

У периоду управе Савета комесара организована је једна од првих комплексних пропагандних акција. Био је то „Апел српском народу“, објављен путем штампе и преко радија, 13. августа 1941. године.⁴¹ Текст апела у којем се осуђује комунистички покрет, као узрочник немачких одмазди, и позива становништво на ускраћивање подршке том покрету, понуђен је на потписивање познатим личностима из политичких, образовних, културних, пословних, црквених и других кругова. Прикупљен је велики број потписа. У „Апелу“ се тврдило да је комунистички покрет изолован од народа и да је неопходно сачувати ред и мир, уз сарадњу са немачким властима како би се извршило велико дело националне обнове.⁴² Одјек „Апела“, према оцени представника комесарске и жандармеријске власти, није постигао жељени ефекат на јавно мњење.⁴³ Сасвим супротно од очекиваног, постао је пропагандно оружје у рукама комуниста. У извештају који је вршилац дужности команданта жандармерије пуковник Јован Тршић, након обиласка терена, поднео Милану

³⁷ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 28/1.

³⁸ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 30/1.

³⁹ Slobodan Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu* (Niš: Centar za balkanske studije, 2004), 238; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, I (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 59.

⁴⁰ Зборник одабраних докумената *Злочини Независне државе Хрватске 1941-1945 године*, књига 1 (1941-1942), (Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020).

⁴¹ Листу потписника апела објавило је *Ново време*, 13. и 14. августа 1941. године. „Апел“ су одбили да потпишу Милош Ђурић, Иво Андрић, Исидора Секулић, Миљивоје Костић и друге познате личности.

⁴² У *Новом времену* објављен је, 16. августа 1941. године, чланак под насловом „Одјек Апела у српском народу. У Београду је Апел примљен с пуним разумевањем и одлучношћу за обезбеђење мира у земљи“.

⁴³ ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 3-17.

Аћимовићу, каже се да „...комунисти баш тим апелом утичу на народ, како су апел потписали све сами министри, генерали, директори банака, акционарских друштава и како су се ти људи продали Немцима да би сачували своја богатства”.

Устанак који се током августа 1941. године проширио на велики део окупиране српске територије изазвао је даље репресалије немачких власти. У штабу војног заповедника у Београду разматрали су се начини даље примене организованих репресалија, као и планска примена одмазди, уз константну пропаганду усмерену на становништво како би се утицало на престанак пружања отпора. Безобзирност и окрутност немачких власти, посебно на терену, изазвали су дубоку кризу међу комесарима. Посебно сурове одмазде биле су спроведене у селу Скела и на Теразијама у Београду, 15. и 17. августа 1941. године.⁴⁴ Генерал Данклеман био је уверен да ће репресалије деловати застрашујуће на становништво Београда и остатак окупиране Србије, али као ваздухопловни генерал и „човек са стране”, како су га називали немачки официри из рода копнене војске, није добро познавао менталитет и историју српског народа. Сплет војно-политичких околности, несналажење комесарске владе у решавању питања битних за немачку окупациону управу, првенствено привредних и проблема изазваних устанком у Србији у августу 1941. године, утицали су на разрешење кризе Савета комесара и његовим распуштањем 29. августа 1941. године.

Почеци институционалног организовања пропагандног рада „Владе народног спаса” у другој половини 1941. године

Начин и суштина колаборације са окупатором су се у случају владе Милана Недића мењали у зависности од тренутне ситуације на светским ратиштима и од конкретних немачких потреба.⁴⁵ Херман Нојбахер наводи у својим мемоарима како је „Недић по наго-

⁴⁴ „Саопштење: Село Скела је спаљивањем сравњено са земљом”, Агенција „Рудник”, *Ново време*, 16. август 1941, Зборник НОР-а, том I, књ.1, 365., „Саопштење: Јавно погубљење комунистичких терориста у Београду”, *Ново време*, 17. август 1941, чланак „Јавно погубљење на Теразијама”, *Понедељак*, 18. август 1941.

⁴⁵ Љубинка Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941-1944”, у: *Ослобођење Београда 1944. године*, уредник др Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 82-94.

вору својих пријатеља и Немаца, пристао да буде председник српске владе и био присиљен да крене мучним путем колаборације. То је било године 1941, када је избио комунистички устанак у Србији. Тај догађај је претио да изазове грађански рат. Ова опасност га је натерала да сарађује са окупатором.”⁴⁶ Формирање „Владе народног спаса”, 28. августа 1941. године, суштински је представљало покушај немачких окупационих власти да, услед немогућности да ангажују додатне трупе преко домаће управе, спрече ширење устанка у Србији. У време када је Милан Недић преузео дужност, окупациони и домаћи пропагандни апарат био је релативно добро организован, имајући у виду да је народ био незадовољан, оптерећен ратном ситуацијом, суровим немачким репресалијама, активностима покрета отпора, као и великим бројем избеглица пристиглих у Србију. Конституисање владе представљено је јавности као догађај од далекосежне важности и историјска нужност. „Влада народног спаса” представљала се као вазална алтернатива која је хтела да заустави крварење српског народа и за њега обезбеди повољније решење у „новој Европи”. Институционално организовање пропагандног рада „Владе народног спаса” било је заступљено у виду Одељења државне пропаганде, које је формирано при Председништву Министарског савета, али није доживело веће организацијске промене током читавог периода окупације. У састав Одељења⁴⁷ су, у јесен 1941. године, улазили: Генерални секретаријат, Административни одсек, Одсек за општу (теренску) пропаганду, Одсек за штампу, радио и филм и Одсек за позоришта и приредбе. Крајем 1941. године почеле су припреме за оснивање установе „Земља и рад” при Одсеку за општу (теренску) пропаганду, намењене популарисању политике „Владе народног спаса” код сељаштва. Ипак, „Влада народног спаса” није успела да до краја окупације у потпуности реформише и прилагоди државни апарат својим потребама, док је стари чиновнички апарат, и поред свих видова репресије, остао незаинтересован за активније учешће у политици. Кредите Одељењу одобравао је председник Министарског савета на предлог шефа Одељења.⁴⁸

⁴⁶ Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, (Београд: ННК Интернатионал, 2008), 149, 173.

⁴⁷ Маријана Мраовић, *„Пропаганда Владе Милана Недића 1941-1944”* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, I, приредио Александар Стојановић, 10-84. Београд: Филип Вишњић, 2015.

⁴⁸ *Уредба о административној подели земље*, члан 20, *Службене новине*, број 136-А, 26. децембар 1941.

„Пропагандни тимови” и сарадња са представницима немачког пропагандног апарата у другој половини 1941. године

Организацијске целине Одељења државне пропаганде биле су једна врста „пропагандних тимова” на челу са шефовима одсека. Евидентно је да су разлике у структури ових тимова, као и разлике у статусу предратних и ратних службеника утицали на квалитет пословања и постигнуте резултате. Шеф Одељења био је Ђорђе Перић, активан током читавог периода окупације.⁴⁹ Генерални секретаријат био је током читавог периода окупације задужен за спровођење унутрашње организације рада свих одсека, прикупљање података о положају српског становништва и одржавање веза са познатим стручњацима из свих области националног живота. Већина службеника у одсеку били су предратни чиновници. На месту генералног секретара био је Милош Милошевић, од октобра 1941. године до јесени 1942. године. Административни одсек вршио је административне послове и спроводио наређења и решења председника владе и шефа Одељења државне пропаганде. Административне послове шефа одсека водили су Душан Милојевић (пензионисан након три месеца), др Данило Павловић и Светислав Шумаревић.⁵⁰ Већина службеника у одсеку били су предратни чиновници.

Одсек за општу (теренску), социјалну и пропаганду села био је, поред Одсека за штампу, радио и филм, најпродуктивнији током читавог периода окупације. Дужност шефа тог одсека обављао је, у првих годину дана, др Лазар Прокић. Свакодневно је пласирао антикомунистичку, антимасонску и антијеврејску пропаганду.⁵¹ У јесен 1941. године руководио је припремама и организацијом антимасонске изложбе у сарадњи са Ђорђем Перићем, Стевом Клујићем и немачким пропагандним органима. У сваком округу у Србији пропаганда је имала своје дописнике при окружним начелствима, који су примали директиве од шефа опште, односно теренске пропаганде. Број предратних службеника запослених у Одсеку за општу пропаганду био је изразито низак у односу на остале одсеке. О томе сведочи податак да су домаће власти имале више поверења у службенике које су саме ангажовале и колики су значај придавале те-

⁴⁹ ВА, група фондова Нда, К 131, Ф 1, бр. рег. 19/1-2.

⁵⁰ Светислав Шумаревић био је шеф Административног одсека пропаганде предратног ЦПБ-а и шеф Административног одсека од фебруара 1942. године до ослобођења.

⁵¹ АЈ, 110, Ф. бр. 1706. Оптужница против Лазара Прокића.

ренској пропаганди. Установа „Земља и рад“, као део Одсека за општу (теренску), социјалну и пропаганду села, била је изразито активна током читавог периода окупације.⁵²

Домаће власти су, у складу са потребама немачког пропагандног апарата, уложиле знатна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. Одсек за штампу био је активан током читавог периода окупације и одржавао је редовне контакте са немачким властима од којих је добијао инструкције и задатке. Први шеф овог одсека био је Милош Младеновић.⁵³ Одсек је припремао за штампу обавештења Кабинета председника владе, кабинета разних министарстава и канцеларија разних установа јавности, као и разне прилоге.⁵⁴ Имао је обавезу да свакога дана у подне са представницима немачких власти присуствује конференцијама за штампу.

Немачке власти су онемогућиле рад независних новинара и новинских агенција и почеле да издају строго цензурисане листове и публикације. Главни стуб пронемачке политике у области пропаганде било је „Српско новинарско удружење“. За све штампане производе пропагандистичког садржаја у речи и слици, као што су брошуре, плакати, леци, листићи, било је потребно одобрење војног заповедника. Нова издања романа, стручних списа, уџбеника и осталих публикација предавана су пре објављивања војном заповеднику на одобрење, које је могло бити временски ограничено и могло се опозвати у сваком тренутку. Припадницима јеврејске и ромске националности или лицима која су била у браку са њима, било је забрањено издавање и штампање пропагандних књига и списа.

Одсек за радио деловао је самостално у почетном периоду окупације на челу са Омером Кајмаковићем. Интересантан је податак да су већину службеника у Одсеку за штампу и радио чинили предратни чиновници, углавном постављени на дужност у периоду између 1937. и 1940. године. Одсек за филм је, као део Одсека за штампу, радио и филм, вршио надзор и организацију кинематографске делатности. Пропагандни рад домаћих власти на пољу производње, дистрибуције и приказивања филмова, регулисало је и пратило неколико немачких окупационих установа: Испостава Главне управе за филм руководства Националсоцијалистичке партије у Београду, Одељење за пропаганду Југоисток и Пропагандни одред (секција) Србија.

Имајући у виду да су окупатори придавали велику пажњу оживљавању позоришног живота у Србији, надлежност над Народним

⁵² ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3-8.

⁵³ ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 28/2-1.

⁵⁴ Објављиване су вести немачке агенције „DNB“ и прегледи из немачких листова.

позориштем и осталим позориштима у Србији пребачена је са Министарства просвете на Одељење државне пропаганде, крајем августа 1941. године, и припојена Одсеку за позориште и приредбе.⁵⁵ На челу тог одсека био је Јован Поповић, истовремено и управник Народног позоришта.⁵⁶ Ресор за позоришта и артистику немачког Одељења за пропаганду Југоистока био је надлежан за регулисање, организацију и праћење рада позоришног живота у окупираној Србији.

Одељење државне пропаганде је, као допуну антикомунистичком раду на терену, основало лигу састављену од „опробаних антикомунистичких бораца“, односно Антикомунистичку лигу.⁵⁷ Посебан задатак који је добила односио се на мобилисање просветних радника у антикомунистичкој борби.⁵⁸ Пропагандна средства која је Антикомунистичка лига користила у свом раду била су разноврсна. Осим слике партизанског живота „из прве руке“, објављивана су и сведочанства преживелих припадника добровољачких одреда,⁵⁹ као и становника који су преживели тортуру у партизанским логорима. Антикомунистичка лига имала је значајну улогу у припреми изложбе посвећене борби против комунизма.

Облици пропаганде и ангажовање представника домаће управе на пољу пропаганде

Утицај на пропагандни рад представника централних и локалних власти у виду држања говора и предавања, као и одржавања зборова и конференција, био је један од начина на који су немачке власти настојале да популаришу политичке и привредне циљеве.⁶⁰ Жива реч свакако је била један од најподеснијих облика пропагандног деловања на шире народне масе које су у великом проценту биле неписмене и пријемчиве само за аудио-визуелне садржаје. Такође, у једнакој мери деловала је и на припаднике домаће интелигенције, омладине и грађанства накло-

⁵⁵ Маријана Мраовић, „Организација позоришног живота у окупираном Београду у духу програма националне обнове и духовног препорода 1941-1944. године“, *Записи*, X, бр. 10 (2021), 201-215.

⁵⁶ АС, Г-3, ф.62, 35-186-41.

⁵⁷ Младен Бабић, „Оснивачка скупштина Антикомунистичке лиге у Београду“, *Ново време*, 2. децембар 1941, 5.

⁵⁸ Милован Ђ. Поповић, „Поводом збора просветних радника“, „Питање мобилисања просветних радника и рад на борби против комунизма“, *Ново време*, 19. децембар 1941, 3.

⁵⁹ „Добровољци осуђени на стрељање побегли испред комунистичких митраљеза“, *Ново време*, 7. децембар 1941, 3.

⁶⁰ М. М., „Болна стварност“, *Ново време*, 4. октобар 1941, 3.

њене политици „Владе народног спаса“. На основу начина на који су припадници Владе презентовали идеолошка и политичка уверења и ставове, може се закључити да су их, у извесној мери, инструктирале немачке власти. Истовремено, постојала је и одређена пропагандна компонента намењена управо Немцима, која је требало да окупатора држи у убеђењу да ништа не може бити пласирано без његовог одобрења, ни креирано ван постављених оквира пропагандних садржаја.

Током свог пропагандног рада Милан Недић⁶¹, у већини случајева, није мењао форму ни суштину говора,⁶² уколико је то било у складу са констелацијом снага на ратиштима и конкретним потребама условљених захтевима окупатора.⁶³ Антикомунистичком пропагандом бавио се од доласка на место председника Владе до последњих дана на власти, чак и након напуштања земље.⁶⁴ Став према избегличкој влади и Равногорском покрету варирао је у зависности од развоја ситуације на фронтовима⁶⁵ и става западних савезника према генералу Михаиловићу. Ратна стварност узроковала је велике тешкоће у организовању начина пласирања пропагандних садржаја.⁶⁶ У сегменту пропаганде намењене сељаштву остварио је одређени успех и поред сталног немачког ометања у погледу превеликих захтева немачког Рајха за испоруку пољопривредних производа.⁶⁷

⁶¹ „Говор председника српске владе генерала г. Милана Ђ. Недића: 'Српски народ неће никада заборавити да се немачки војник и ако победилац, по свршеним ратним операцијама никоме није светио и коректно се понашао према српском народу'“, фотографија: „Председник владе г. Недић, за време говора, јуче у двори Народној скупштини“, *Обнова*, 30. август 1941, 3.

⁶² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 223.

⁶³ Комунистичке власти су биле свесне изузетне важности пропагандног рада Недићеве владе, па се тако у Оптужници против Милана Недића из 1946. године (тачка 3) наводи као једна од кључних тачака његово пропагандно деловање одмах након образовања Владе народног спаса, ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 26/1-5.

⁶⁴ „Говор председника владе, генерала г. Недића, окружним начелницима“, *Обнова*, 5,6,7,8. и 9. јануар 1942, 6.

⁶⁵ Једна од најкарактеристичнијих брошура о савезничком бомбардовању објављена је под насловом: „Београдски крвави Ускрс, документа о британско-америчком ваздушном терору“ са поговором др М. Спалајковића.

⁶⁶ Крајем 1941. године Одељење државне пропаганде објавило је, поводом одржаних Недићевих говора у оквиру једне од серија „Национални списи“, публикацију под насловом „Основи правог српског родољубља“, ВА, група фондова Нда, К 49, бр. рег 4/1-2.

⁶⁷ Током 1943. године један од Недићевих водећих пропагандиста др Мирослав Спалајковић објавио је књигу под насловом: „Говори генерала Милана Недића, председника српске владе – Спасилац Србије у XX веку“. Књига је објављена у Београду без назнаке издавача.

Министар просвете Велибор Јонић био је један од најактивнијих министара у политичком и просветном пропагандном раду, посебно када се радило о одржавању говора, предавања, зборова и конференција, као и у погледу писања чланака.⁶⁸ Подржавао је владину политику обнове и препорода, а лист *Српски народ* је покренуо и уређивао у том циљу. Предлагао је председнику Владе начине реализације одређених немачких директива.⁶⁹ Велики значај придавао је просветној пропаганди и инсистирао на унификацији система образовања и васпитању омладине у националном духу.

Управник града Београда Драги Јовановић био је један од главних заговорника антикомунистичке борбе. Приликом саслушања изјавио је да је „како говорима, тако и прогласима настојао да активизира масе у борби против комуниста, односно у спречавању саботаже”. Популарисао је улогу „Владе народног спаса” у управи земљом, као и „одговорност и способност српског народа да сам собом управља у свима гранама државне и општинске управе”⁷⁰ коју је видео и као „доказ о расној способности Срба”. Активно је учествовао и у организовању дочека ратних заробљеника и држао говоре групама повратника.

Министар привреде, а касније министар без портфеља, Михаило Олћан био је један од водећих представника домаће управе на пољу пропаганде привредне обнове. Тематске целине које су уочљиве у његовим наступима у јавности биле су усклађене са главном пропагандном линијом домаћих власти, усмереном према народу и сељаштву, као доминантној друштвеној групи.

Инжењер Милосав Васиљевић, комесар за Министарство привреде, био је аутор великог броја пропагандних текстова и брошура у међуратном периоду и током окупације на тему критике југословенске међуратне политике, демократије и међународног јеврејства.⁷¹ Био је и сарадник листа *Просветни гласник*. У првим месецима окупације објављена је и Васиљевићева брошура „Како је наш на-

⁶⁸ Јонићева предавања публикована су у облику брошура и у штампи. Као министар просвете био је истовремено и издавач *Просветног гласника* (1942-1944. године), главни уредник листа *Српски народ* (1942-1944. године) и сарадник листа *Наша борба* (1941-1942. године). Јонић је током окупације објавио 54 чланка у *Новом времену* и 42 чланка у *Српском народу*.

⁶⁹ ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 3-17.

⁷⁰ Говор председника општине града Београда: „Београд је био и остао најмирнији град! Сами ћемо себе сопственим снагама одбранили”. „Говор Драгог Јовановића радницима, службеницима и чиновницима Дирекције трамваја и осветљења о потреби”, *Ново време*, 3. март 1942, 3.

⁷¹ Приликом народног збора у Ваљеву, 10. маја 1942. године, Васиљевић је окупљеном народу говорио о улози међународног јеврејства у светској политици., ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 19/1-1.

род обавештаван о совјетској владавини и комунизму”.⁷² Делови Васиљевићеве књиге „Истина о СССР” објављивани су периодично у *Новом времену*.⁷³ Заступао је тезу потпуне промене радних навика и схватања читавог народа, односно „новог духа који мора да прожме народ и његов живот”.⁷⁴

Један од идеолога „Збора” др Ђоко Слијепчевић, сарадник листа *Наша борба*, члан Управног одбора Антикомунистичке лиге, био је један од „посебних” сарадника немачке Групе активне пропаганде Пропагандног одељења Југоисток.⁷⁵ У једном од чланака Слијепчевић се бавио анализама значаја пропагандног деловања и услова које домаћа пропаганда мора испунити ради што бољег учинка на становништво – смисао за пропаганду, животна и идеолошка увереност у истину онога што се пропагира, транспарентност пропаганде.⁷⁶

Сарадња Одељења државне пропаганде са другим институцијама у систему домаће управе и особености пропагандних садржаја пласираних јавности окупиране Србије до краја 1941. године

Одељење државне пропаганде било је највише упућено на сарадњу са Министарством просвете и вера. Заједничко пропагандно деловање две институције и остваривање постављених идеолошко-политичких циљева било је понекад отежано, услед преплитања овлашћења и надлежности над појединим областима културно-просветног живота. Често се спровођење „просветних” циљева сводило на индоктринирање народа. Повремени сукоби су спречавали ефикасно деловање Владе, али и утицали на успешност у борбама

⁷² ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 13/1.

⁷³ Крајем јуна 1941. године, поводом публиковања истоимене Васиљевићеве књиге, објављен је део из поговора који је написао Димитрије Љотић. Чланак: „Истина о Совјетској Русији”, *Ново време*, 24. јун 1941, 3. Након тога објављени су делови о спољној политици, индустрији и радништву, животу у Москви и организацији Јевреја у Москви. Чланак: „Спољна политика СССР”, делови поглавља из књиге М. Васиљевића, *Ново време*, 25. јун 1941, 3. Наставак објављивања извода из Васиљевићеве књиге, објављена поглавља: „Живот у Москви” и „Јевреји држе најбоље плаћене положаје у Москви”, *Ново време*, 26. јун 1941, 2.; „Индустрија и радништво у СССР”, *Ново време*, 27. јун 1941, 2.

⁷⁴ „Говор г. Милосава Васиљевића комесара за привреду: Нов дух мора да прожме наш народ и његов живот. Да бисмо могли да организујемо рад за све, а то морамо, неопходно је да изменимо извесна своја схватања”, *Ново време*, 29. мај 1941, 1.

⁷⁵ ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52.

⁷⁶ *Обнова*, 27. април 1942, 7.

за добијање евентуалних привилегија и повластица од немачких власти. У пропагирању борбе против комунизма Пропагандно одељење и Министарство просвете и вера сарађивали су са Специјалном полицијом Управе града Београда, као и са Српском државном стражом.

Незаобилазан чинилац у пропагандној активности Недићеве владе било је и Министарство привреде, подређено Штабу генералног опуномоћеника за привреду у Србији. По угледу на немачке узор, уведена је Национална служба за обнову. Радило се на стварању националног привредног плана и фаворизована је идеја задругарства, повратак селу и стварање сељачке задружне државе. Ширење привредне пропаганде било је усклађено са немачким плановима о привредној експлоатацији Србије. Велики значај придаван је привредној политици и пропагирању улагања у привредни развој, као и оснивању задружних организација.

Пропагандно одељење Југоисток сарађивало је директно са Одељењем државне пропаганде. Прегледало је и цензурисало све материјале који су били намењени за даље дистрибуирање, редиговало и цензурисало чланке и говоре чланова Владе, министара и референата за пропаганду. Према сачуваним подацима Пропагандног одељења Југоисток Команде Србије из 1943. године, евидентирано је 117 сарадника немачке Групе активне пропаганде.⁷⁷ Послови су били разноврсни: превод и лекторисање пропагандног материјала, достављање поверљивих извештаја немачким властима, израда школских планова и цензура књига, писање и састављање политичких чланака, летака и брошура, штампа, вршење теренске пропаганде путем држања предавања по разним местима у Србији и путујуће радио-пропаганде, лепљење плаката и остало.

Приликом анализе појединих сегмената пропаганде Недићеве владе, теже је диференцирати немачку пропаганду од пропаганде домаће управе, с обзиром на смернице за рад и инструкције које је Одељење државне пропаганде добијало од Немаца. Немачка пропаганда је имала значајан удео у креирању алтернативне слике ратне стварности у Србији, која је обликована према психолошком профилу просечног српског становника, уз ограничавање сазнајних могућности прималаца пропагандних садржаја и презентовање искривљене слике актуелних дешавања.

Простор окупиране Србије захваћен ратним дејствима, народним устанком и грађанским ратом, пропаганда је приказивала на дијаметрално супротан начин. Време окупације називано је „време-

⁷⁷ ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52.

ном после рата у коме се требало обрачунати са непријатељима новог поретка”. Популарисана је теза да је рат за Србију завршен у априлу 1941. године и да је наступило време мира, просперитета и реализације социјалног програма председника Владе. Животни простор Нове Србије угрожавале су само присталице „англо-америчке плутократије” и „јудео-масонске интернационале”. Истицани су успеси српских оружаних одреда у заједничким акцијама са немачком војском на уништавању комунистичких елемената и партизанских јединица. Ширене су вести о скором завршетку рата. Српски народ припреман је за улазак у Нову Европу свакодневним глорификовањем немачке војске и идеја националсоцијализма. Вести које би евентуално могле допринети рушењу пласиране слике нису биле објављиване или су презентоване у измењеном облику.

Ратни пејзаж је у виђењу носилаца пропаганде постепено добијао потпуно другачији облик у односу на првобитно, реално стање ствари. Њихов основни задатак и крајњи циљ био је преношење визије коју су имали, или која им је наметнута, као и слике коју су стварали током читавог периода окупације на што већи број становника окупиране српске територије. Стил пропагандних порука, њихов језик и садржај био је подложен променама у зависности од развоја ратне ситуације.

Слика простора била је надограђивана сликама пријатеља и непријатеља српског народа. Подршка Трећег Рајха Србији, оправдавање борбе његових савезника за животни простор и уверавање у неминовност победе Тројног пакта, писање о свакодневном напредовању немачких трупа и губицима савезника биле су неизоставни део насловних и првих страница у већини престоничких листова. У даљем нијансирању, слика простора је употпуњавана извештајима о раду „Владе народног спаса” и њених представника, писању о акцијама Српске државне страже против припадника партизанског покрета, четницима Косте Пећанца, љотићевцима, одржавању зборова, конференција, пружању помоћи избеглицама и сиротињи, решавању привредних проблема и приказима културних дешавања у Београду и Србији. Известан простор био је посвећен дешавањима у НДХ, углавном у контексту анализе политике нових усташких власти и њиховог односа са Немачком, као и решавања избегличког питања. Истицана је активност на пружању помоћи Немачкој ангажовањем радне службе у Србији и слањем радника у Немачку. Велики контраст редовним хвалоспевима политици немачких и домаћих власти, као и тенденциозном приказивању стања на фронтovima, чинила је редовно објављивана рубрика црне хронике на основу које се може пратити утицај ратне свакодневице на обичног човека који често ни-

је могао да се носи са тежином ратне ситуације. Истовремено, црна хроника била је показатељ читаоцима да „живот тече нормалним током”. Председник Владе покушавао је да, потенцирањем сарадње са Немцима, обезбеди што већу аутономност „Владе народног спаса”. Влада се декларативно изјашњавала у корист немачких захтева у вези са задобијањем њиховог поверења и ублажавања положаја државних службеника, као потенцијалних чланова покрета отпора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени историјски извори

Војни архив

Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива).

Група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива).

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону.

Објављени историјски извори

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1, Београд: 1973.

Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941-1945 године, књига 1 (1941-1942), Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020.

Литература

Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941*. Београд: Институт за савремену историју, 1988.

Kerkez, Slobodan. *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*. Niš: Centar za balkanske studije, 2004.

Lineberger, Paul. *Psychological Warfare*. Washington DC: Infantry Journal Press, 1948.

Милошевић, Данијела. *Избрисани град*, Смедерево: Историјски архив Смедерево, 2021.

Митровић, Андреј. „Други светски рат. Историјско место и значај”. *Марксистичка мисао*, I, бр. 3, (1975), 105–127.

Mihailović, Vuko. *Propaganda i rat*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.

Мраовић, мр Маријана. *„Пропаганда Владе Милана Недића 1941–1944”*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015.

Мраовић, Маријана. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”. *Војноисторијски гласник*, LXVII, бр. 2, (2017), 131–146.

Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*. Уредник др Вељко Ђурић, 123–159. Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.

Мраовић, Маријана. „Нова Србија у Новој Европи” на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”. У: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, Уредник доц. др Гордана Ђигић, 127–150. Ниш: Универзитет у Нишу, 2017.

Мраовић Маријана и Зоран Вигњевић. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”. *Записи*, VII, бр. 7, (2018), 221–233.

Мраовић, Маријана. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Мраовић, Маријана. „Организација позоришног живота у окупираном Београду у духу програма националне обнове и духовног препорода 1941–1944. године”. *Записи*, X, бр. 10, (2021), 201–215.

Николић, Коста. *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Петрановић, Бранко. *Историчар и савремена епоха*. Београд: Стручна књига, 1997.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970, I*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.

Ристановић, Раде. *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд: Филип Вишњић, 2013.

Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944., I, приредио Стојановић Александар, Београд: Филип Вишњић, 2015.

Шкодрић, Љубинка. „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944”, У: *Ослобођење Београда 1944. године*, Уредник др Александар Животић. 82–94. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

Штампа и периодика

Ново време

Наша борба

Обнова

Понедељак

Српски народ

Dr. Marijana T. Mraović, Research Fellow
Military Archive, Strategic Research Institute, University of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

THE INITIAL STAGES OF THE ORGANIZATION OF PROPAGANDA BY THE COLLABORATIONIST AUTHORITIES IN THE TERRITORY OF OCCUPIED SERBIA

(Summary)

The paper reconstructs the actions of the Serbian Council of Commissioners and the „Government of National Salvation” in the field of the foundation and organization of the propaganda institutions in occupied Serbia during the second half of 1941. Through the Council of Commissioners and later through Nedić’s government, the occupation authorities intended to achieve tightly controlled management of the national authorities’ propaganda. The image of Serbia was carefully created in the German propaganda centers and the Serbian Propaganda Department of the Ministerial Council Presidency. The collaborationist press published on a daily bases articles about situation on the fronts, including the Balkan battlefield and the analysis of the military, political and economic situation in occupied Serbia. The main goal of the activity of Milan Nedić’s government and its tasks were subordinated to German interests, especially in the field of economic propaganda, whereas the propaganda pertaining to the cultural and educational policy of Milan Nedić’s government was given free rein. The holder of some of the propaganda activities was the Ministry of Education and Faith, which cooperated with the Propaganda Department in supervising publications, film screenings and radiophonic shows. Another unavoidable factor in the propaganda activities of Nedić’s government was the Ministry of Economy.

KEY WORDS: Serbia, World War II, collaboration, Milan Nedić’s government, propaganda

94(497.11)"1941/1942"
355.425.2(497.11)"1941/1942"

COBISS.SR-ID 83805193

Језик рада: Српски
Примљен: 07. 03. 2022.
Прихваћен: 27. 05. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Небојша Стамболија, научни сарадник

Институт за савремену историју

Београд, Република Србија

E-mail: nstambolija@yahoo.com

СТВАРАЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ 1941/1942. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Предмет овог рада јесу околности које су довеле до стварања Српске државне страже (СДС) – колаборационистичке формације створене почетком марта 1942. године у окупираној Србији, као и њена организација. Ова формација била је производ потребе окупатора и колаборациониста за једном јачом и организованијом јединицом која би се успешније супротставила устаничким снагама на територији Србије. Настала на бази предратне жандармерије, у специфичним условима ратног хаоса на простору Србије, задржала је свој првенствени полицијски карактер, иако је, по потреби, стварала веће и покретније војне формације. Уредба о њеном устројству објављена је 3. марта 1942. године. По тој уредби, СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС-а били су у служби Министарства унутрашњих послова.

У раду је превасходно коришћена грађа похрањена у Војном архиву у Београду, пре свега фонд „Недићева архива”, као и одређена објављена грађа, литература и периодика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска државна стража, Други светски рат, Србија, окупација, гранична стража, градска стража, пољска стража, Трећи рајх, колаборационисти

Стварање Српске државне страже

Крајем 1941. године окупирана Србија је углавном била пацификована након што су се немачке окупаторске и колаборационистичке јединице обрачунале са центрима два покрета отпора. Крајем новембра 1941. немачке снаге су ушле у Ужице, а почетком децембра су опустошиле и центар ројалистичког покрета отпора на Равној гори. Непосредно по окончању акције за уништење устаничке територије, а истовремено са територијалном реорганизацијом земље, наметнула се потреба и за реорганизацијом владиних оружаних одреда и неком врстом унификације различитих формација. Уместо жандармерије, реликта претходне државе, која се показала неефикасном и недовољно употребљивом у „умирењу” Србије, било је потребно створити једну нову, снажнију и боље организовану формацију. Почетна иницијатива је кренула од колаборационистичке владе. Генерал Недић је, још новембра 1941, затражио помоћ шефа Управног штаба Харалда Турнера (*Harald Turner*)¹ да му помогне у организовању једне полицијске формације.² То се поклапало са немачким плановима за реорганизацију сопственог система безбедности, па је Турнер, 1. децембра 1941, сачинио један план који је послао команданту Југоистока. По том плану све тадашње колаборационистичке војно-полицијске формације (жандармерија, добровољци и Пећанчеви четници) требало је да броје не више од 17.000 људи. Међутим, Недић се са овим предлогом није сложио, јер је био уверен да овакве снаге неће бити у стању да успешно пацификују Србију. Сматрао је да се овај задатак може успешно извршити наоружавањем 30.000 војника који би били распоређени у касарнама у већим градским центрима и били у стању да реагују снажним јединицама уколико дође до појаве устаничких снага. По његовом мишљењу, овакав распоред је био много ефикаснији од великог броја малих станица, које би биле лака мета за разоружавање.

¹ Харалд Турнер (1891–1947). Докторирао је правне науке. Већ од 1932. прилази нацистичком покрету и брзо напредује, па већ од 1934. ради у Главној управи безбедности Рајха (РСХА). Пре доласка у Србију био је на челу цивилних управа у Луксембургу, Белгији, Паризу, североисточној Француској и Солуну. Био је један од кључних људи у решавању „јеврејског питања”. Након сукоба са генералом Августом Мајснером, 1. новембра 1942. је опозван и премештен у централу СС-а у Берлину. Британске окупационе снаге су га ухапсиле и изручиле новим југословенским властима 1945. године. На суђењу у Београду осуђен је на смрт као ратни злочинац – Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе* (Београд: Просвета, 2009), 482.

² *Nemačka obaveštajna služba*. Knjiga IV (Beograd: Uprava državne bezbednosti, 1959), 656.

Међутим, немачка окупациона управа није била расположена да наоружа и опреми толики број Срба.³

У првој половини децембра 1941. године у Србију долази потпуковник Андреас Мај (*Andreas May*)⁴ са неколико официра, по наређењу шефа немачке Полиције поретка (*Ordnungspolizei*) Курта Далугеа (*Kurt Daluege*),⁵ са задатком да помогне при формирању колаборационистичке полиције. Он је сматрао да немачка улога у оваквој полицији треба да се ограничи на опште управљање, обучавање и надзор. Иначе, прва јединица Полиције поретка дошла је у Србију још јуна 1941. године – 64. резервни полицијски батаљон који је формиран у немачком граду Келну. Овај батаљон био је најпре подређен шефу Командног штаба војног заповедника пуковнику Гравенхорсту, а октобра 1941. дошао је под надлежност шефа Управног штаба Харалда Турнера.⁶

Потпуковник Андреас Мај је, 17. децембра 1941. године, министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу послао молбу, која је више личила на наређење, да одмах приступи изради једног организационог штаба у Министарству унутрашњих послова за „нову организацију под одговорним вођством, коме припадају 3 струке, градска, пољска (фелдполиција, војна) и погранична полиција”. На крају потпуковник Мај „моли” да га до 5. јануара 1942. извести о спроведеним мерама. Овај документ је први конкретан извор у којем се већ виде уобличене контуре на основу којих је касније створена формација о којој је реч у овом раду.⁷

³ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. I (Београд: Слобода, 1979), 286–287.

⁴ Андреас Мај. Заповедник Полиције поретка у Србији (BdO). Најпре је био у чину потпуковника, па пуковника и генерала. У Србији остао до средине 1944. године – Радосав Туцовић, „Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2021), 115.

⁵ Курт Далуге (1897–1946). Постаје члан Нацистичке партије 1923. године. Изабран је за посланика у Рајхстагу 1932, а након реорганизације немачке полиције 1936. постаје шеф Полиције поретка. Након убиства Рајнхарда Хајдриха у Чешкој, 1942. постаје заменик протектора Чешке и Моравске. Повлачи се са свих функција због здравствених проблема маја 1943. године. Ухапшен је по завршетку рата и суђено му је у Чехословачкој, где је због својих злочина осуђен на смрт – LouisL. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich* (Ware: Da Capo Press, 1998), 61.

⁶ Поред људства које је стигло из Немачке, 64. полицијски батаљон је још 1941. створио чете помоћне полиције од фолксдојчера. Касније, када је од фолксдојчера формирана 7. СС дивизија, млађе људство је ушло у њен састав, док је старије остало у саставу овог полицијског батаљона – *Немачка обавештајна служба*, књ. IV, 656–657.

⁷ У наставку овог наређења прецизира се шта би још требало да изврши тај „организациони штаб”: „...2) мере за обухватање сада постојећег бројног стања особља државне полиције, жандармерије и финансијске контроле. 3) Мере за врбовање особља за попу-

Само десет дана касније, 27. децембра 1941. године, на конференцији са новопостављеним окружним начелницима, Недић помиње да ће у сваком окружном седишту имати „хиљаду људи добро наоружаних, добро командованих и моторизованих на своме расположењу”, а у „угроженим окрузима биће их и више”. Начелницима је дат задатак да нађу „зграде потребне за збрињавање тог полицијског корпуса и делова тог корпуса”. У наставку конференције и помоћник Министра унутрашњих послова Цветан Ђорђевић такође помиње окружним начелницима скоро оснивање „полицијског корпуса” те да је потребно „одмах да се постарају за зграде и уопште за смештај”.⁸

Очигледно да су се колаборационистичке власти озбиљно позабавиле овим проблемом, пошто се већ првог дана јануара 1942. у дневним новинама *Ново време* помиње нова формација под називом „државна полиција”. У том новинском тексту се наводи да је „одлучено да се оснују школе и течајеви, кроз које ће проћи сви службеници државне полиције”. Из текста сазнајемо и да је Главну школу, у присуству 150 официра и подофицира инструктора, отворио „новопостављени командант државне полиције пуковник г. Љуба С. Бабић”.⁹ Интересантно је да се оваква информација налази у дневној штампи, а да нема баш никаквог помена о „државној полицији” у *Службеним новинама* „Владе народног спаса”. У чланку се налазила и фотографија пуковника Љубе Бабића.¹⁰

ну празних места. 4) Постављање смерница у погледу напредовања (предлози). 5) Обухватање и припремање оружја, одеће и спреме за ову државну полицију, укључно и школе. 6) Мере за школовање. Избор наставног персонала. Информативни школски курс почетком јануара у Београду. 7) Оснивање школе за помоћну полицију у 13 срезова, 14 дневни курсеви за јединствену обуку. 8) Постављање наставног плана са поделом у погледу времена градива. 9) Предлози за попуњавање службеничких места у а) градској полицији, б) пољској полицији и в) пограничној полицији...” – Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), к. 591.

⁸ Војни архив (ВА), Недићева архива (НДА), к. 1, ф. 2/1, р. бр. 19, Упут за рад окружним начелницима председника Министарског савета, 27. децембра 1941.

⁹ Љуба Бабић (1890–1946). Његово право име било је Албрехт фон Шиндлер. На почетку Првог светског рата мобилисан је у аустроугарску војску. Због брака са Српкињом пребегав је српској војсци децембра 1914. и променио име. После рата је наставио службу у југословенској краљевској војсци. Био је један је од главних команданата оружаних одреда Недићеве владе који су гушили устанак 1941. године. У фебруару 1942. године Немци откривају његов прави идентитет и хапсе га због дезертирања у Првом светском рату. Отпремљен је у заробљенички логор у Немачкој. Након рата се укључује у рад српске антикомунистичке емиграције, али су га киднаповали припадници Озне и транспортовали у Београд. Осуђен је на смрт стрељањем. – Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Таназија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне* (Београд: Институт за савремену историју, 2018), 199–200.

¹⁰ „Оснивање школа и течајева за службенике државне полиције”, *Ново време*, 1. јануар 1942, 3.

Ново време од 14. јануара доноси опширан текст о новој формацији, којој се сада додаје национални епитет, па носи назив „Српска државна полиција”. У тексту препуном пропагандистичких тонова наводи се да је организовање новоосноване полиције извршено у „свим основним линијама брзим, готово невероватним темпом” и да се овај посао одвија „беспримерним еланом и преданошћу, под личним руководством команданта пуковника г. Љубе Бабића, енергичног и прослављеног нашег војног старешине и ратника”. Како се даље наводи, „сада се приступило и последњем стадију у организовању Српске државне полиције: попуњавању кадра са људима челичнога карактера, испуњених патриотизмом и свешћу о одговорности, дужности и части, пожртвованих и спремних да даду све од себе за високе циљеве службе ... Они ће служити народу и отаџбини под вођством старешина, који својом чистом и светлом прошлошћу заслужују поверење народа и целокупног будућег кадра Српске државне полиције”. У конкурс за пријем званичника (подофицира и редова) у пољску, градску и граничну полицију, који следи, наведени су услови. Првенство пријема у службу имали су они кандидати „који су се одазвали позиву за обнову Србије и учествовали у борби (четници, добровољци, одредници, итд.)... и бивши подофицири, подразумевајући и резервне, као и бивши питомци разних војних школа”. Затим се наводе и повластице које ће имати они који буду примљени: месечна примања, бесплатна униформа, бесплатан стан у касарни, заједничка исхрана, право на пензију, бесплатно лечење у болницама, обезбеђење породица у случају смрти или рањавања и слично. У процедури за пријем молби наведено је да кандидати морају бити: српске народности и не смеју имати „јеврејске или циганске крви”; старости између 20 и 30 година; телесно и душевно здрави; нежењени или удовци без деце; беспрекорног владања; да су писмени; да су високи најмање 172 цм за пријем у градску или најмање 168 за пријем у пољску или граничну полицију. Овај конкурс је датиран на 9. јануар 1942. године.¹¹

Крајем јануара долази и до реорганизације немачког безбедносног и полицијског апарата. Спојене су оперативна група безбедносне полиције (Sicherheitspolizei) и партијска обавештајна служба (Sicherheitsdienst) у институцију Заповедника полиције сигурности и службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst – BdS) и на ту функцију именован пуковник др Емануел Шефер (Emanuel Schäfer).¹² У исто време формирана је и

¹¹ ВА, НДА, 33А-3-9, Услови за пријем у Српску државну полицију; „Велики, светао и частан задатак Српске државне полиције”, *Ново време*, 14. јануар 1942, 3.

¹² Др Емануел Шефер (1900–1974). По занимању је био правник. По доласку нациста на власт брзо напредује. Учествовао је у инвазији на Пољску 1929. године,

функција Заповедника полиције поретка (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BdO) на коју је постављен потпуковник Андреас Мај, који је нешто раније дошао у Србију. Њему су подређени 64. резервни полицијски батаљон и 322. полицијски батаљон. Хитлеровом наредбом од 22. јануара 1942. године, за вишег вођу СС-а и полиције (Höherer SS- und Polizeiführer) постављен је Аугуст Мајснер (August Meyszner).¹³ Њему су подређене институције којима су руководили Шефер и Мај, а био је задужен и за општу организацију СС-а, коју је тек требало изградити и за немачку народну групу у Србији. У наредби је писало и да Мајснер „има право надзора и наређивања српским властима и полицији” и да му је нарочита дужност „надзор, изградња и употреба српских полицијских снага”.¹⁴

У Новом времену се Српска државна полиција поново помиње 28. јануара, када је, Недићевом наредбом, унапређен већи број официра који су учествовали и истакли се у „борби за спас Српства од разорне и комунистичке акције”. Као први у том реду наведен је пуковник Љуба Бабић, који је том приликом унапређен у чин артиљеријског бригадног генерала. Унапређени су и потпуковник Драгомир Лукић, мајор Манојло Кораћ, мајор Милан Калабић, потпуковник Владимир Нешковић и још 65 активних и резервних официра, од потпоручника до мајора. Такође, у чин потпоручника је унапређено 30 активних и 6 резервних подофицира, као и 32 питомца Ниже школе Војне академије.¹⁵ У посебном тексту, са сликом Љубе Бабића, који се и овде наводи као „командант новоосноване Српске др-

где је био задужен за „јеврејско питање”. У Београд долази у јануару 1942. и постаје заповедник новоуспостављене институције Заповедника полиције сигурности и службе безбедности (BdS). Један је од најодговорнијих за прогон и ликвидацију Јевреја у окупираној Србији и ликвидације у логору Сајмиште. Након рата се сакривао, а откривен је 1951. и осуђен у Западној Немачкој на шест и по година затвора. – Slavko Odić, Slavko Komarica, *Noć i magla, Knj. 2: Gestapo u Jugoslaviji* (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1977), 136, 200.

¹³ Аугуст Мајснер (1886–1947). После завршене кадетске школе служио је као официр у аустроугарској војсци, а 1908. године прелази у жандармерију. Због припадништва Нацистичкој партији у учешћа у пучу, 1934. године бежи из Аустрије и запошљава се у немачкој полицији. У Другом светском рату најпре је на дужности заповедника Полиције поретка у Норвешкој, а почетком 1942. је именован за Вишег вођу СС-а и полиције у Србији. Као изразити србофоб завео је оштар режим репресалија. У фебруару 1944. смењен је на иницијативу Хермана Нојбахера. Након рата је испоручен новим југословенским властима и осуђен на смрт. *Колаборационисти пред судом Озне*, 82.

¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, knjiga 2 (Београд: Војноисторијски институт, 1976), 59–60; Р. Туцовић, *Полицијски репресивни систем нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти*, 107–113.

¹⁵ „Унапређење великог броја активних и резервних официра”, *Ново време*, 28. јануар 1942, 5; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије* (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 145.

жавне полиције”, помиње се да је „за врло кратко време успео... да организује државну полицију и да успостави све потребне основе за њен рад”.¹⁶

Чим је дошао у Србију, 4. фебруара 1942, Аугуст Мајснер је посетио генерала Недића. Разговарајући о „организовању нове српске полиције” сложили су се да почетна снага ове формације буде 15 до 16 хиљада људи. Ипак, питање је било да ли је могуће регрутовати толико људство. Иако је Недић имао намеру да укључи и добровољачке јединице које је намеравао да „расподели на све полицијске секторе у земљи”, Мајснер је сматрао да се „добровољци организују као затворена формација сама за себе, како не би у иностраној околини могли бити идеолошки заведени”. Недић је изложио план по којем би се из 12 округа регрутовало по 500 људи, што би уз тадашњих 7.500, који су се већ налазили у наоружаним одредима и жандармерији, чинило 13.500. На том састанку било је речи и о имену нове формације. Иако је Мајснер сматрао да би најадекватнији назив био „полиција”, Недић је био против назива „полиција” и „жандармерија”, због компромитације у претходном режиму југословенске краљевине. Назив који је фаворизовао Недић, а истакао је и да је то предлог Димитрија Љотића, био је „народна гарда”. На крају састанка Недић је покренуо питање официрског кадра нове формације, означивши као непоуздане одређен број официра оружаних одреда и жандармерије. Молио је Мајснера за помоћ да се из заробљеништва пусте официри који су се „добровољно ставили на располагање за борбу против комунизма у Србији”. Мајснер по том питању није хтео да се обавезе већ је предложио да се у официре унапреди одређен број подофицира који су се у дотадашњим борбама показали заслужни.¹⁷ Занимљиво је да је Недић на послератном саслушању пред истражитељем Озне нешто другачије тумачио избор назива: „Што се тиче самог назива СДС тај је назив поникао у самој влади. Напомињем да су Немци одбили наш предлог за стварањем жандармерије са мотивацијом, да би то значило, ако ми будемо увели жандармерију да имамо своју државу”.¹⁸

На конференцији Милана Аћимовића са окружним начелницима, почетком фебруара, говорило се и о проблемима који су постојали у одређеним окружним, а у вези са покушајима за регрутовање људи у „државну полицију”. Начелник Лесковачког округа Сретен Страњакровић је, 6. фебруара, поменуо да велики проблем за регру-

¹⁶ „Г. Љуба Бабић нови бригадни генерал”, *Ново време*, 28. јануар 1942, 5.

¹⁷ *Nemačka obaveštajna služba*. Knjiga VIII (Beograd: Uprava državne bezbednosti, 1956), 535–537.

¹⁸ ВА, Четничка архива (ЧА), 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића, 1. фебруара 1946.

тацију представљају четници Косте Пећанца: „... Али су они развили велику агитацију да се нико не јавља за полицију, јер они неће контролу и то је народу досадило”. Исти проблем помиње и начелник Нишког округа Чедомир Младеновић: „... Реорганизацију у Управи полиције нисам могао да спроведем зато јер је кроз полициски курс прошло 70 – 80 људи. Из одреда је било само седам кандидата као и из грађанства, јер као што су и друге колеге казали четници су настојавали да људи не иду у полицију”. Начелник Шабачког округа Душан Поповић као сметњу за одзив људи наводи и старешине добровољачких одреда: „... Али је тај командант добровољаца тамо код мене забранио да ни један добровољац не сме да уђе у полицијску школу иако су добровољци баш желели да се у ту школу уврсте. Командир чете и цела чета казали су да би они врло радо ушли у полицијску школу, али да то не да командант њихов”.¹⁹

Активност на коначном обликовању изгледа и улоге нове војне формације се након тога интензивирала, па је 7. фебруара Недић одржао састанак и са генералом Паулом Бадером (Paul Bader), којем су присуствовали и Милан Аћимовић и Харалд Турнер. Констатовано је да је број од 9 до 10 хиљада људи, са колико је располагао Недић, недовољно да се одржава мир, као и да су „четници непоуздани као и добровољачки одреди”. Сложили су се са предлогом Харалда Турнера да се иде постепено, односно да се организује бар 10.000 полицајаца, па да се потом разоружавају четници и непоуздани добровољци.²⁰

Према писању часописа *Српски народ*, средином фебруара долази до преформирања снага Српске државне полиције у „Српску народну гарду”.²¹ У архивској грађи сачувана је „Уредба о устројству Српске народне гарде”, која је нажалост недатирана. Међутим, анализирајући је, може се закључити да управо потиче из прве половине фебруара 1942. године, пошто је готово идентична са Уредбом о устројству Српске државне страже, која је ускоро уследила, а у знатној мери се разликује од Конкурса за пријем званичника у Српску државну полицију са краја јануара.²²

¹⁹ ВА, НДА, 1А–2–29, Стенографске белешке конференције чланова Српске владе са окружним начелницима, 5–7. фебруар 1942.

²⁰ М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, књ. I, 288.

²¹ Д. Ст., „Улога Српске државне страже у обнови Србије”, *Српски народ*, 1. јануар 1944, 6.

²² ВА, НДА, 26–12–2, Уредба о устројству Српске народне гарде. У извештају из Ужица од 25. фебруара 1942. године помиње се „Команда Српске народне гарде Округа ужичког” (ВА, НДА, 20–4–6), а у једном документу из Среза јадарског „народна гарда” се помиње и почетком априла (ВА, НДА, 33А–5–11). Очигледно је овај термин био добро познат и на локалу, што значи да наведена уредба није била само на папиру, већ се радило на њеном спровођењу.

Најранији званичан документ да је назив нове формације „Српска државна стража” наилазимо у прве три наредбе команданта Српске државне страже, које су све издате 26. фебруара 1942. године. Првом наредбом извршен је распоред официра у Команду СДС-а, њена одељења, одсеке и окружне команде, осим у Банатском и Митровичком округу. У заглављу се наводи да се ова постављења врше у складу са наређењем министра унутрашњих послова од 23. фебруара. Тада је за команданта СДС-а постављен дивизијски генерал Стеван Радовановић, а поред њега распоређено је још 287 официра.²³ Другом наредбом извршен је распоред подофицира у Команди СДС-а.²⁴ Трећа наредба је најпре констатовала да је „Господин Министар унутрашњих послова својим решењем Пов. бр. 352 од 23. фебруара 1942. г. изволео наредити да се организациони штаб Српске државне полиције расформира закључно под 27. фебруаром т. г. а од 28. фебруара т. г. да се формира и отпочне дејство штаба Команда Српске државне страже”, а затим је, у складу с тим, наређено „формирање и дејство Команде српске државне страже”, са почетком дејства од 28. фебруара од 9 часова. У наставку наређења наведена је процедура око расформирања организационог штаба Српске државне полиције и ликвидације Команде жандармерије, као и деоба просторија између Команде СДС-а и Команде жандармерије у ликвидацији.²⁵

Коначно, 3. марта 1942. године, у *Службеним новинама* објављена је Уредба о устројству Српске државне страже, а та информација је праћена и чланцима у дневној штампи. По тој уредби, СДС је била дефинисана као „униформисана и оружана трупa која врши полицијску извршну и граничну службу”. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС-а били су у служби Министарства унутрашњих послова. Приликом свог формирања СДС се делила на: 1) градску државну стражу 2) пољску државну стражу и 3) граничну државну стражу. У састав СДС-а требало је да уђу и ватрогасне јединице на територији окупиране Србије, а привремено и у ситуацијама када је то „потребно за јавну безбедност” и чувари шума, надзорници путева, чувари поља, општинске и сеоске страже. Припадницима је било забрањено да се баве било којим другим занимањем, а занимања чланова породице су морали пријавити надлежном окружном команданту, који је могао забранити да се чланови породице баве својим послом „уколико

²³ ВА, НДА, 144-1-1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942.

²⁴ ВА, НДА, 144-1-2, Наредба пов. бр. 2 Команданта СДС за 26. фебруар 1942.

²⁵ ВА, НДА, 144-1-3, Наредба пов. бр. 3 Команданта СДС за 26. фебруар 1942.

би њихово занимање могло бити штетно по интересе службе". Припадник СДС-а могао је склопити брак само са особом аријевског порекла, и то уз дозволу команданта СДС-а (за стражаре и подофицире), односно министра унутрашњих послова (за официре). Женидба без дозволе повлачила је отпуст из службе. Будући стражари морали су испуњавати одређене услове који су се односили на висину и старост. Поред тога, била је обавезна и „припадност аријевској раси и српској народности", с тим што је Министарство унутрашњих послова, на предлог команданта СДС-а, могло кандидата ослободити припадности српској народности и осталим условима, осим аријевској раси. Кандидати су морали да се писмено обавезу да ће остати у служби најмање три године, а у случају својеволјног превременог напуштања требало је да врате половину свих принадлежности које су до тада примили. У завршним одредбама Уредбе регулисано је финансирање, а занимљиво је да су одреде градске страже делом финансирале локалне самоуправе. У потпису Уредбе наведено је да је донета готово месец дана раније, 6. фебруара.²⁶

У свом послератном саслушању пред органима Озне, Милан Недић је стварање Српске државне страже објаснио на следећи начин: „Разлози, којим се влада руководила да се њени дотадашњи одреди преформирају у СДС били су ти што је Србија концем 1941. г. била очишћена од комуниста, па је сада требала да се створи једна оружана снага за одржавање јавног реда и поретка безбедности у земљи. Отуда је дошло до преформирања владиних одреда у СДС".²⁷

У извештају генерала Паула Бадера команданту Југоистока од 10. марта 1942, у поглављу насловљеном „српски наоружани одреди", кратко се наводи да је „у оквиру реорганизације српске полиције одобрено да се ова преименује у Српску државну стражу, са поделом на Српску пољску, Српску градску и Српску граничну стражу". У наставку се наводи и бројно стање по формацији и на стању. По формацији је било предвиђено да она има 580 официра и 14.420 стражара, односно укупно 15.000 припадника. Официра је било више

²⁶ Уредба о устројству Српске државне страже (са уредбом о устројству Полицијске страже управе града Београда) и Уредба о поступку суда Српске државне страже у кривичним делима (Београд: Југоисток, 1942), 5–34; „Уредба о устројству Српске државне страже", *Службене новине*, 3. март 1942, 1–7; „Устројство Српске државне страже", *Обнова*, 3. март 1942, 5; „Основана је Српска државна стража", *Ново време*, 4. март 1942, 3. Историчар Бојан Димитријевић сматра да је у коначно усвојеном називу ове формације очигледан утицај немачког окупатора, због постојања адекватног паритета у преводу на немачки (Statswache). Међутим, постоји и могућност да је преузет већ постојећи назив који је постојао за полицијску стражу Управе града Београда. – Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 157.

²⁷ ВА, ЧА, 269–1–38, Записник о саслушању Милана Недића, 1. фебруара 1946.

– 635, али је стражара недостајало, било их је 12.470, односно укупно бројно стање износило је 13.105. Поред тога, одвојено је наведено бројно стање СДС-а Управе града Београда – 48 официра и 1.223 стражара, укупно 1.271, и СДС-а у Банату, која се састојала искључиво од фолксдојчера (94 официра и 846 стражара).²⁸

У првим наредбама наводио се распоред старешина по окрузима. Наредбама од 7. марта 1942. извршен је распоред судских официра и подофицира у дисциплинско-правосудне органе СДС-а, у окружним командама и у Команди СДС-а;²⁹ официра и подофицира граничне страже;³⁰ официра³¹ и подофицира³² пољске страже по окрузима; 11. марта наређен је распоред људства у Команду жан-дармерије у ликвидацији;³³ а 12. марта официра санитетске службе³⁴ и подофицира у Команду СДС-а.³⁵

Организација Српске државне страже

На челу СДС-а био је командант, који је са штабом сачињавао Команду СДС-а. Имао је два помоћника, који су му били непосредно потчињени. Команда се делила на одељења, која су била подељена на одсеке, а одсеци на одељке. Током свог постојања, Српска државна стража је имала само два команданта. Од тренутка формирања, па до 7. јуна 1942. њоме је руководио дивизијски генерал Стеван Радвановић, а од тада па до расформирања пуковник Боривоје Јонић, кога је Недић накнадно унапредио у чин генерала.³⁶

По територијалном принципу СДС је била подељена на обласне, окружне и среске команде, односно одреде. Срески су се даље делили на потребан број станичних одељења. Обласне команде биле су директна последица потребе за стварањем паритета са немачким полицијским формацијама и временом су се границе обласних команди мењале, а стваране су и нове. До јуна 1942. формиране су три

²⁸ *Zbornik dokumenata i podataka...*, XII-2, 214–215.

²⁹ ВА, НДА, 144–1–5, Наредба пов. бр. 7 Команданта СДС за 7. март 1942.

³⁰ ВА, НДА, 144–1–6, Наредба пов. бр. 8 Команданта СДС за 7. март 1942.

³¹ ВА, НДА, 144–1–7, Наредба пов. бр. 9 Команданта СДС за 7. март 1942.

³² ВА, НДА, 144–1–8, Наредба пов. бр. 10 Команданта СДС за 9. март 1942.

³³ ВА, НДА, 144–1–12, Наредба пов. бр. 13 Команданта СДС за 11. март 1942.

³⁴ ВА, НДА, 144–1–13, Наредба пов. бр. 14 Команданта СДС за 12. март 1942.

³⁵ ВА, НДА, 144–1–14, Наредба пов. бр. 15 Команданта СДС за 12. март 1942.

³⁶ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942; Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944* (Београд: Институт за савремену историју, 2021), 331–346.

– Краљевачка, Нишка и Београдска, да би се фебруара 1944. из Београдске издвојила Шабачка, а из Краљевачке Моравска област.³⁷

Границе окружних и среских команди поклапале су се са територијалном организацијом окупиране Србије. Свака окружна команда била је означена римским, а њој потчињене среске команде арапским цифрама. Банатски округ није потпадао под територијалне промене нити био у саставу обласних команди, већ је све време окупације задржао посебан статус, а Државна стража у Банату била је под командом локалних фолксдојчера. Слично је било и са Митровичким округом у којем је Српска државна стража организована тек крајем априла 1942. године на немачку иницијативу. Већину стражара чинили су бивши припадници албанске жандармерије која је на овом простору функционисала пре тога.³⁸

Најбројнији вид Српске државне страже била је пољска стража, која је била директна наследница жандармерије, односно задужена за одржавање безбедности на целокупној територији окупиране Србије, осим у седиштима окружних начелстава и градовима у којима је постојао одред градске страже, као и у „државном граничном појасу” за чије је обезбеђивање била задужена гранична стража. Према формацијском саставу Команде СДС Нишке области, са почетка 1944. године, од укупно 3.888 припадника свих видова, чак њих 3.123 (80,32%) припадало је пољској стражи.³⁹

Према Уредби о устројству, Српска државна градска стража била је задужена за одржавање безбедности у „Београду, седиштима окружних начелстава и градовима”. Делила се на градске одреде, а они на кварталне одреде и станична одељења. Могла је да садржи и посебна одељења (саобраћајно, коњичко, мотоциклистичко). Одреди су носили назив по месту у којем се налазе (нпр. Одред градске државне страже у Лесковцу). У погледу „службене употребе” били су подређени „старешини државне власти” у месту у којем су вршили службу, који је био и

³⁷ Државни архив Србије (ДАС), Фонд Земаљска комисија за злочине окупатора и њихових помагача (Г-25), ф. XVI, бр. 15, Команда Нишке области Министру унутрашњих послова, 24. априла 1942; ВА, НДА, 140–2–6, Министарство унутрашњих послова начелнику Војног одељења при Претседништву Министарског савета, 4. јуна 1942; Историјски архив Ниш (ИАН), фонд Комисије за ратне злочине (КОЗАРА), ф. 37, Наредба пов. бр. 8 Команданта СДС од 3. фебруара 1944.

³⁸ ВА, НДА, 144–1–23, Наредба бр. 14 Команданта СДС од 28. марта 1942; Akiku Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944* (Münster: Lit Verlag, 2003), 158–161; Бранислав Божовић, Мирослав Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату* (Београд: Институт за савремену историју, 1991), 109–112.

³⁹ *Уредба о устројству Српске државне страже...*, 6, 8–9; ВА, НДА, 26–10–22, Преглед формациског бројног стања јединица (јачина и распоред).

њихов дисциплински старешина. Најбројнији одред градске страже, који је сачињавао 2/3 свих припадника овог вида СДС-а, била је Српска државна стража Управе града Београда. Ова формација је имала посебан статус; ингеренцију над њом имао је управник града Београда, који је био подређен министру унутрашњих послова. У Уредби о устројству СДС-а за ову формацију је било прецизирано да су се према њеним припадницима примењивали прописи из Уредбе о устројству полицијске страже Управе града Београда, сем што су се у погледу „принадлежности” и пензија изједначавали са осталим припадницима СДС-а. На челу ове формације био је командант у чину пуковника.⁴⁰

Као и пољска стража, гранична стража се делила на окружне и среске одреде, а ниже јединице су били водови, станична одељења и одељци. У Уредби о устројству је наведено и да је, поред министра унутрашњих послова, граничној стражи надређен и министар финансија у погледу стручног вршења службе и стручне обуке. На челу окружног одреда граничне страже био је командир, који је припадао саставу команде СДС-а тог округа и био подређен команданту пољске страже. Њена надлежност се протезала на гранично подручје округа и постојала је само у окрузима који су били на граници, односно у њиховим граничним срезovima. Вероватно да би се поједноставило функционисање због двоструке надлежности (министру унутрашњих послова и министру финансија), 16. октобра 1942. донета је Уредба о Српској граничној стражи. Њоме је она потпуно издвојена из састава Српске државне страже, формирајући самосталну јединицу и потчињавајући се министру финансија. За команданта је постављен Људевит Погачар, дотадашњи начелник Одељења граничне страже. Уредбом је прецизирано да су за Српску граничну стражу и даље важили сви остали прописи о организацији СДС.⁴¹

Иако је већ у Уредби о устројству било предвиђено да у састав СДС-а уђу и све ватрогасне јединице „као четврта грана страже”, до краја окупације то није потпуно спроведено, па овај вид страже никада није комплетно формиран, већ су ватрогасци остали углавном под надлежношћу локалних органа власти.⁴²

Због ефикаснијег контролисања и спречавања различитих аспеката криминалитета, као и одржавања безбедности, временом су у

⁴⁰ Уредба о устројству Српске државне страже..., 5–8; „Уредба о устројству полицијске страже Управе града Београда”, *Службене новине*, 26. септембар 1941, 1–5.

⁴¹ Уредба о устројству Српске државне страже..., 9 – 10; „Уредба о Српској граничној стражи”, *Службене новине*, 20. октобар 1942, 1; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 160.

⁴² Уредба о устројству Српске државне страже..., 6; „Правилник о руковању Ватрогасним фондом”, *Службене новине*, 30. новембар 1943, 2.

оквиру СДС-а формирани специјални видови. У септембру 1942. године, а због „вођења надзора над производњом, прометом и поделом свију предмета дириговане привреде“, као и ради контролисања прописа о прекорачењу цена, створена је Привредна полиција. Ради вршења наведених задатака, при сваком седишту округа и среза, у локалној команди страже требало је формирати одељак Привредне полиције. Ови одељци су примали службене налоге од „месно надлежних општих управних и државних месних полицијских власти“.⁴³

Због потребе ефикасније заштите железничког саобраћаја, 1. марта 1943. формирана је Стража железничке безбедности, као посебан вид СДС-а. Наредбом о формирању прописано је да овим видом страже управља посебна команда. Командант је имао „право и власт“ окружног команданта СДС-а, а био је потчињен начелнику Општег одељења при Команди СДС-а. Команда Страже железничке безбедности била је смештена на београдској железничкој станици, а поред команданта у њој су вршила службу и три официра. У њеном оквиру постојала су три одреда за пратњу и обезбеђење возова – у Београду, Нишу и Краљеву.⁴⁴

Иако је СДС представљала превасходно полицијску формацију, због околности на терену је понекад захтевало и да се од ње формирају већи и покретнији одреди за супротстављање партизанским јединицама, које су често биле и боље наоружане. Тако је у јесен 1942. створен моторизовани одред СДС-а, који је имао мотоциклистичке и аутомобилске чете. Очигледно преамбициозно замишљен, овај одред је расформиран већ у фебруару 1943. године. Од дела људства из моторизованог одреда, али и довођењем способнијих и млађих припадника из свих округа, у фебруару 1943. формирана су два батаљона СДС-а – први са седиштем у Београду, а други у Нишу. Припадници Српске државне страже су обезбеђивали и логоре Бањицу и Завод за преваспитавање омладине у Смедеревској Паланци.⁴⁵

У СДС-у су, поред видова, постојале и службе, као неопходан део сваке војне и полицијске формације. За одржавање морала и дисциплине требало је да послужи развијен систем дисциплинских и кривичних мера и прописа којима су се, у зависности од степена пре-

⁴³ „Наредба о делатности Привредне полиције“, *Службене новине*, 8. септембар 1942, 3.

⁴⁴ ВА, НДА, 145-2-1, Наредба пов. бр. 16 Команданта СДС од 1. марта 1943.

⁴⁵ ВА, НДА, 144-3-44, Наредба бр. 103 Команданта СДС од 12. септембра 1942; ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 12 Команданта СДС од 15. фебруара 1943; ВА, НДА, 145-1-25, Наредба бр. 13 Команданта СДС од 15. фебруара 1943; ВА, НДА, 145-1-22, Наредба пов. бр. 11 Команданта СДС од 11. фебруара 1943; Сима Беговић, *Логор Бањица 1941-1944*, књ. 1 (Београд: Институт за савремену историју, 1989), 73-74; Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942-1944* (Београд: Педагошки музеј, 2010), 44-45.

ступа, предвиђале казне. Кажњавање дисциплинских иступа било је у надлежности Дисциплинског суда СДС-а, а најтеже преступе и злочинства санкционисао је Суд Српске државне страже. Из сачуваних извештаја Команде СДС-а у 1943. години могуће је пратити број процесуираних предмета у обе ове институције. Док је Дисциплински суд, у наведеном периоду, добио 16 нових предмета, чак 1.108 их је примљено у Суду СДС-а. Иако није наведена структура процесуираних кривичних дела, може се претпоставити да су највећи број чинила бекства припадника, што је био велики проблем за функционисање СДС-а.⁴⁶

Организацијом здравствене заштите стражара, збрињавањем рањеника, набавком лекова и ветеринарском службом руководила је Санитетска служба. Њену основу чинили су обласни и окружни лекари, као и санитетски помоћници. Будући да су припадници СДС-а већином били млади људи, суздржавање од уживања у благодетима живота је ретке изласке претварало у проблем. Кроз документе се могу пратити чести примери алкохолизма и венеричних болести. Многи здравствени проблеми су настајали и због слабог одржавања хигијене стражара. Поред лакших обољења као што су блажа обољења коже, ране од обуће и шуга, јављале су се и теже болести попут трбушног и пегавог тифуса, што је доводило и до смртних исхода.⁴⁷

За снабдевање и исхрану била је задужена интендантска служба, која је своју функцију вршила кроз Главно интендантско слагалиште у Београду и интендантске одељке у окружним средиштима. Опремена и снабдевање се веома тешко спроводило, пре свега због слабог квалитета одеће и обуће. Док су се за потребе немачких окупаторских јединица користили издржљивији и квалитетнији материјали, униформе за припаднике СДС-а израђиване су од старих крпа, домаће вуне, дрвене вуне и слабо штављене коже, па су се брзо хабале и кратко трајале.⁴⁸

⁴⁶ „Уредба о Дисциплинском суду Српске државне страже”, *Службене новине*, 18. септембар 1942, 1–6; „Уредба о устројству Суда Српске државне страже”, *Службене новине*, 28. август 1942, 1–2; ВА, НДА, 24А–5–21, Месечни извештај Команданта СДС Шефу СДБ од 21. децембра 1943.

⁴⁷ „Уредба о санитетској и ветеринарској служби у Српској државној безбедности”, *Службене новине*, 30. март 1943, 1; Небојша Стамболија, „Санитетска служба Српске државне страже”, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура (зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару)*, уредник Надежда Педовић (Зајечар: Историјски архив Тимочка Крајина, 2014), 191–196.

⁴⁸ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942; ВА, НДА, 144–3–10, Наредба пов. бр. 65 Команданта СДС од 15. јула 1942.

За јачање морала, у току 1943. године у оквиру СДС-а је организована музичка служба која је често наступала по унутрашњости, што је било праћено у колаборационистичкој штампи.⁴⁹

Правовремено прикупљање информација и усмеравање јединица на основу њих препознато је као веома битан фактор за успешно супротстављање „разорним елементима” па је, од самог стварања, велика пажња посвећена формирању успешне обавештајне службе. Потпуковник Ђорђе Ћосић, који је најдуже руководио обавештајном службом, према послератним сведочењима, био је развио добро организовану мрежу обавештајаца која је функционисала и ван граница окупиране Србије.⁵⁰

Да би се људство оспособило за рад у новоствореној формацији, на почетку су у сваком окружном средишту основане „окожне школе”, да би већ од априла 1942. девет таквих школа било укинута, а остале су само сталне школе у Београду, Крагујевцу и Нишу. На јесен 1942. укинуте су и сталне школе у Крагујевцу и Нишу, а целокупну наставу је преузела Стална школа у Београду, која је била смештена у зградама бивше Војне академије. Настава је поново децентрализована почетком 1944. године, када су у средиштима обласних команди (Београд, Краљево, Ниш, Јагодина и Шабац) формиране припремно-патролне школе, док је Стална школа у Београду променила назив у Центар за обуку.⁵¹

Српска државна стража се од почетка формирања сусретала са бројним проблемима. Ограничена средства која су јој додељена нису била у складу са очекиваним задацима одржавања мира и реда на простору окупиране Србије. Овакво стање се није поправило до краја окупације. Лоша опрема и наоружање, слаба мотивација стражара за борбу и дубока инфилтрираност припадницима ројалистичког покрета отпора доводили су до масовних дезертирања. Малобројни преживели припадници дочекали су крај рата у оквиру „националних јединица” које су се предале савезницима у Италији. У послератним сведочанствима често су романтично описивали своју улогу и служење у оквиру Српске државне страже, правдајући колаборацију „егзистенцијалним” разлозима.

⁴⁹ ИАН, КОЗАРА, ф. 20, Наредба пов. бр. 17 Команданта СДС од 4. марта 1943; „Војничко и културно деловање Српске државне страже”, *Српски народ*, 4. март 1944, 4.

⁵⁰ ВА, НДА, 26–12–24, Привремена наредба Министра унутрашњих послова о уређењу и надлежности Команде Српске државне страже, од 8. маја 1942; Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд Безбедносно-информативне агенције (БИА), фасцикла I, предмет 2, Записник о саслушању Божицара Бећаревића, 62–63.

⁵¹ „Велики, светао и частан задатак Српске државне полиције”, *Ново време*, 14. јануар 1942, 3; ВА, НДА, 144–4–13, Наредба бр. 115 Команданта СДС од 19. октобра 1942; ВА, НДА, 140–14–1, Јединични списак штаба Команде СДС и команди ван састава обласних команди.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив:

Недићева архива

Четничка архива

Историјски архив Београда:

Управа града Београда

Безбедносно-информативна агенција

Историјски архив Ниш:

Државна комисија за ратне злочине

Државни архив Србије:

Фонд Земаљска комисија за злочине окупатора и њихових помагача (Г-25)

Објављени извори

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, том XII, књига 2. Београд: Војноисторијски институт, 1976.

Nemačka obaveštajna služba, Књига IV. Београд: Управа државне безбедности, 1959.

Nemačka obaveštajna služba, Књига VIII. Београд: Управа државне безбедности, 1956.

Уредба о устројству Српске државне страже (са уредбом о устројству Полицијске страже управе града Београда) и Уредба о поступку суда Српске државне страже у кривичним делима. Београд: Југоисток, 1942.

Цветковић Срђан, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, прир. *Ко-лаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*. Београд: Институт за савремену историју, 2018.

Штампа

Ново време, 1942.

Обнова, 1942.

Службене новине, 1941–1943.

Српски народ, 1944.

Литература

Беговић, Сима. *Логор Бањица 1941–1944*, књ. 1. Београд: Институт за савремену историју, 1989.

Божовић, Бранислав, Мирослав Вавић. *Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју, 1991.

Борковић, Милан. *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. I. Београд: Слобода, 1979.

Димитријевић, Бојан. *Војска Недићеве Србије*. Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Николова, Маја. *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*. Београд: Педагошки музеј, 2010.

Odić, Slavko, Slavko Komarica. *Noć i magla, Knj. 2: Gestapo u Jugoslaviji*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1977.

Shimizu, Akiku. *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944*. Münster: Lit Verlag, 2003.

Snyder, LouisL. *Encyclopedia of the Third Reich*. Ware: Da Capo Press, 1998.

Стамболија, Небојша. „Санитетска служба Српске државне страже”, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура (зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013. у Зајечару)*. Уредник Надежда Педовић, 191–196. Зајечар: Историјски архив Тимочка Крајина, 2014.

Стамболија, Небојша. *Српска државна стража 1942–1944*. Београд: Институт за савремену историју, 2021.

Туцовић, Радосав. „Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941–1944)”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2021.

Ђирковић, Симо Ц. *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*. Београд: Просвета, 2009.

Dr. Nebojša Stambolija, Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: nstambolija@yahoo.com

THE ESTABLISHMENT AND ORGANIZATION OF THE SERBIAN STATE GUARD 1941/1942

(Summary)

The subject of this research are the circumstances that led to the establishment of the Serbian State Guard, a collaborationist formation created in early March 1942 in occupied Serbia, and its organization, as well. It arose from the need of the occupiers and collaborators for a stronger and

more organized unit that would more successfully oppose the insurgent forces in the territory of Serbia. Formed on the basis of the pre-war gendarmerie, in the specific conditions of the war chaos in Serbia, it retained its primary police character, although it could establish larger and more mobile military formations if necessary. The first initiative came from the collaborationist government. The information about the new formation appeared in the daily press as early as the beginning of January, and the organization was completed in February 1942. Although there were other ideas for the name (Serbian State Police, Serbian National Guard) at meetings with General Milan Nedić, it was agreed to name the new formation Serbian State Guard. The decree on the organization was published on March 3, 1942. According to that decree, the SDS was defined as a uniformed and armed troop performing the police executive and border service. It included members of the former gendarmerie, police guards, armed detachments and border financial control bodies. Members of the SDS were in the service of the Ministry of the Interior. The Serbian State Guard was divided into: 1) the City State Guard, which served in Belgrade and other cities, 2) the Field State Guard, which served in the entire territory of the country except in the areas of city guards and 3) the Border Guard, which performed the border service. In the territory of the City of Belgrade, as a special unit that was directly subordinated to the Governor of the City of Belgrade, the service was performed by the Serbian State Guard of the Administration of the City of Belgrade. The SDS was led by the commander, who together with the headquarters formed the SDS Command. Members had to meet certain conditions regarding height, age, literacy, etc. Primarily, the material stored in the Military Archive in Belgrade was used, mainly the "Nedić Archive" fund, as well as the corresponding published material, literature and periodicals.

KEY WORDS: Serbian State Guard, World War II, Serbia, occupation, Border Guard, Field Guard, City Guard, Third Reich, collaborators

94(497.4)"1941/1945"

355.48(497.4)"1941"

COBISS.SR-ID 83377673

Језик рада: Енглески

Примљен: 08. 03. 2022.

Прихваћен: 27. 05. 2022.

Тип рада: Оригинални научни рад

Dr. Blaž Torkar, Assistant Professor
Military Schools Centre/Department of Military Science
Maribor, Republic of Slovenia
E-mail: blaz.torkar@mors.si

SLOVENIAN PARTISAN RESISTANCE OF 1941

ABSTRACT: *The Liberation Front of the Slovene Nation, in which the leading role was assumed by the Communist Party of Slovenia, defined armed resistance against the occupation forces in the Slovenian territory as a path towards national liberation and unification with the ethnic territories that formed a part of the German and Italian states. The first, smaller, resistance activities were recorded shortly after the occupation of Dravska Banovina, when the preparations for an uprising or its beginning sporadically sprouted both within and out of the Communist Party of Slovenia. The German attack on the Soviet Union added fuel to the resistance movement, which began to develop actively in July 1941. This brought an end to a period of chaos within the Communist Party of Slovenia, when the leadership and most of the members opted for resistance. At the time, 41 company-level units were formed with a strength of 15-50 Partisans. They were poorly armed and used guerrilla tactics, but, nonetheless, attempted to carry out a couple of larger actions, such as an action to prevent the expulsion of the Slovenian population. The organizers of the resistance movement sought to encourage a wider uprising of the Slovenian population, which succeeded on a larger scale for the first time in December 1941 in the Upper Carniola region.*

KEY WORDS: *occupation, Yugoslavia, Dravska Banovina, armed resistance, Liberation Front, Communist Party of Slovenia, Slovenian People's Party, Partisan Army*

The occupation of Dravska Banovina, the Slovenian political parties and the issue of resistance

After the Axis powers attacked the Kingdom of Yugoslavia on 6 April 1941, the Slovenian territory was split between three occupying forces. Upper Carniola, Styria, Slovene Carinthia and northern part of Lower Carniola came under the Third Reich, Inner and the major part of Lower Carniola with Ljubljana were annexed by the Kingdom of Italy, Prekmurje became Hungarian and a couple of villages fell under the Ustasha's Independent State of Croatia. The Italian occupier, in particular, brought many military units to the occupied area, basically two divisions, while the German Army quickly withdrew to Croatia and the empty area was held by the German occupier, who had its police forces already in place. Moreover, for its annexationist intentions, the Italian occupier established its civil authority instead of, or parallel to, the existing Yugoslav administration, whose greatest part remained in place. This civil authority included a strong repressive force, meaning that the occupier could already effectively control the population by the end of April 1941.¹ Even though people showed readiness to engage in such a risky activity, which had already been demonstrated by the massive response of volunteers during the April War, no Slovenian political force was ready to risk an armed conflict in such conditions. The Slovenian territory was divided; Germany was destroying national social structures by deporting immigrants and the national elite; the state was defeated; the capitulation of the army, which was forced into captivity, was signed; and the fate of the state leadership was uncertain. The political objectives of the leading Slovenian political structures differed, insofar as they could persevere as a group at all, which was only possible in the Italian region of Ljubljana. Had they not committed high treason, the self-evident objective for the established political forces was the restoration of the pre-war Yugoslav state. They were in no hurry to begin resistance, for they assessed that they had to strengthen their positions, at least in those areas where they could, by demonstrating loyalty to the Italian occupation authorities in the Ljubljana region. Only the position of the Yugoslav government-in-exile to continue the fight, and the somewhat later appearance of Chetniks in the Serbian provinces of the country, forced them to define their actions in a different and more precise manner. The motive for the shift from the tactical welcoming of the Italian occupation and the

¹ Jože Pirjevec, „The Strategy of the Occupiers”, in: *Resistance, Suffering, Hope, in: The Slovene Partisan Movement 1941-1945*, editors Jože Pirjevec and Božo Repe (Ljubljana: National Committee of Union of Societies of Combatants of the Slovene National Liberation, 2008), 27-28.

annexation of the Ljubljana region to establishing illegal resistance organizations in May 1941 remains unclear. It was undeniably influenced by the clarification of the fate of the fugitive king and the Yugoslav government, which emigrated to Britain and joined the anti-Axis coalition. At the beginning of May 1941, Dr Alojzij Kuhar and Minister Dr Miha Krek made their first appearance on BBC Radio with a missive to Slovenians. In the light of this, the strategic idea of the Slovenian People's Party (the strongest party in Slovenia), of multi-political leadership, began to seem more fitting. In addition, the first restrictions imposed by Italy on the participating Slovenian forces located in the Ljubljana region could already be seen. Political strategy was also influenced by the mass imprisonment and expulsion of the national leading part of the population in the Styria and Carniola regions.²

On 29 May 1941, following the occupation, the Slovenian People's Party adopted the established Slovenian Legion, which demonstrated its pan-national pretension both by its name and the adoption of the name of the armed formation of the National Council. The Slovenian Legion was an illegal military organization (in reference to the occupational authorities), which was not a part of the Slovenian People's Party, but was closely linked to its leadership. The intention of its founders was to establish a stand-by organization that could assume its position at full power at any moment in time, if summoned by the Yugoslav government-in-exile. As no one was expecting immediate foreign policy or strategic change, the Legion could devote itself to a long-term organization. The Slovenian Legion was believed to have approximately 2000 sworn members. In addition to purely organizational matters, its work was limited to collecting weapons, propaganda and the marking of opponents. In the formation of its structure, the organization relied on the branched structure of the Slovenian People's Party, which volunteers also emerged from. It was based on the system of triplets in settlements, municipalities and districts, with the main leadership in Ljubljana. Accordingly, the organization was supposed to form troops at municipal level and battalions at district level. Each member had to swear an oath, with the emphasis on the fight for freedom and the independence of the Slovenian nation in the context of the Legion

² Damijan Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941“, in: *Slovenci in leto 1941: znanstveni posvet šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*, editor Zdenko Čepić (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2001), 128 (D. Guštin; „Vprašanje oboroženega odpora 1941“); Tone Ferenc, „Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941-1945“, in: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Filozofska fakulteta UL, 2006), 71-78; Božo Repe, Kornelija Ajlec, „Okupacijske meje 1941-1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu“, in: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941-1945*, editors Božo Repe in Kornelija Ajlec (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, 2020), 7-33.

programme. The legion had two opponents – communism and the occupier. As it can be seen from the rare preserved documents, the occupier was not at the forefront of the Slovenian Legion's interest in the field, as almost all the attention was focused on communists. It is therefore not surprising that the affected viewed the Slovenian Legion as a continuation of the previous militant clericalism, especially as many of the organizers, just as in the party organizations, were younger priests, who were active in Catholic Action, through which a pre-war intolerant attitude of the Slovenian People's Party towards other world views, communism in particular, was transferred. Only after a misconception of the management of the Communist Party of Slovenia or the left camp was observed did the Slovenian People's Party seek to include the Slovenian liberals in its organization. When the Slovenian People's Party perceived the spread of the Liberation Front after 22 June 1941, and noticed its calls for armed resistance, it wanted to include the "natural allies in the fight against communism". However, the liberal group, which mainly comprised the leaders of the Sokol of the Kingdom of Yugoslavia, separated from the Slovenian Legion and founded the Sokol Legion in August 1941. The neutral and the unsatisfied from both political camps later founded the Pobratim – the National Legion. Both of them together did not exceed 600 members.³

The armed resistance begun by Colonel Draža Mihailović in Serbia in the summer of 1941 caused difficulties in the preparations for the moment in which the forces of all three legions would intervene in the war. As the Yugoslav government-in-exile accepted and showed support for his fight, doubt about the correctness of the decision to wait for the (British) forces to approach Yugoslavia arose. The problem deepened even further when the left forces began the actual armed resistance in July 1941. They resolved this doubt by emphasizing that Mihailović "had no intention of provoking an armed conflict with the occupiers"; however, they were unable to dismiss the question of the establishment of an effective armed force on the ground. The Yugoslav government-in-exile, on the other hand, continued to call for peace through its authorized messengers, Dr Alojzij Kuhar and Dr Miha Krek, hoping to avoid utterly unnecessary casualties.

The Yugoslav government-in-exile began to present Draža Mihailović's Chetnik units as units of the Yugoslav Royal Army in the occupied state, which it needed to do mainly for political reasons, as this

³ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam – slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protikomunističnim taborom* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 197-243; Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966), 303-315.

increased the Yugoslav government's importance in the British government. When the government appointed Draža Mihailović as the minister of the army and the navy, new dynamics began within the leaderships of the legions and their accompanying political forces in the Italian region of Ljubljana. It was by and large clear that the troops of this army would also spread across the Slovenian territory. Soon, however, the question arose as to who the commander of Mihailović's Royal Yugoslav Army in Slovenia would be. As this could only be one of the active officers, this could have a potentially weakening effect on the position of the Slovenian Legion and the influence of all political groups that supported the legions. The split between officers and political groups in reference to surveillance over the armed units marked all the subsequent war periods until the Italian capitulation.⁴

The Liberation Front and the issue of resistance in the Slovenian territory

The alternative to the camp of pre-war Slovenian political parties arose from organizations, societies and political and patriotic groups. Before the war, they had no governmental functions; however, they were important in influencing the transformation of political currents in the late 1930s. The main organizer of the armed uprising was the Communist Party, whose influence in the Liberation Front grew stronger until it became the most important political party and military force during the war. The inaugural meeting of the Liberation Front was held on 26 April 1941 (27 April according to some information). The initiator of this meeting was the Communist Party of Slovenia, together with the Christian Socialists, the left wing of the Sokol Society, cultural workers and other smaller groups which joined later. At the beginning, the Liberation Front had a coalition character. Its seat was initially in Ljubljana, later on the Polhov Gradec Hills, and finally in Kočevski Rog. The supreme plenary meeting of the Liberation Front initially adopted seven points and added two more in December 1941. The points defined the issues of national liberation, while the Liberation Front programme defined the internal organization for the post-war period when the Liberation Front was supposed to take power. The social class goals of the Communist Party were somewhat alleviated, as there were other groups within the Liberation Front that also influenced the programme

⁴ Franček Saje, *Belogardizem* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1953), 198-214; D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941“, 130.

content, such as the Christian Socialists. The Liberation Front organized the Partisan Army in forests, and National Protection in cities; it also had an effective intelligence service.⁵

The first glimmers of the uprising were seen immediately after the occupation, both within and out of the Communist Party of Slovenia. In mid-April, the students of a Slavic seminar in Ljubljana joined forces and initiated a leaflet and a graffiti campaign. They later joined the Liberation Front. Even before the establishment of the Liberation Front on 20 April 1941, patriot/communists from Jesenice, Bled, Gorje and Bohinj had gathered in Slamniki above Bohinjska Bela on their initiative. The main topic was weapons collection and the preparations for armed resistance, which would of course be the Partisan resistance. The Jesenice communists also collected weapons of the Royal Yugoslav Army from the barracks and their fortresses in the Carniola region. The establishment of these groups, the collection of weapons and materials, propaganda, the distribution of leaflets, the drawing of symbols and writing slogans even before the organized uprising in different parts of the Slovenian territory, was followed by a number of unrelated actions. Thus, on the night of 29 April, members of the League of Communist Youth of Yugoslavia burnt two German cars in Volkmer's passage in Maribor; in the hot pursuit that followed, the German police detained more than sixty young people. On the same day, an Italian soldier was attacked in Rašica near Velike Lašče. A couple of similar attacks followed in May (without casualties). The engagement of the Italian Carabinieri and three members of the Primorska regional, national and revolutionary organization TIGR (Trieste, Istria, Gorizia and Rijeka), who sought shelter in Yugoslavia after the dissolution of the organization, took place in Mala Gora near Kočevje. A member of the TIGR organization fell, the second one was injured and captured, while the third one escaped.⁶

A more severe uprising, however, began after the attack on the Soviet Union. This brought an end to a period of chaos within the Communist Party of Slovenia, when the leadership and most of the members opted for resistance upon the German attack on Yugoslavia and decided to go underground immediately after the occupation. Afterwards, the majority of the German Army was taken to Eastern Europe, and the occupied

⁵ Božo Repe, *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015), 57 (B. Repe, *S puško in knjigo*); Martin Premk, *Poljanska vstaja in boj proti okupatorju leta 1941* (Ljubljana: Modrijan, 2012), 28-29 (M. Premk, *Poljanska vstaja*). More about Liberation Front: Eva Mally, *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941-1945* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011).

⁶ B. Repe, *S puško in knjigo*, 171-172; M. Premk, *Poljanska vstaja*, 43.

territories became the responsibility of the police and other supporting units. On 22 June 1941, when the Soviet Union was attacked, the Central Committee of the Communist Party of Slovenia established the Supreme Command of the Slovene Partisan units. In September 1941, after its inclusion in the Yugoslav liberation movement, the command was renamed the Main Command of the Slovenian Partisan units. The communists' strategic concept of resistance was not based on limited military action, but rather on total resistance, the fight of all people against the occupier, which excluded only the "national treacherous gentlemen", those who collaborated with the occupier due to social class benefits. The most important shift occurred when the resistance was transformed into a national liberation project. The movement set the national liberation of all Slovenians as the ultimate goal of the resistance, to include the unification of everyone, especially those who were citizens of the neighbouring countries of Germany and Italy and implicitly also of Hungary. Thus, the resistance movement adopted the fundamental Slovenian national programme called the United Slovenia.⁷

In its concept, the uprising in Slovenia, initiated by the communists on 20 July 1941, was pan-Yugoslavian, but its execution was Slovenian, for it had to quite realistically take into account Slovenia's possibilities and availability. The forms of combat had yet to be gradually developed even in a purely professional, tactical and operational dimension. The question of the establishment of the armed forces was open in all three most important segments, i.e. team, command staff and weapons and equipment. The resistance organization solved all three problems on an ongoing basis during the combat and interdependently.

Providing enough soldiers was one of the most sensitive, and also the most important factors in establishing an armed force. In trying to recruit mostly younger men, the Communist Party of Slovenia initially focused on the circle of its members and supporters. Based on the first organizational document, the Partisan Act, they were supposed to be volunteers by status, but their recruitment could only partially be left to such an open draft. It was more important to recruit suitable members of political groups that were included in the liberation movement. The very differences in the organizational solidity between communists and other groups included in the Liberation Front had led to a completely disproportional representation in the armed forces. Out of approximately 1200 Partisans who joined the Partisan units before December

⁷ Lojze Ude, *Moje mnenje o položaju: Članki in pisma* (Ljubljana: Slovenska matica, 1994), 44-45; B. Repe, *S puško in knjigo*, 172-173; Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941-1943* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), 35-91.

1941, two-thirds were connected to the Communist Party of Slovenia or to organizations from its circle (the Alliance of the Communist Youth of Yugoslavia, candidates and sympathizers).⁸

The organizers of the “people’s uprising” managed to ensure the spontaneous recruitment of troops into the Partisan units as late as December 1941. At that time, a large number of combatants joined the Partisan forces within a period of two weeks, from a wide region stretching between the Poljane Valley to the Upper Sava Valley. It is, however, true that the Partisan forces were, for the first time, confronted by a rapid decline of their troops due to departure from units. For the first time ever, the majority of newcomers were the sons of peasants, which meant that the Partisan Army was based in the countryside. The strategic control of the Partisan Army, i.e. the command positions in the Main Command of the Slovenian Partisan companies, was in the hands of the Liberation Frontmanagement, but in reality it was in the hands of the Communist Party of Slovenia. All other command positions were at tactical level, at the level of companies as basic units, for battalions it existed only occasionally or exceptionally as units that were commanded directly by their staffs. A large majority of the command staff came from the lines of the Communist Party of Slovenia, both because of the bodies that were established and the character of the organization of the first companies. Company commanders often became those who used to organize resistance in individual districts of the Communist Party of Slovenia as the leaders of “war committees”. Only a handful of them had any military education; for the most part they had experience of doing military service. Some of them were trained during the Spanish Civil War, including the organizer of the Partisan units himself, Dr Aleš Bebler. Two important soldiers of the Spanish Civil War, Franc Rozman and Dušan Kveder, joined the Slovenian Partisan Army as late as in the autumn of 1941, and immediately became a company and a battalion commander respectively.⁹

The former active officers and non-commissioned officers of the Yugoslav Royal Army were also considered as a potential pool of command staff. They had been included in the Liberation Front as a special group of officers, but the decision with regard to their assignment was not

⁸ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*, Part VI, Book 1: *Borbe v Sloveniji 1941*, Document number 5 (Ljubljana: Vojnogodovinski inštitut JLA in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, 1952) (Zbornik VI/1); D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941”, 134.

⁹ Vida Deželak Barič, „Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega odpora leta 1941”, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXII, Number 1/2, (1992), 103-107; D. Guštin, „Vprašanja oboroženega odpora 1941”, 135.

made until January 1942. The commanders such as Ljubo Šercer, Jaka Avšič and Mirko Bračič were also included in the liberation movement from the active officers and non-commissioned officers; however, they represented a minority in the command structure. Due to the duplication of command positions with the formation of posts for political commissaries, the need for command staff became even bigger. However, the management had fewer problems in providing this type of command personnel, as it usually focused on political suitability first and to a lesser extent on military experience, so most of the political commissaries were recruited from the functionaries and members of the Communist Party of Slovenia.¹⁰

The logistics, that is, the provision of material support to the armed Partisan combatants, presented a problem the organizers were aware of and responded to in a sufficiently organized manner. They mainly leaned on resources available within the resistance movement. The most important were weapons and ammunition; as only a small part had legitimized weapons in their possession before the war, the initial equipping with weapons was a mere collection of the weapons of the dissolved Yugoslav Royal Army. The logistic organization of the resistance movement was capable of providing weapons and basic military equipment to almost anyone who joined the Partisans, especially in the autumn of 1941 in the region of Ljubljana. Nevertheless, it has to be emphasized that this included only the basic infantry weapons, rifles, a small number of squad automatic weapons, light or heavy sub-machine guns and some explosive material. The Partisan units were not capable of handling heavier weapons, even if they had possessed them. Due to their use of guerrilla tactics, the enemy supremacy both in heavy armament and military tactics was not noticeable. In tactical terms, there were no other suitable tactics at the very beginning than the "hit and run" guerrilla tactic. The Partisan units used this tactic, which was also called the "Partisan combat", to fight. However, defensive warfare is also characteristic of this period of the armed combat in the Slovenian territory, which contradicts the very essence of guerrilla tactics. The Yugoslav Supreme Command noticed this characteristic of the Slovenian resistance and brought it to the attention of the first Yugoslav consultation on leading the uprising in Stolice at the end of September 1941. The endeavours of the Yugoslav leadership to accelerate the armed resistance in the Slovenian territory forced the Slovenian Partisans to carry out more military actions, which demonstrated elements that surpassed classical guerrilla warfare. The

¹⁰ D. Guštin, „Vprašanja oboroženega odpora 1941“, 136.

military action called “cleaning the territory” referred to gaining direct control of a part of an operational area in which the units had their bases, and what is even more important, their supplies, but the action also had a demonstrative political effect. Nevertheless, this signified the return to defensive action, as the units had to urgently defend these areas.¹¹

The request for a mass people’s uprising with the establishment of the territory under their control presented a tactical problem, among other things. The guerrilla army had to solve a number of emerging problems – rapid adjustments to the Partisan tactics, a great deal of complicated logistics, and above all, defence of the territory, which did not match the guerrilla tactics of the time. The introduction of these tactics was another negative side of the information flow and suggestions from Serbia and Montenegro, as their respective military power differed too greatly for the tactical patterns to be transferred without any danger. However, it had a great political appeal, for it clearly pointed to the strength of the resistance movement.¹²

The military actions of the Slovenian Partisans in 1941

From the military aspect, the activities in the former Dravska Banovina in the second half of 1941 can be divided into two periods of differing duration; the period of the summer uprising and the period of the planned military actions, including the second December uprising in the Carniola region as the most ambitious and successful one. In the first period, the period of uprising, the focus was on the preparation of resistance in the areas under the German occupation. In organizational terms, the uprising was planned as a series of independent actions of a differing intensity, predominantly sabotage actions. Nothing else was actually possible, since military units were not yet formed. The latter were established as late as in the second half of July 1941. The units were formed as units of selected individuals and not masses of insurgent population. Numerousness in units became a value only after receiving critics from the Supreme Headquarters in September 1941. The activity of the Partisan units was planned in parallel, for the most part from 27 July onwards. However, it was carried out with a varying intensity. From the very beginning, the desire to surpass pure guerrilla tactics and loose organization was

¹¹ Tone Ferenc, „Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941”, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XI, Number 1/2, (1971/1972), 361-366; D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941”, 137; Zbornik VI/1, Document Number 81.

¹² D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941”, 138.

noticeable. The Partisans fought not only to achieve military objectives, but were also focused on weakening the civilian occupation apparatus and material goods. The actions were therefore widespread, so the rapid and radical reaction of especially the German occupier was not surprising. With its police forces, it managed to destroy or disperse a large part of the Partisan units and inflict approximately 15% of losses on them. These losses comprised only the fallen and the captured.¹³

The first Partisan units emerged mainly in the surroundings of industrial centres, such as Jesenice, in the suburbs that the first group of Partisans, named "Obranca", gathered. The group was later renamed the Jesenice Company. The Germans soon learned that there were *gošarji* in the mountains that surrounded Jesenice. Rumours began to spread that there were around one hundred communists on the Mežakla Plateau awaiting an order from Moscow to attack the German outposts. On 30 July, this group engaged in combat with the German police officers. Smaller engagements continued throughout August. On 5 August the Cankar Battalion was formed by merging the Cankar and the Jelovšek companies and a group of volunteers, mainly with the purpose of liberating hostages in Begunje prison. However, the attack was not successful, as the Germans learned about it beforehand and secured the bridges over the Sava river. After the first engagements, the Cankar Battalion was divided into smaller platoons and groups of four, which then dispersed. The Jesenice company was divided into five groups of four, who hid around Jesenice, Gorje and on the Mežakla plateau, and were later combined into the Jesenice Company which went to the Pokljuka and the Jelovica plateaus. Up to mid-September as many as 19 Partisan companies and a few Partisan groups were formed in Slovenia. Among earlier actions, we should mention the Partisan incursion into Šoštanj and Lož in October 1941, the attack on Bučka, and the march of the Styria Battalion to the Kozjansko region.¹⁴

The second period of the armed resistance in the Slovenian territory began after a considerable decline in the Partisan activity and its numbers, which were caused by losses and the reduction of manpower; however, with experience from the first period that armed resistance was possible also in the Slovenian territory. The analysts at the September consultation of the military-political management in Stolice did not believe the military achievements of the armed combat in the Slovenian territory to be sufficient in comparison to Serbia and Monte-

¹³ Marjan Križnar, „Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, VI, Number 1/2, (1966), 318-335; D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941“, 139.

¹⁴ B. Repe, *S puško in knjigo*, 174-176; D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941“, 138-139.

negro, which is true from a purely military aspect. Nonetheless, they did not understand that the armed resistance in the Slovenian territory grew out of a completely different foundation, and that it could not rely on any kind of the Serbian national feeling of endangerment as it was the case in the area stretching from Lika to Serbia and Montenegro. Therefore, they jointly drafted a strategy for the autumn period – to encourage a mass people's uprising based on the feeling of national or even personal endangerment, and in military terms, to reach the vast areas under the control of the Partisan units, i.e. the "free territories". The first attempt to initiate the peasant population revolt in Posavje (which was threatened by expulsion) failed, as the idea was too ambitious and too demanding for the strength of the Slovene Partisan units at that time. The need for military success, which, to a certain extent, the political strengthening of the resistance was dependent upon, made the leadership of the liberation movement re-plan and carry out the action in winter conditions. The thought that snow would hinder the occupier might have been rational, but it was in a total contradiction to the basic knowledge of the psyche of the peasant people that they were trying to encourage to revolt. The plan of three epicentres of the uprising, i.e. in the Carniola region, in the area between districts, Kamnik and the Savinja valley, and on Mount Krim, encompassed three areas of great political and military importance.¹⁵

The command of the Partisan companies chose the western part of the Carniola region as an area where a general people's uprising could create a free territory as a centre for the national liberation movement in Slovenia. The liberated territory would encompass the area of the Polhov Gradec hills stretching towards the Škofja Loka hills, to Bohinjski kot and to the Mežakla plateau. In this way, they wanted to adopt the same insurgent concept of resistance in the Slovenian territory as it was already used in the south. The uprising was prepared by the Cankar Battalion and the field committees of the Liberation Front, and encouraged by the hope that the war would soon come to an end due to the German defeat before Moscow. Among other things, the uprising was a response to the occupier's violence. The most successful action was an attack on a strong German patrol of the reserve police battalion above the village Rovt under Mount Blegoš in which 45 police officers fell, and which was followed by other smaller-scale actions. In mid-December, 350 Partisans gathered in Gorjuše and formed the Prešeren Battalion. However, the German units managed to chase them away, and the battalion was shrunk to only one company which the German units

¹⁵ Tone Ferenc, *Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941* (Ljubljana: Borec, 1971), 741-742; D. Guštin, „Vprašanje oboroženega odpora 1941“, 139-140.

destroyed on Mount Lipanca in 1942. The uprising became more widespread in the Upper Sava Valley. The Germans began to bring in reinforcements and narrowed down the area of the uprising by means of manoeuvres and attacks on the Poljane Valley where the Ivan Cankar Battalion was operational. Approximately 4000 German soldiers surrounded the battalion, and following fierce combat approximately 200 Partisans retreated (they went home unarmed) to Dražgoše on 27 December. On 9 January 1942, they were attacked by approximately 2500 German soldiers. After three days of fierce combat, the Germans entered the village and the battalion retreated. It suffered 9 dead and 11 injured, with the Germans suffering 26 dead. The battalion separated and went to different parts of the Gorenjska region, while the Germans burned down Dražgoše, shot 41 locals and sent all the other inhabitants to concentration camps.¹⁶

Of course, just like in Serbia, it turned out that the Partisan units were strong enough to take over the control of certain area, but not strong enough to deter a concentrated attack by the German occupation forces and by doing so to preserve control over the liberated territory. On the contrary, the German pursuit operations in the Carniola region had thoroughly cleaned out the Partisan units by March 1942, as all groups that spent winter there were tracked down, attacked and affected by the loss of combatants. A similar situation occurred in the Ljubljana region, where larger Partisan resistance cores spent winter south and east of Ljubljana. These cores presented the basis for the rapid increase in the number of the Partisan units in the Ljubljana region in spring and the shift of the Partisan centre of gravity to the region that was the central Slovenian region from the political aspect. The expectation of a wider uprising made the Italian occupier introduce the first widespread police measures. The Italians expected an initiative in resistance against the Partisans by the Slovenian nationally conscious anti-communist side, of course with the inclusion of the different social layers of the population.

The German occupier anticipated armed communist actions, especially as it had already begun with a systematic, pre-prepared police prosecution of the members of the communist parties in the early morning of 22 June 1941, in the areas of the former Yugoslav state that were under its occupation. The occupation authority reacted quickly and decisively to the first actions and the groups themselves. It identified their actions as *banditism*, although at the same time it talked about the political motives behind the violent acts. It hence sought to destroy all

¹⁶ Damijan Guštin, *Prva partizanska pomlad. Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 21-28; M. Premk, *Poljanska vstaja*, 132-275.

the armed units and, as a rule, executed all the captured members. For the Italian occupation authority in the Ljubljana region, the armed resistance was an affair that intervened with the internal legislation of the state. Despite the formally equal legal status of the region (irrespective of its special status), Italy handed over the prosecution of the armed resistance movement to the military court, after a short episode with the extraordinary court in October 1941.

In the area occupied by the Germans, the fight against the resistance Partisan groups was taken over by the police, i.e. the armed police force, the security police and the state secret police. In the autumn of 1941, the police SS battalions became the basic combat force that fought the Partisan units. After police processing, the captured members of the Partisan units were usually classified as those to be executed among hostages based on the order of the “police court” (which were in fact the highest police leaders).¹⁷

Conclusion

The first Partisan units consisted mainly of workers, the intelligentsia, secondary school students, and, to a lesser extent, peasants. All of them were extremely optimistic, as they believed that the war would soon come to an end (even before the snow melted). Appearance-wise, the first Partisans were a colourful company, including everyone from people in tourism to Sunday hunters, dressed in different uniforms. The same was true of their headgear, for the Triglav caps (*triglavka*) were introduced in the Partisan units only at the end of April 1942; later during the war, the Tito caps gradually established themselves. Even the name Partisans was not immediately established, as they were initially called *gošarji* and chetniks. For the most part, they were soldiers who had done their military service, Spanish fighters, some non-commissioned officers, and a very few officers of the former Yugoslav Royal Army. The Partisan Army was declared a non-party army; however, at the time of the uprising in 1941, the army comprised 39% of communist combatants and 36% of unorganized or neutral combatants, while the other combatants belonged to other political groups (Sokol, Christian Socialists, TIGR, socialists and others). In 1941, as many as 126 Partisans were killed in combat and 104 were convicted and shot. The armed resistance of the Slovenian Partisans, in particular the December uprising, was impactful not only in Slovenia, but also in the entire Third Reich. The resistance was mainly moral support to Slovenians. The organizers of the resistance movement sought

¹⁷ Zbornik VI/1, Document Number 97, 98, 100, 104; D. Guštin, „Vprašanje odpora 1941”, 141; B. Repe, *S puško in knjigo*, 175-177.

to encourage a wider uprising of the Slovenian population, which succeeded on a larger scale for the first time in December 1941 in the Upper Carniola region, when 665 new combatants joined the Partisan units within two weeks. Due to this, the Germans postponed the annexation of the Carniola and Styria regions to the Third Reich.¹⁸

SOURCES AND LITERATURE

Published Sources

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Part VI, Book 1: Borbe v Sloveniji 1941, Document number 5, 81, 97, 98, 100, 104. Ljubljana: Vojno zgodovinski inštitut JLA in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana, 1952.

Literature

Deželak Barič, Vida. „Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega odpora leta 1941”. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXII, Number 1/2, (1992), 93-108.

Deželak Barič, Vida. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941-1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Ferenc, Tone. *Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941*. Ljubljana: Borec, 1971.

Ferenc, Tone. „Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941”. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XI, Number 1/2, (1971/1972), 361-366.

Ferenc, Tone. „Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941-1945”. In: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 71-78. Ljubljana: Filozofska fakulteta UL, 2006.

Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam – slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protikomunističnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995. Guštin, Damijan. *Prva partizanska pomlad. Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Guštin, Damijan. „Vprašanje oboroženega odpora 1941”. In: *Slovenci in leto 1941: znanstveni posvet šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*. Editor Zdenko Čepić, 123-142. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2001.

Križnar, Marjan. „Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941”. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, VI, Number 1/2, (1966), 315-336.

¹⁸ B. Repe, *S puško in knjigo*, 178-179.

Mally, Eva. *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941-1945*.

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.

Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, I. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Pirjevec, Jože. „The Strategy of the Occupiers”. In: *Resistance, Suffering, Hope. The Slovene Partisan Movement 1941-1945*. Editors Jože Pirjevec and Božo Repe, 24-36. Ljubljana: National Committee of Union of Societies of Combatants of the Slovene National Liberation, 2008.

Premk, Martin. *Poljanska vstaja in boj proti okupatorju leta 1941*. Ljubljana: Modrijan, 2012.

Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

Repe, Božo in Ajlec, Kornelija. „Okupacijske meje 1941-1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu”. In: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941-1945*. Editors Božo Repe in Kornelija Ajlec, 7-33. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, 2020.

Saje, Franček. *Belogardizem*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1953.

Ude, Lojze. *Moje mnenje o položaju: Članki in pisma*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.

доц. др Блаж Торкар

Центар војних школа/Одељење војних наука

Марибор, Република Словенија

E-mail: blaz.torkar@mors.si

ПАРТИЗАНСКИ ОТПОР У СЛОВЕНИЈИ 1941. ГОДИНЕ

(Резиме)

О слободилна фронта и Комунистичка партија Словеније определили су се за оружани отпор након окупације словеначке територије априла 1941. године. Ова одлука је брзо сазрела након немачког напада на Совјетски Савез и постала је стварност након формирања првих партизанских одреда и њихових првих борбених акција, јула 1941. године. За разлику од других крајева Југославије карактеристично за Словенију било је да је главни организатор отпора била Ослободилна фронта а не Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Већ од септембра 1941. године народноослободилачки покрет показао је намеру да развија националне оружане формације у оквиру општејугословенског

народноослободилачког покрета. Оружани устанак био је структуре сличне оној какву је неколико месеци раније планирало руководство КПЈ, и подразумевало је извођење револуције у оквирима оружане борбе против окупатора. Спровођење те директиве зависило је у великој мери од сналажења на терену и конкретних околности на локалном нивоу. До краја 1941. године формирана је укупно 41 јединица величине чете и снаге од 15 до 50 партизана. Иако су били слабо мнаоружани и користили се герилском тактиком у борби, партизани су покушали да изведу и неколико већих акција попут акције спречавања протеривања словеначког становништва. Од самог почетка оружани отпор пренешен је на за то погоднија сеоска подручја у близини градова. Покушавајући да придобије за своје идеје углавном млађу популацију, КПС се у почетку углавном ослањала на сопствено чланство и симпатизере. Организатори покрета отпора су међутим настојали да подстакну масовнији устанак словеначког становништва. То ће им поћи за руком већ у децембру 1941. године, када је само у Горњој Крањској партизанским јединицама у року од две недеље приступило 665 нових бораца. Координисане и готово истовремене акције партизанске гериле највише су се распламсале у Горњој Крањској и Штајерској у немачкој окупационој зони. То је изазвало интервенцију немачких и италијанских окупатора који су надмоћном оружаном силом успели да угуше устанак до октобра те године. У јесен 1941. године, под утицајем Врховне команде НОВ и ПОЈ долази до поновног оживљавања партизанских борби, чији је циљ био да се координисаним акцијама изазове масован устанак. Међутим, и поред привременог успеха у Горњој Крањској у децембру 1941. године, таква тактика показала се као преурањена на словеначкој територији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: окупација, Југославија, Дравска Бановина, оружани отпор, Ослободилна фронта, Комунистичка партија Словеније, Словеначка народна странка, Партизани

355.425.4(497.7)"1941/1944"
94(497.11)"1941/1945"

COBISS.SR-ID 83426057

Језик рада: Српски
Примљен: 28. 07. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Проф. др Александар Литовски
Институт за националну историју
Скопље, Република Северна Македонија
E-mail: acelitobitola@gmail.com

Др Роберто Трајковски
Средњошколски центар „Таки Даскало“
Битољ, Република Северна Македонија
E-mail: trajkovski.robert@yahoo.com

РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ У ВАРДАРСКОЈ МАКЕДОНИЈИ 1941–1944, ПРЕМА ДОКУМЕНТАЦИЈИ ВЕРМАХТА

АПСТРАКТ: Иако је већи део Вардарске Македоније, у периоду од 1941. до 1944. године, кратко време био под директном окупацијом Вермахта, његова документација представља велику базу података који се односе на развој Народноослободилачког покрета (НОП), са војног, али и политичког, економског, културног и националног аспекта. У чланку је научно разрађено неколико важних историјских прекретница које у поменутој документацији анализирају, синтетишу и вреднују војнооперативне територијалне команде, службе и институције Вермахта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вардарска Македонија, Други светски рат, Вермахт, Народноослободилачка војска и партизански одреди Македоније (НОВ и ПОМ)

Већ током Априлског рата 1941. године, према споразуму Рибентроп-Ђано, Вардарска Македонија је препуштена Бугарској и Италији, али је Трећи рајх и даље имао номиналну војностра-

тешку контролу над њом.¹ Такође, према споразуму Клодиус – Попов, из априла 1942, Трећи рајх је имао и приоритет у експлоатацији привредних добара.² Стога је и примарни интерес одељења војнообавештајне службе (Абвер) и војноекономских институција Вермахта, тада концентрисаних у Вардарској Македонији, био првенствено да координирају активности које се односе на несметану експлоатацију и транспорт рудног богатства и дувана.³ Због тога се и најранија документација Вермахта о НОП-у у Вардарској Македонији односи на те области.

Непосредно после Априлског рата, тадашњи Покрајински комитет (ПК) КПЈ за Македонију без неке иницијативе за спровођење партијске линије за организовање оружане борбе, извршио је неколико диверзантских акција. Нешто касније, нови ПК, настао после интервенције Централног комитета КПЈ, чврсто се залаже за почетак општенородне оружане борбе. Основан је Покрајински војни штаб (ПВС) и започете су припреме за формирање неколико партизанских одреда. Као резултат поменутог борбеног става, 11. октобра 1941. године, дејствима Прилепског партизанског одреда (ПО), отпочео је оружани антифашистички устанак македонског народа, што је био догађај који су забележиле и службе и институције Вермахта.⁴ Наиме, тако је економски официр Вермахта у Софији, у извештају од 31. октобра 1941. године, оквалификовао атентат извршен у Прилепу.⁵

¹ Већи део Вардарске Македоније, између 1941. и 1944. године, кратко време је био под директном окупацијом Вермахта, односно од Априлског рата 1941. године до периода између 9. септембра и 19. новембра, када су се последњи припадници Вермахта, преко Качаничке клисуре, повукли на север. Марјан Димитријевски, „Интересот на Третиот Рајх кон Југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933-1945 година“, *Гласник на Институтот за национална историја (скраћено ГИНИ)*, XXXIII, бр. 1, (1999), 56. *Fuhrer Directives and other top-level directives of the German armed forces 1939-1941*. (US Government, Washington, D.C., 1948), 161-171.

² Витка Тошкова, *България и Третиот Рајх (1941-1944)* (София: Политички отношения. Наука и искуство, 1975), 55-56.

³ *Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. том 12. књига 1. Dokumenta nemačkog Rajha 1944-1945 (Београд: Vojnoistorijski institut, 1973), док. бр. 66, 221-222, Марјан Димитријевски, *Политиката на Третиот Рајх кон Македонија 1933-1945 година* (Скопје: ИНИ, 2001), 64-65.

⁴ *Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941-1945, (натаму само Извори...)* Скопје, 1968, т. I, кн. 1, док. 1, 14, док. 8, 41-42.; Велимир Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија 1941-1944* (Скопје: ИНИ, 2003), 83-126.; Михајло Апостолски, „Секавање на еден од првите состаноци на Покраинскиот штаб за Македонија“, *У: Скопје во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1945*, т. I, кн. 1, (Скопје: ИНИ, 1984), 710.

⁵ Томо Ристовски, „Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација“, *у: Прилеп и Прилепско во НОВ 1941 година*. (Скопје: Култура, 1976), 148.

Партизански одреди формирани у прилепском и кумановском крају су расформирани или разбијени до краја 1941, а нови су формирани у пролеће 1942. године. У лето 1942. формиран је нови ПК, док је некадашњи Покрајински војни штаб прерастао у Главни штаб (ГШ) Народноослободилачких партизанских одреда Македоније (НОПОМ).⁶

Током 1942. године Трећи рајх у Вардарској Македонији највише се бавио увећањем експлоатације минералних сировина. У ту сврху, у сарадњи са бугарским властима, основано је неколико акционарских друштава за експлоатацију руде.⁷ Истовремено, рудници и погони за прераду руде постали су једна од главних мета новоформираних партизанских одреда. Првенствени циљ је био да се успори или поремети ископавање, прерада и транспорт руде, док је тзв. „Индустријску стражу“ (Werkshutz), организовану од људи из бугарске полиције и задужену за њихово обезбеђење, а наоружану и опремљену од АБВЕР-а, требало разоружати.⁸

Крушевски партизански одред „Питу Гули“, 7/8. септембра 1942. године, напао је и оштетио рудник „Цер“, док је партизански одред „Димитар Влахов“, 28. септембра 1942. године, тешко оштетио инсталације рудника лискуна⁹ код села Степинци у Велешком крају.¹⁰ Поменуте акције нису остале незапажене у немачкој документацији. Тако се у извештају немачког војноекономског официра у Софији, од 24. октобра 1942. године, наводи да су у септембру рудник Бабуна напали „комунисти“, па је од бугарске војске захтевао заштиту рудника. Исти званичник је касније изјавио да је због акција које је бугарска полиција предузела против „банди“¹¹ обустављена производња рудника у околини Прилепа.¹² Готово истовремено, 24. октобра 1942. године, на-

⁶ *Македонска енциклопедија*, (Скопје: МАНУ, 2009), т. I, 257.; Дане Петковски, Владо Стрезовски, *Борбена дејства у Западној Македонији 1941–1944* (Београд: Војноиздавачки завод, 1983), 37, 66-80.; В. Ивановски, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944*, (Скопје: 1973), 108-109.; *Извори...* т. I, кн. 1, док. 35, 214. док. 45, 293-303, док. 46, 308-312.; док. 48, 322-323.; док. 51, 340-350.; М. Апостолски, „Воената организација во периодот на НОБ и Револуцијата во Македонија“, у: *Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944*, (Скопје: ИНИ, 1972), 81-82.; Рубинчо Белчоски, „Докажавте како треба да се гине...“, в. *Борец*, г. V, бр. 43 (2010), 16-17.

⁷ Марјан Димитријевски, *Политиката...*, 68-69.

⁸ Исто је организовао др Роберт Диргел. *Njemačka obaveštajna služba*. knjiga IV. Srbija, Makedonija, Crna Gora. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, III odeljenje. (Beograd: 1959), 871, 883.

⁹ Силикатни минерал.

¹⁰ Марјан Димитријевски, *Политиката...*, 70.

¹¹ Термин који користе институције Трећег рајха за антифашистичке и ослободилачке покрете у окупираној Европи током Другог светског рата.

¹² Томо Ристовски, Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација“, *Прилеп и Прилепско во НОВ 1941 година...*, 149.

паднут је рудник хрома код села Лојане у кумановској области. Том приликом су били уништени и одузети технички уређаји (опрема), нивелациони планови и затечени прехранбени артикли.¹³

Након оваквог развоја прилика и поменутих напада, у сарадњи са бугарским властима, у децембру 1942. године извршена је реорганизација и јачање службе за заштиту рудника.¹⁴ Реорганизована је и војна обавештајна служба и формирано је неколико њених теренских испостава, док је тајна војна полиција Вермахта појачала своје активности. Једно од њених одељења пратило је развој оружаног отпора и кретање партизанских јединица у Македонији.¹⁵ Од бугарског министарства одбране затражено је и распоређивање бугарске војске у угроженим подручјима која је требало да блиско сарађује са службом за заштиту рудника.¹⁶ Затим су, до јесени 1943. године, ради додатног обезбеђења рудника и рудопрерађивачких погона у Вардарској Македонији, пребачена и два одреда „Војнокономског рударског батаљона југоистока”.¹⁷ Њима се придружило и 120 бугарских полицајаца који су ангажовани још раније.¹⁸ Међутим, према немачким проценама, тако организована служба заштите рудника и даље је била незадовољавајућа, па су ангажована још четири одреда бугарске војске.¹⁹

У зиму 1942/1943. Македонски народноослободилачки покрет наставио је да се развија. Томе је много допринело именовање Светозара Вукмановића Темпа, делегата Централног комитета (ЦК) КПЈ и Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Одмах је формирана Комунистичка партија Македоније (КПМ), као и пет оперативних зона у Вардарској Македонији са својим штабовима, непосредно одговорним за организовање оружане борбе и омасовљење партизанског покрета. Реорганизован је и некадашњи Главни

¹³ Томо Ристовски, „Куманово и Кумановско во 1941-1942 година низ германската документација”, *Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1942 година*, (Материјали од Научниот собир одржан на 12, 13. и 14. декември 1978. година) (Куманово: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1980), 515-516.

¹⁴ Марјан Димитријевски, *Политиката...*, 71.

¹⁵ *Исто*, 71-72., *Нјемачка обавештајна служба*. књига IV..., 881, 902.

¹⁶ Томо Ристовски, Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација..., 150.

¹⁷ „Група армија Е”. The National Archives and Records Administration (NARA), микрофилм (М) Т 311, ролна (Р) 1189, 000567-000568.

¹⁸ Томо Ристовски, „Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација”..., 150.

¹⁹ Томо Ристовски, „Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација со посебен осврт врз нападот на 3. IV 1944 година”, у: *Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945*, уредник: Ванчо Андонов (Кочани: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1985), 361.

штаб НОПОМ-а, који је преименован у Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Македоније (НОВ и ПОМ).²⁰ Нешто касније, после Преспанског састанка ЦК КПМ, 2 августа 1943. године, приступило се стварању већих војних јединица, које су НОВ-у и ПОМ-у дале карактер регуларне војске.²¹

У међувремену, за прикупљање обавештајних података и борбу против НОБ-а и ПОМ-а, немачка војна обавештајна служба у Вардарској Македонији организује специјалну команду Бирман („Sonderkommando Biermann”), на челу са поручником Херманом Бирманом, у којој је у почетку било око 20 Албанаца, а касније је бројала око 60 бораца – Албанаца, Македонаца и Руса – Белогардејаца.²² Нешто касније, током септембра 1943. године, иста служба је припремила опширан и детаљан извештај, који анализира актуелну политичку и војнобезбедносну ситуацију у Вардарској Македонији. Поред тога што се говорило о изгубљеном утицају Трећег рајха и Бугарске, јаким комунистичким тенденцијама међу становништвом и настанку македонизма (националне независности), забележено је и повећање броја партизана, као и њихово присуство у подручју Велеса, Штипа, Кочана, Криве Паланке и Прилепа, иако су то, како се наводи у извештају, области у којима су становници до тада били изразито пробугарски оријентисани.²³

Пре капитулације Италије, Трећи рајх је извршио велику реорганизацију сопствених војнотериторијалних и војнооперативних команди на Балканском полуострву.²⁴ Са источног фронта пребачена

²⁰ Извори..., т. I, кн. 2, док. 26, 107117; док. 28, 120-125.; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, т. VII, кн. 1, (Београд: Војноисториски институт, 1952), док. 64, 201-206; док. 68, 217-222.; док. 70, 226-228.; Историјски архив Комунистичке партије Југославије 1941-1944, Београд, 1951, т. VII, док. 72, 214-217.

²¹ Извори..., т. I, кн. 2, док. 26, 107117. Владо Ивановски, „Времето и местото на формирањето на Комунистичката партија на Македонија”, у: *Слободните територии во Македонија во 1943 година*, (Скопје: ИНИ, 1973), 69-78.; Владо Ивановски, *Преспанскиот состанок на ЦК КПМ* (Скопје: ИНИ, 1983), 146.; Миле Тодоровски, *Партизанските одреди и Народноослободителната војска на Македонија во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944* (Скопје: ИНИ, 1972), 77-80.

²² Јован Павловски, *Судењето како последен пораз* (Тетово: Центар за информирање и издавачка дејност „Полог”-Тетово, 1966), 147-149., *Немачка обавештајна служба*. knjiga IV..., 876.

²³ Марјан Димитријевски, *Третиот Рајх и Македонија 1941-1945*. документи. том 1. книга 1. (Скопје: ИНИ, 1996).

²⁴ Двадесет шестог августа 1943. године успостављена је нова команда „Врховни командант Вермахта за Југоисток” (Група армија Ф), под чијом су стратешком командом биле и Групе армија Е и 2. оклопна армија. Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Band III/1. Bernard & Graefe Verlag, München, 1982, 1015, Walther Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945*. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1962, док. бр. 48/3, 224-227.

је и команда 2. оклопне армије, под чију команду је стављено више армијских корпуса, укључујући XXI брдски корпус,²⁵ са седиштем у Тирани, у чијем оперативном подручју су у почетку биле Албанија, западна Македонија, Косово и Метохија и Црна Гора.²⁶ Врховна команда Вермахта је припремила и војнооперативни план, назван „Осовина“, који је предвиђао разоружање италијанске војске и заузимање територија под италијанском окупацијом Балканског полуострва,²⁷ што је успешно реализовано током септембра 1943. године. Међутим, због географске изолованости, неприступачног терена, лоше саобраћајне инфраструктуре и недостатка оперативних јединица, релативно брзо заузете велике територије нису се могле у потпуности контролисати. У такве области спадао је западни део Македоније, где су партизани ослободили значајне територије, укључујући и Кичево и Дебар.

Након таквог развоја војнобезбедносне ситуације, у команди 2. оклопне армије, средином октобра 1943. године, почело је да се размишља о реализацији војне операције за „чишћења“ западне Македоније, која је носила кодни назив „Еделвајс“. Она још више добија на значају након директиве Адолфа Хитлера од 5. новембра 1943. године, издате по претходном споразуму са бугарским властима „за чишћење тетовско – дебарско – струшко – кичевске области од комуниста“..., која је захтевала потпуно заузимање поменутог простора.²⁸ С тим у вези, војнообавештајно одељење на терену, уз помоћ бугарских војних власти и њихових домаћих сарадника, припремило је неколико војнообавештајних извештаја који говоре о структури и организацији НОВ-а и ПОМ-а.

У једном од тих извештаја, датираног 7. новембра 1943. године, каже се да је област Кичево – Дебар – северно од Струге улазила у две оперативне зоне и да се ГШ НОВ-а и ПОМ-а налазио на простору између села Песочани и Црвене Воде, где је био и импровизовани аеродром за пријем савезничке војне помоћи. Главни штаб су чини-

²⁵ Georg Tessin, *Verbande und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*. 2. Band. (Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1966), 92., Neugliederung im Südosten vom 18. 8. 1943. OKW/WFSt/Op(H) Nr. 004375/43 g.Kdos. Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Band III/1..., 1453-1454.

²⁶ Aufstellung des Gen.Kdo. XXI Geb. A.K und des Mil. Bfh. Südost. Ia/Id Nr. 2371/43 g Kdos. 29. 7. 43. Група армија Е. NARA, M T 311, P 176.

²⁷ Walther Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945...*, док. бр. 48/3, 223-224., Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Band III/1..., 850, 889-890.

²⁸ Група армија Ф. NARA M T 311, P 285, 0773.

ли: „Дончо,²⁹ Марко,³⁰ Мајски (Петар Пирузев), Венко Марковски (писац из Скопља), Андро³¹ и четири Енглеза”.³²

Што се тиче јединица НОВ-а и ПОМ-а, исти извештај односи се на шест батаљона: три македонска, два српско-црногорска и један албански батаљон. О структури и организацији првог македонског батаљона ништа се није знало, за други се тврдило да га је предводио Андреа³³ са борцима који су били наоружани са 50-60 пушака и око 20 британских аутомата, док је трећим батаљоном, сматрало се, командовао Левко звани Тарзан из села Карбинци.³⁴ Посебно је било наведено да су тај батаљон чинили Македонци опремљени британским униформама и наоружањем сличним оном у другом батаљону.

Према истом извештају, два српско-црногорска батаљона била су под командом Марка,³⁵ Лазета³⁶ и Еламија.³⁷ Трећину њиховог борачког састава чиниле су жене, а њихови команданти носили су британске униформе. Албански батаљон је предводио Демир,³⁸ политички комесар Џемаил Аголи,³⁹ док је други вођа био Неџад Аголи.⁴⁰

Војна операција „Еделвајс” изведена је у две фазе, између 16. новембра и 7. децембра 1944. године. Услед наглог погоршања свог војнооперативног и тактичког положаја, ГШ НОВ-а и ПОМ-а донео је одлуку за продор, тј. повлачење главнине својих снага, односно 1. македонско-косовске народноослободилачке ударне бригаде (1. МКНОУБ)

²⁹ Михајло Апостолски – Дончо, командант ГШ НОВ-а и ПОМ-а.

³⁰ Елисие Поповски – Марко, припадник Народноослободилачког и комунистичког покрета Македоније, шпански борац, учесник антифашистичког рата у вардарском делу Македоније. Године 1943. био је политички комесар Прве оперативне зоне НОВ-а и ПОМ-а и члан Главног штаба НОВ-а и ПОМ-а. У новембру 1943. преговарао је са немачком командом у Струги о размени немачких војних заробљеника са македонским комунистичким политичким затвореницима. Македонска енциклопедија..., т. II, 1196.

³¹ Страхил Гигов – Андро, члан ЦК КПМ и заменик политичког комитета Генералштаба Македоније.

³² Чланови две британске војне мисије, који су, у септембру и октобру 1943, успоставили везу са ГШ НОВ-а и ПОМ-а и затим подржавали његове акције до краја рата. Тодор Чепреганов, *Британската управа за специјални операции (СОЕ) во Македонија: Британските воени мисии во Македонија* (Скопје: ИНИ, 2001), 62-64.

³³ Није могуће утврдити о којој се особи ради.

³⁴ Левко Стефановски – Тарзан био је, 1943. године, командант Првог партизанског одреда Прве оперативне зоне. Зборник докумената..., т. VII, кн. 1, док. 116, 399.

³⁵ Елисие Поповски – Марко.

³⁶ Није могуће утврдити о којој се особи ради.

³⁷ Није могуће утврдити о којој се особи ради.

³⁸ Вероватно се односи на Хамдију Демија, који је у јесени 1943. године био члан ГШ НОВ-а и ПОМ-а и командант Прве оперативне зоне НОВ-а и ПОМ-а.

³⁹ Кемал Аголи је, у јесени 1943. године, био политички комесар једног батаљона Прве македонско-косовске бригаде.

⁴⁰ Неџад Аголи је, у јесени 1943. године, био начелник штаба Прве оперативне зоне НОВ-а и ПОМ-а. „2. оклопна армија”. NARA M T 313, P 487, 001167.

у Егејску Македонију. Пробој је започео 5/6. децембра 1943. године из атара с. Салтино, у правцу огранака планине Галичице. Правац кретања је био: Дебарца – Преспа – с. Герман – с. Буф – Нице – Караџова, након чега су, после једанаест дана тешког марша, јединице стигле до с. Фуштани (Φούστανη) у данашњој северној Грчкој.⁴¹

Крајем 1943. и почетком 1944. године, Мегленско је постало значајно упориште НОВ-а и ПОМ-а и Грчке националноослободилачке војске (ЕЛАС). Отуда су реализоване офанзивне акције према осталим регионима Македоније, пре свега у оквиру тзв. Фебруарског похода јединица НОВ-а и ПОМ-а 1944. године. Због овакве ситуације, немачки командант области „Солун – Егеј”, генерал-потпуковник Курт Пфлуград, добио је директиву од врховне команде Групе армија Е „да уништи разбојнички центар” дуж немачко-бугарске демаркационе линије у Македонији, да обезбеди саобраћајне комуникације Солун – Скопље, Солун – Битољ, односно „да очисти подручје Воден – Лерин”..., о чему се позитивно изјаснила и Врховна команда Вермахта.⁴²

У војнообавештајном извештају од 24. фебруара 1944. каже се: „На подручју Лерина, Костура и Сobotског, концентрисане су банде које чине Грци, Срби, Бугаро-Македонци⁴³ и мањи број Албанаца, као и избеглице различитих нација (руски ратни заробљеници, руски НК-В, ⁴⁴ Пољаци, бугарски дезертери⁴⁵) и где се, према последњим извештајима, знатно повећао број Бугаро-Македонаца и Срба. Поменуте банде, према заплењеној документацији, су под командом III оперативне зоне Ослободилачке војске и партизанских група Македоније, под вођством Тита”... Даље се процењује да су тек након реализације војних операција „Слон” и „Волк”,⁴⁶ неке од банди уништене. Неке ће се повући северно од демаркационе линије, док ће неке остати на поменутом подручју, али ће се пасивизирати.⁴⁷

⁴¹ Вlado А. Ивановски, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944...*, 186-188.

⁴² „Den Raum Edessa-Florina zu säubern”...Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberskommandos der Wehrmacht*. Band III..., 1373.,

⁴³ Самовољни етнички назив за словенско становништво у Грчкој, у складу са стратешким интересом Трећег рајха, а можда се мисли на македонске партизане, који су из Бугарске продрли у немачку окупациону зону у Македонији.

⁴⁴ Помоћно особље Вермахта, углавном совјетски ратни заробљеници.

⁴⁵ Партизани из батаљона „Христо Ботев” – бивши припадници бугарске војске.

⁴⁶ Војне операције Вермахта, изведене у првој половини јануара 1944. године, у пограничном појасу дуж немачко-бугарске демаркационе линије у Македонији, у сарадњи са бугарском војском у Вардарској Македонији (5. бугарска армија). Роберто Трајковски, *Вермахтот и Егејскиот дел на Македонија (1941-1944 година)* (Скопје: Сојуз на Антифашисти-Антифа, 2019), 122-133.

⁴⁷ „Група армија Е”. NARA M T 311 P 182, 00342-000345.

Истовремено, 4. одељење за радио-обавештајне послове и анализу Група армија Е, са седиштем у Солуну, пресрело је неколико радио-телеграма НОВ-а и ПОМ-а. Вермахт је сазнао за успостављање директне радио-телеграфске везе између ГШ ЕЛАС-а и ГШ НОВ-а и ПОМ-а;⁴⁸ да је средином јануара 1944. године НОВ и ПОМ отпратио четири америчка пилота оборена у Црној Трави (Србија) на грчку територију;⁴⁹ о војним дејствима НОВ-а и ПОМ-а током војних операција „Слон” и „Вук”, као и о активностима у вези са формирањем „Балканског штаба”.⁵⁰

У оквиру пролећних офанзивних дејстава ГШ НОВ-а и ПОМ-а у источној Македонији, 3. МНОУБ и Косовски партизански одред, 3. априла 1944. године, напали су руднике Добрево и Пробиштип („Злетовске руднике”),⁵¹ које су, поред бугарског обезбеђења, обезбеђивали и припадници 4. војно-рударског батаљона Југоистока.⁵² Они су били потпуно изненађени нападом, у којем су погинула два припадника Вермахта, а четири је било тешко и 12 лакше повређених. У извештају о нападу наведено је да је „непријатељ” бројао не-

⁴⁸++++KR HMSXW NR. 11 4. 1. 44 1720==. „Група армија Е”. NARA M T 311, P 179.

⁴⁹+++SSD-- HMSXW 052 15. 1. 44 1930==. Исто.

⁵⁰ Auszag aus den Hunter-Meldungen der Dienststelle F.P. Nr. 31208. Abt. W. Исто. Крајем 1942. и почетком 1943. године, предузимањем војно-политичке стратешке иницијативе антифашистичке коалиције, створене су могућности за ближу сарадњу левих покрета отпора на крајњем југоистоку Европе. Таква иницијатива практично је потекла од Јосипа Броза Тита. На тај задатак упућен је у Македонију Светозар Вукмановић Темпо, као делегат ЦК КПЈ и ГШ НОВ-а и ПОЈ-а, на почетку 1943. године. Његов примарни задатак био је да координира сарадњу између балканских ослободилачких покрета, па је осмислио и конкретизовао иницијативу за оснивање штаба народноослободилачких војски балканских земаља, односно Балкански штаб (БШ). У ту сврху одржао је неколико састанака са представницима комунистичких партија Грчке, Албаније и Бугарске, у периоду јун-август 1943. године, али практично без резултата, па су, крајем 1943. године, активности на стварању БШ потпуно обустављене. Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče* (Zagreb: Globus, 1982), kn. 2 i 3.; S. Vukmanović –Tempo, *Sjećanja iz Narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, Makedonija od ustanka do slobode 1943-1945*, (Beograd: Vojnoizdavački inovinski centar, 1987), 333.; С. Вукмановић – Темпо, *Борба за Балканот*, (Скопје: Мисла, 1982), 526.; Ристо Кирјазовски, „Штабот на народноослободителните војски на балканските земји”, *Историја*, XXVI-XXVII/1-4 (Скопје: ИНИ, 1992), 59-70.; Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948* (Beograd: IKP Zaslona, 1991), 206.; Александар Литовски, „Соработката на ослободителните движења на Македонија, Албанија, Грција и Бугарија и иницијативата за создавање Балкански штаб во 1943 година”, *Зборник на трудови на НУ Завод и музеј - Битола*, 15(2004), 57-70.; Миле Михајлов, „Идејата на Светозар Вукмановић-Темпо за создавање на Балкански штаб во 1943 година”, *ГИНИ XLIII*, 2(1999), 49-60.

⁵¹ Томо Ристовски, „Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација со посебен осврт врз нападот на 3. IV 1944 година”, у: *Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945*, уредник: Ванчо Андонов, (Кочани: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1985), 362.

⁵² У саставу од 1 офицер-а, 10 подофициери и 102 војника. „Група армија Ф”. NARAM T 311, P 189, 000568.

колико стотина бораца, и да је имао за циљ да уништи објекте у руднику и заплени све што је могло да се искористи.⁵³ Партизанска тактика је оцењена као изненадни напад под окриљем мрака.⁵⁴

У наредном периоду, до коначног ослобођења Вардарске Македоније, 19. новембра 1944. године, Народноослободилачка и антифашистичка борба добија карактер масовног оружаног устанка. Војнообавештајни извештаји Вермахта о структури и организацији НОВ-а и ПОМ-а, као и њеним борбеним дејствима у том периоду су бројни, чак и свакодневни, а у свима се помиње већи број партизанских јединица, као и њихових борбених дејстава, која су из дана у дан погоршавала ситуацију и положај снаге Вермахта. У овом контексту може се, као пример, навести део извештаја Врховне команде Група армија Ф од 30. септембра 1944. године, у којем се, поред осталог, каже: „Стање у вези са бандама у Македонији и Тракији, као последица мобилизације цивила и бивших припадника бугарске војске од краја августа 1944. знатно се погоршало”... Затим се наводе подаци о формирању неколико бригада, у неколико рејона Вардарске Македоније, па чак и о формирању 41. македонске народноослободилачке дивизије, као и њено бројно стање.⁵⁵

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

The National Archives and Records Administration

„Група армија Ф”:

- NARA M T 311, P 285.

„Група армија Е”:

- NARA M T 311, P 176;

- NARA M T 311, P 179;

- NARA M T 311 P 182;

- NARA M T 311, P 189.

„2. оклопна армија”

- NARA M T 313, P 487.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau

„Врховни командант Вермахта за Југоисток”:

- RW 29/44.

⁵³ Радило се о 3. МНОУБ-у и српским партизанским јединицама из јужне Србије, које су тада биле под командом ГШ НОВ-а и ПОМ-а.

⁵⁴ Wi-Bergbau-Btl. Sudost. Abt. Ia. Br. B. Nr. 424/44 geh. O.U., den 7 April 1944. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau RW 29/44.

⁵⁵ *Ослободувањето на Битола и Битолско октомври-ноември 1944 година-документи*. Уредник: Александар Литовски, Роберто Трајковски (Битола: Здружение „19 Ноември”, 2020), док. бр. 13, 67-68.

Објављени извори

Димитријевски, Марјан. *Третиот Рајх и Македонија 1941-1945*. документи. том 1. книга 1. Скопје: ИНИ, 1996.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, т. VII, кн. 1, Београд: Војноисторијски институт, 1952.

Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. том 12. knjiga 1. Dokumenata Nemačkog Rajha 1944-1945. VII, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941-1945, том I. книга 1, Скопје: ИНИ, 1968.

Историјски архив Комунистичке партије Југославије 1941-1944, Београд, 1951, т. VII.

Литовски, Александар, Трајковски Роберто. *Ослободувањето на Битола и Битолско октомври-ноември 1944 година-документи*. Битола: Здружение 19 Ноември, 2020.

Njemačka obaveštajna služba. knjiga IV. Srbija Makedonija Crna Gora. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ Uprava državne bezbednosti III odeljenje. Beograd: 1959;

Schramm Percy Ernst, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band III/1*. München: Bernard & Graefe Verlag, 1982; Fuehrer Directives and other top-level directives of the German armed forces 1939-1941. US Government, Washington, D.C., 1948;

Hubatsch, Walther. *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1962.

Литература

Монографије

Брезоски, Велимир. *Комунистичка партија на Македонија 1941-1944*. Скопје: ИНИ, 2003.

Димитријевски, Марјан. *Политиката на Третиот Рајх кон Македонија 1933-1945 година*. Скопје: ИНИ, 2001.

Ивановски, Владо. *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944*. Скопје: ИНИ, 1973.

Ивановски, Владо. *Преспанскиот состанок на ЦК КПМ*. Скопје: ИНИ, 1983.

Литовски, Александар. *Македонската националослободителна платформа во Втората светска војна*. Скопје: Сојуз на здруженијата на Македонците од Егејскиот дел на Македонија – Скопје, 2008.

Литовски, Александар. *Соработката на националослободителните движења од Вардарскиот, Егејскиот и Пиринскиот дел на Македонија во Втората светска војна (1941-1944)*. Битола: Здружение на Македонците од Егејскиот дел на Македонија-Битола, 2012.

Лукач, Душан. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1987.

Македонска енциклопедија, Скопје: МАНУ, 2009, т. I и II.

Павловски, Јован. *Судењето како последен пораз*. Тетово: Центар за информирање и издавачка дејност „Полог“-Тетово, 1966.

Петковски, Дане, Стрезовски, Владо. *Борбена дејства у Западној Македонији 1941-1944*. Београд: Војноиздавачки завод, 1983.

Спасовски, Александар. *Скопски народноослободилачки партизански одред*. Београд: Војноиздавачки завод, 1971.

Тодоровски, Миле. *Партизанските одреди и Народноослободителната војска на Македонија во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944*. Скопје: ИНИ, 1972.

Тошкова, Витка. *България и Третиот Райх (1941-1944)*. София: Политички отношения. Наука и искусство, 1975.

Трајковски, Роберто. *Вермахтот и Македонија (1943-1944) година*. Битола: Аз-буки, СБМ-Битола, 2018.

Трајковски, Роберто. *Вермахтот и Егејскиот дел на Македонија (1941-1944 година)*. Скопје: Сојуз на Антифашисти-Антифа, 2019.

Чепреганов, Тодор. *Британската управа за специјални операции (СОЕ) во Македонија: Британските воени мисии во Македонија*. Скопје: ИНИ, 2001.

Чланци

Апостолски Михајло, „Воената организација во периодот на НОБ и Револуцијата во Македонија“, У: *Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944*, Скопје: ИНИ, 1972.

Апостолски Михајло, „Секавање на еден од првите состаноци на Покраинскиот штаб за Македонија“, У: *Скопје во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1945*, т. I, кн. 1, Скопје: ИНИ, 1984.

Белчески Рубинчо, „Докажавте како треба да се гине, весник“, *Борец*, г. V, бр. 43(2010).

Димитријевски Марјан, „Интересот на Третиот Рајх кон Југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933-1945 година“, *Гласник на Институтот за национална историја ГИНИ*, XXXXIII, бр. 1(1999).

Ивановски Владо, „Времето и местото на формирањето на Комунистичката партија на Македонија“, У: *Слободните територии во Македонија во 1943 година*, Скопје: 1973, 69-78.;

Ристовски Томо, „Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација“, У: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1941 година*. Скопје: Култура, 1976.

Ристовски Томо, „Куманово и Кумановско во 1941-1942 година низ германската документација“, У: *Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1942 година*, Куманово: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1980.

Ристовски Томо, „Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација со посебен осврт врз нападот на 3. IV 1944 година“, У: *Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945*, Кочани: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1985.

prof. Dr. Aleksandar Litovski

Institut of national history
Skopje, Republic of North Macedonia
E-mail: acelitobitola@gmail.com

Dr. Roberto Trajkovski

SCS Taki Daskalo
Bitola, Republic of North Macedonia
E-mail: trajkovski.robert@yahoo.com

THE DEVELOPMENT OF NATIONAL – LIBERATION AND ANTI – FASCIST STRUGGLE IN VARDAR MACEDONIA IN 1941-1944 ACCORDING TO WEHRMACHT'S RECORDS

(Summary)

Although the Vardar part of Macedonia was briefly under the direct occupation of the Third Reich between 1941 and 1944, the documentation of the Wehrmacht represents a large database for the beginning and rise of the Macedonian liberation and anti-fascist movement, in all its phases, starting from the autumn 1941 to the late autumn 1944. The most of the documents are those of the military and intelligence character, but also some political, economic, cultural and national aspects related to the Vardar part of Macedonia and Macedonian liberation and anti-fascist movement are presented in them. In this paper the authors are concentrated on several important historical milestones related to the elaborated historical problematics with analyzing, synthesizing and evaluating the documentation of some military-operational-territorial commands and services-institutions of the Wehrmacht.

KEY WORDS: *Vardar part of Macedonia, World War II, Wehrmacht, Macedonian liberation and anti-fascist movement*

323.1(=18)(497.1)"1912/1945"
94(496.5)"1939/1945"
327(496.5)"1939/1945"
COBISS.SR-ID 83477001

Језик рада: Српски
Примљен: 21. 07. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Доц. др Маријана Стамова

Институт за Балканистику са Центром за тракологију
Бугарска академија наука, Софија, Република Бугарска
E-mail: marianastamova@yahoo.com

АЛБАНСКЕ ИЛУЗИЈЕ У ГОДИНАМА ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА

АПСТРАКТ: Статус кво на Балкану који је успостављен Версајским мировним уговорима био је нарушен у време Другог светског рата. Од свих балканских држава Албанија се прва нашла на удару „Новог европског поретка” који су успостављали Хитлер и Мусолини. Уз њихову помоћ Албанија је остварила свој национални програм уједињења свих Албанаца у једну државу. Међутим, „Велика Албанија” била је само ратна креатура, која није међународно призната. Крај рата скинуо је са дневног реда идеју о свеопштем уједињењу Албанаца. Албанска држава успостављена је поново у границама које је добила након окончања Првог светског рата, док је велики део албанског народа и даље остао да живи ван њених граница.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкан, Версајски систем, Други светски рат, Албанија, Велика Албанија, Хитлер, Мусолини

Закаснелом стварању независне албанске државе током 1912. године, у поређењу са осталим балканским државама, претходио је покрет албанског народног препорода крајем XIX и почетком XX века. У његовој основи крију се историјски корени програмског максимума албанских препородитеља, који су преко Програма Призренске (1878–1881) и Пећке лиге (1899) пласирали идеју о ује-

дињењу свих Албанаца у ранијим вилајетским оквирима.¹ Након кратког затишја, које је уследило у албанском покрету за независност, појава такозване Младотурске револуције у Османској империји 1908. године, дала је нови подстрек његовом даљем развоју. Битољски конгрес представника свих делова албанских земаља и албанских колонија у иностранству, одржан у новембру 1908. године, обнавља идеју о независности Албаније у границама Скадарског, Косовског, Битољског и Јањинског вилајета.

Уочи Првог балканског рата, октобра 1912. године, Комитет за одбрану Албанаца, формиран у Скопљу 1910. године, шаље апел свим Албанцима да се супротставе деоби територија Отоманске империје у које су улазиле и територије насељене албанским живљем у корист осталих балканских држава.² Излаз из неизвесне ситуације, створене успесима Балканског савеза током октобра и новембра 1912. године, албански прваци предвођени Исмаилом Ђемалијем налазили су у сталним консултацијама са политичким круговима из Беча и Рима. Тек када су добили неопходне гаранције Аустро-Угарске и Италије, пред 83 делегата из свих крајева земље, Исмаил Ђемали је у Валони, 28. новембра 1912. године, подигао заставу независности, тзв. „Скендербегову заставу”.

Независност Албаније призната је на међународној конференцији у Лондону, 29. јула 1913, а касније и потврђена на конференцији посланика Великих сила у Фиренци, 17. децембра 1913. године. На препоруку Версајске мировне конференције, сазване да би се озваничио крај Првог светског рата, 9. новембра 1921. године организована је наредна конференција представника Великих сила у Лондону, на којој је коначно потврђено постојање албанске државе.

Тим решењима албански покрет за стварање територијалне и етничке Албаније није успео да реализује своје раније замисли. Косово и Метохија и Вардарска Македонија остали су у саставу Краљевине Југославије, створене 1918. године, а Северни Епир у оквиру Грчке. У периоду између два рата често је долазило до великог антагонизма. Југославија је себе сматрала победницом у Првом светском рату, па се према суседним земљама односила као гарант и за-

¹ Јужна Албанија са Епиром и Јањиним; Северна Албанија са Скадром, Тираном и Елбасаном; Македонија са Дебром, Скопљем, Гостиваром, Прилепом, Велесом, Битољем и Охридом; Косово и Метохија и Рашка област са градовима Пећ, Ђековица, Призрен, Митровица, Прешево, Нови Пазар, Приштина, Ѓиљане, Куманово и Сјеница.

² Балкански савез који су чиниле Србија, Црна Гора, Грчка и Бугарска имао је своје интересе, па је у складу с њима у Скадар ушла црногорска војска, а српска војска је преко Косова и Метохије, Македоније и средње Албаније избила на Драч, док су Грци заузели Ђирокастро.

штитник Версајског система. Земља је била у сталном антагонизму са Италијом која је показивала претензије како према далматинској обали, тако и према Албанији. Након југословенског признавања пуне италијанске доминације у Албанији, на основу политичких и војних споразума из друге половине 30-их година, Италија је припремала терен за стварну окупацију те земље.³ Истовремено, албанска влада са краљем Зогуом, поред реформи које је спроводила на унутрашњем плану, водила је и борбу за права албанске мањине ван њених територија, тј. у Југославији. Након емиграције Зогуа из Албаније, 6. априла 1939. године, само дан пре окупације, окончан је један период у историји међуратне Албаније који су карактерисале неуспешне реформе оријенталне управе по западном моделу.⁴

Италијанско заузимање Албаније, 7. априла 1939. године, директно је повезано са планом о завођењу „Новог поретка” у Европи и свету у режији немачког вође Адолфа Хитлера и италијанског дучеа Бенита Мусолинија.⁵ Тај дуго припремани корак Италије, поред војно-стратешких имао је економске разлоге. Два лидера су се договорили да Италији припада иницијатива деловања у Средоземном мору.⁶

У правцу војних и политичких припрема, 16. априла 1939. године италијански парламент у Риму донео је закон којим је прихватио предлог из Тиране да краљевска титула „Краља Италије и императора Етиопије” коју је носио Виктор Емануел III, буде проширена и на „краља Албаније”. Своје краљевске прерогативе у односу на Албанију Виктор Емануел III остваривао је преко свог вицекраља са седиштем у Тирани. На ту позицију постављен је Франческо Јакомини.⁷ Тако је, поред персоналног савеза, започео процес административног уједначавања и на привредном, политичком и војном плану, чиме је стављена тачка на албанску независност. Изградња „Новог поретка” наставља се 21. априла 1939. године, када се формира и албанска фашистичка странка, а јуна 1939. припрема се и доноси нови устав. Сва права и укупна власт пренесена је у руке краља, док Албанија као држава добија статус конституционог члана монархије Савојске династије.⁸

³ Бранко Коматина, *Југословенско-албански односи 1979–1983* (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 14.

⁴ Ђорђе Борозан, „Југославија и Албанија у Двадесетом Вијеку”, у: *Југословенска држава 1918–1998*, уредник Владо Стругар (Београд: ИСИ, 1999), 208.

⁵ Stavro Skendi, *Albania: East – Central Europe under the Communist* (London: Thames & Hudson, 1957), 9.

⁶ Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права* (Београд: Политика, 1992), 199.

⁷ Исто, 200.

⁸ S. Skendi, *n.d.*, 18.

Циљ римских властодржаца према којем је Албанија требало да буде италијански мостобран на Балкану ради контроле Јадранског мора и продора према Блиском истоку, подударао се са настојањима албанских националиста за стварање „Велике Албаније”. Они су се надали да би остварење тог циља могло ујединити све Албанце и тиме коначно решити албанско питање. Италијански министар спољних послова гроф Ћано је, 21. априла 1939. године, у свом дневнику написао да би италијанска политика требало да се бави и питањем Косова и Метохије, чиме би се подржао иредентистички проблем на Балкану.⁹

Постојање многобројног албанског становништва у оквиру њених граница представљало је велики проблем за Краљевину Југославију. Према неким ауторима, кривци за тај проблем били су сами руководећи кругови у Београду у периоду између два рата. У националном, културном, политичком и економском смислу, Албанци су се у том периоду налазили у најтежем положају у односу на све остале националне мањине Краљевине Југославије. У прилог томе наводило се да у периоду између два светска рата албанска национална мањина није имала ниједну школу на свом матерњем језику, па чак ни сопствено културно-уметничко друштво. Незадовољство Албанаца на Косову и Метохији повећавало се због политике колонизације српског становништва из осталих крајева земље. Репресија према албанском становништву на Космету приморавала је део Албанаца да тражи излаз у емиграцији. Та емиграција, која је себе сматрала напредном, углавном је била непријатељски расположена према југословенској монархији, па су је Италијани и Албанци у самој Албанији вешто користили за антијугославенску пропаганду. У вези с тим, значајну улогу имало је ангажовање косовске емиграције од стране италијанских обавештајних служби чији је циљ био потпуна контрола над Албанијом, али и слабљење југословенских позиција на југу.¹⁰ Озакоњењем италијанског присуства на Балкану преко присуства у Албанији, повећане су наде албанских владајућих кругова у Тирани, као и емигрантских кругова са Косова и Метохије, да ће доћи до стварања „Велике Албаније”, у коју би ушли, како је већ поменуто, и Северни Епир (на албанском Чамерија), Западна Македонија, источни део Црне Горе, као и Косово и Метохија.

⁹ Милутин Фолић, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945”, у: *Други светски рат – 50 година касније*, уредник Владо Стругар, (Подгорица: ЦАНУ том I, 1995), 562.

¹⁰ Živko Avramovski, „Prilog pitanju italijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme Minhenske krize i okupacije Albanije”, *Istorijski glasnik*, br. 2–3 (1964), 123–124.

Капитулацијом Југославије, априла 1941. године, после напада сила Осовине, створена је нова територијална ситуација. Подела Југославије била је један од услова реализације „Новог поретка” у југоисточној Европи.¹¹ Убеђени да је наступио час када ће, уз помоћ Италије и Немачке, планиране територије ући у састав „Велике Албаније”, већина Албанаца је стала на страну окупаторских снага. Водећи људи албанских националиста, какви су били Бедри Пејани, Реџеп Митровица, Ибрахим Ђакова и Реџеп Краснићи истакли су познате политичке концепције о стварању етничке Албаније.¹² Истовремено, предводник и водећи представник „великоалбанске идеје” Мустафа Круја¹³ је у Краљевској академији у Риму, пропагирајући „природни и историјски карактер Велике Албаније”, истакао да ће после победе сила Осовине и успостављањем фашистичког поретка, Мусолини и Хитлер осигурати националну слободу албанском народу и обезбедити стварање албанске националне државе која ће у максималистичким етничким границама бити у саставу Италије.

Католичка црква се такође активно укључила у пропагирање „Велике Албаније”. У књизи „Албанија и Албанци”, Марин Сирдани подржава становиште Мустафе Крује да „Велика Албанија” може постати реалност једино вољом Мусолинија и Хитлера. Такође, тврди да етничка Албанија мора обухватити четири турска вилајета – Јанински, Скадарски, Битољски и Косовски, док би се Црна Гора морала свести на оне границе које је имала до Берлинског конгреса.¹⁴

Током целе 1941. године албанска и италијанска штампа популаризовала је фашистичку Италију као ослободиоца и ујединитеља свих Албанаца, славећи је као мајку новостворене „Велике Албаније”. Затим су 21/22. априла владе Италије и Немачке потписале Бечки споразум о деоби територија које су раније припадале Краљевини Југославији и Краљевини Грчкој. Косово је било подељено на три зоне.

Талијани су добили највећи део: Призренску котлину, Метохију, централни део Косова, делове Неродимља и Горњег Поморавља. Немци су окупирали Косовску Митровицу, Вучитрн и Подујево и, што им је било најбитније, под своју контролу ставили су рудник „Трепча”. Бугари су успоставили власт у Качанику, Сариничкој жу-

¹¹ Драган Ненезић, „Југословенске области под фашистичком Италијом 1941–1943. Планови и последице”, у: *Други светски рат – 50 година касније*, уредник Владо Стругар (Подгорица: ЦАНУ том I, 1995), 503.

¹² Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: Поријекло – идеје – пракса* (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995), 316–317.

¹³ Члан руководства Косовског комитета, од децембра 1941. до јануара 1943. године премијер квислиншке владе Албаније.

¹⁴ М. Фолић, *н.д.*, 562.

пи, док су са Италијанима делили власт у Неродимљу и Горњем Поморављу.¹⁵ Под италијанску власт потпали су и западни делови вардарске Македоније са градовима Тетово, Кичево, Гостивар, Дебар и Струга у којима је било много албанског живља.¹⁶

Након нешто више од два месеца пошто је италијанска војска подржана Албанцима окупирала делове Македоније, Црне Горе, Косова и Метохије и Северног Епира, прокламацијом Мусолинија од 29. јуна 1941. године, сва права која су произлазила из војне окупације пренесена су албанској влади у Тирани.¹⁷ Већ 12. августа 1941. та је прокламација била потврђена Указом бр. 246 италијанског краља Виктора Емануела III, што је значило да Албанија или такозвана „Велика Албанија“ има улогу протектората у који су ушли Косово и Метохија, западни део Македоније са Тетовом, Гостиваром, Кичевом, Дебром и Стругом, Црна Гора са областима око Бара и Подгорице и Санџак.¹⁸ Тако је италијански окупатор на своју страну придобио Албанце, декларишући се као њихов спасилац и реализатор идеје о уједињену Албанаца на Балкану у једну државу.

У административном смислу, политичка власт и управа над окупираним областима дата је „Високом комесаријату за Косово, Дебар и Стругу“. Њиме је руководио Фејзи Ализиоти, као министар квислиншке албанске владе. Званични језици били су албански и италијански. До августа 1941. године, у новим „ослобођеним областима“, односно областима ван саме Албаније, албански квислинзи формирали су три префектуре (управне области): Призренску, Приштинску и Дебарску. Нешто касније, 22. септембра 1941. године, формирана је и Пећка префектура. Свака префектура имала је задатак да руководи администрацијом и судовима, просветом, културом и другим друштвеним делатностима, као и привредом. Поред војне и полицијске власти којима су руководили Италијани, у фебруару 1943. године у нижим административним јединицама – квестурама, формирана је и жандармерија која је вршила функцију ад-

¹⁵ Бранко Бошковић, „Страдања и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије током Другог светског рата“, у : *Други светски рат – 50 година касније*, уредник Владо Стругар (Подгорица: ЦАНУ, том I, 1995), 588–589.

¹⁶ Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 309. Видети и: Батковски Томе, *Великоалбанска та игра во Македонија* (Илегални здруженија-вооружени одметнички групи, илегални организации и илегални групи, создадени од позициите на албанскиот национализам во Македонија во периодот 1945–1987 година), (Скопје: Мугри 21, 1994), 36.

¹⁷ С. Аврамов, *н.д.*, 200, Ђ. Борозан, „Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније“, *Војно дело*, бр. 3 (1998), 53.

¹⁸ М. Фолић, *н.д.*, 561. Видети још: Шпиро Лагатор, „Квислиншке војне формације у Црној Гори 1941–1945“, у : *Други светски рат – 50 година касније*, уредник Владо Стругар (Подгорица: ЦАНУ том I, 1995).

министративне и политичке полиције. Ту улогу су до тада обављали краљевски италијански карабињери. На положаје официра, под-официра и жандарма постављани су углавном Албанци.¹⁹

У деловима Косова које је окупирала Немачка, о власт је организована на основу уредбе од 6. августа 1941. године. Предвиђено је да се Косовско-митровачки округ састоји од срезова: Косовска Митровица, Нови Пазар, Вучитрн и Подујево. Али, у децембру 1941. квислиншка влада Милана Недића усвојила је нову уредбу о административној подели Србије, која је предвидела унеколико другачију деобу на срезове, округе и општине. Тако је ранији Митровачки срез подељен на Вучитрнски, Новопазарски, Подујевски и Рашки срез. У њима су, изузев у Рашком, сву власт имали Албанци. Немци су формирали и жандармерију коју су чинили Албанци под командом Бајазита Бољетинија, који је одабран као истакнути представник „великоалбанске“ идеје. Чак је на униформама тих жандарма био утиснут грб са ликом Скендербега, средњовековног албанског вође. У немачкој служби налазило се око 1.000 жандарма добровољаца – Албанаца.²⁰

После капитулације Југославије, априла 1941. године, специфичан „рат“ на Косову вођен је око рудника „Трепча“. Албанци нису прихватили да Косовско-митровачки округ буде саставни део окупиране Србије. Група од 60 Албанаца, на челу са Бедријем Пејанијем, разместила се у Косовској Митровици. Према српским истраживачима, то су већином били представници Косовског комитета и неколико емиграната који су између два рата радили на реализацији плана стварања „Велике Албаније“. Од краја априла до почетка августа они су успели да организују албанску квислиншку власт и жандармерију у Косовској Митровици. Међутим, немачка војна управа, да би истиснула Италију из тога региона, повезала се са српским квислиншким снагама и на тај начин осигурала експлоатацију рудника „Трепча“, који је задовољавао 33% немачких ратних потреба за оловом, цинком и другим рудама.²¹

Идеју о „етнички чистом“ Косову насељеном само Албанцима заступале су и Италија и Немачка, пре свега због стратешког положаја Косова, али и његовог рудног богатства. Наравно, то је био интерес и циљ и самих Албанаца. Да би остварила своје циљеве проширивања утицаја на Моравско-вардарску долину и доминацију на стратегијском путу ка Солуну, Италија је вешто користила Албанце. Међутим,

¹⁹ М. Фолић, *н.д.*, 564–565.

²⁰ *Исто*, 566.

²¹ *Исто*, 566–567.

такве мегаломанске захтеве Немачка није прихватила. Интереси Берлина били су другачији, па су Немци спутавали те амбиције Рима. С друге стране, Албанци су радили на остварењу сопствених амбиција ослањајући се на помоћ Италије и Немачке. Надали су се да на тај начин могу померити границе према Скопљу, Врању и Новом Пазару.²²

Осим албанског покрета за стварање „Велике Албаније”, тих година се, под окриљем сила Осовине, међу Албанцима појавио и покрет „Бали Комбетар”, који је такође имао своје националистичке идеје и тенденције. Његов циљ био је уједињење свих Албанаца, али је иступао како против фашистичких окупатора, тако и против народноослободилачког покрета под вођством комуниста. Налазио је подршку и у неким западноевропским државама које су и раније подржавале сличне организације.

Организацијом „Бали Комбетар” (Национални фронт), која је настала крајем 1942. године, руководили су Митхад Фрашери, Скендер Мучај, Хасан Доста и Васили Андони. „Бали Комбетар” или Балистичка организација, како су је звали, ступила је у контакт са британском обавештајном службом од које је добила подршку да ради на стварању мреже организација у самој Албанији и у деловима окупиране Југославије под италијанском влашћу. Балисти су покушали да се представе као једини легитимни покрет међу Албанцима са обе стране југословенско-албанске границе, па су позивали све Албанце, без обзира на њихова политичка убеђења и религијску припадност, на супротстављање окупаторским властима и на стварање „Велике Албаније” у „етничким” границама.²³

Друга организација отпора против фашизма у Албанији био је „Националноослободилачки покрет” (НОП), који су водили комунисти. При оснивању Комунистичке партије Албаније (КПА), 8. новембра 1941. године у Тирани, значајну улогу имала су два емисара Јосипа Броза Тита у Албанији, чланови обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију – Миладин Поповић и Душан Мугоша.²⁴ Неки албански истраживачи сматрају да су иза фасаде НОП-а Југославије комунисти цинично припремали грађанску револуцију за социјално ослобођење. Ипак, развоју тог комунистичког покрета допринео је, без сумње, албанско живље са територија које су припадале Краљевини Југославији. На тим територијама створена су три комитета КПЈ – за Косово и Метохију (коју су Албанци називали Дукађин), за Македонију и за Црну Гору, Боку и Санџак. Они су, и поред

²² Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 329–331.

²³ Т. Батковски, *н.д.*, 39–40.

²⁴ S. Skendi, *н.д.*, 19–20.

многа перипетија, одиграли водећу улогу у националноослободилачком покрету тих области.²⁵

У судару сила Осовине и савезника 1943. година била је преломна. За Италију и италијанске оружане снаге наступили су тешки моменти који су се одразили и на њихов опстанак на Балкану. После капитулације Италије, 8. септембра 1943, Немачка је реокупирала раније „италијанске” територије у Југославији, Грчкој и Албанији. У то су спадале и оне територије које су сачињавале „Велику Албанију”.²⁶

Међутим, на Космету, западној Македонији и источној Црној Гори ситуација се није битно променила. Немачка је на реокупираним територијама наставила да подржава постојање „Велике Албаније” све до краја рата. Остала су на снази немачка обећања о остварењу албанских националних интереса, чиме је Трећи рајх штитио, пре свега, своје интересе и тако одржавао лојалност Албанаца.

После десанта америчко-енглеских трупа на Сицилију, од 10. до 17. јула 1943. године, савезници су, преко британске војне мисије у Тирани, извршили притисак на „Бали Комбетар” да се успостави сарадња са народноослободилачким покретом ради борбе против фашистичког окупатора. Представници обе организације постигли су компромис на састанку у месту Мукај близу Тиране, 2. августа 1943. године и сагласили се да обједине дејства и створе заједничку владу – „Комитет националног спаса Албаније”.²⁷ Међутим, југословенски емисари су се томе оштро супротставили, оптужујући албанске делегате да су потпали под утицај националиста. Они су одбацивали стварање комитета као врховне власти у борби за национално ослобођење. Већ у септембру 1943. године албански комунисти су прихватили одлуке југословенских комуниста и започели нападе против „Бали Комбетара”.

Као једно од најделикатнијих питања за придобијање албанског народа за учешће у народноослободилачком рату у Југославији, па и Албанији, у тој фази развоја борбе, било је национално питање. У својој националној политици КПЈ истиче не само социјално већ и национално ослобођење, равноправност народа и њихово право на самоопредељење.²⁸ Критикујући уједињење Албаније уз помоћ поменутих сила фашизма, као и пројекте „Бали Комбетара”, „Легалитета” и „Друге Призренске лиге”, који су се стално позивали на етничку и „Велику

²⁵ Nasi Lefter, „The Special Features and Results of the Anti-fascist National Liberation War in Kosova”, In: *The Truth on Kosova*, editor Nasi Lefter, (Tirana: Encyclopaedia publishing House, 1993), 199.

²⁶ Ђ. Борозан, *Велика Албанија* ..., 342.

²⁷ S. Skendi, *n.d.*, 21.

²⁸ Ali Hadri, „Nacionalni i politički razvitak Albanaca u Jugoslaviji”, *Pregled*, br. 4 (1970), 495.

Албанију”, Енвер Хоџа износи концепцију КПА за Албанију после рата : „Ми нисмо ни за велику ни за малу Албанију, већ смо једино за Албанију која као држава и нација представља јединствену целину”.²⁹

У анализи британске амбасаде у Београду, од 7. априла 1945. године, констатовано је: „Чини се да руководство НОБ у Албанији признаје да су Косово и Метохија део југословенског НОП-а, јер је у лето 1944. године Енвер Хоџа отворено признао да је Космет, тачније народноослободилачка војска Косова и Метохије део НОП-а Југославије, те да Космет припада сфери Титових утицаја”.³⁰

После успостављања војне сарадње између народноослободилачких покрета, маршал Тито и Енвер Хоџа од лета 1944. године врше заједничка дејства. Она су нарочито дошла до изражаја у ратним дејствима на Космету, када су српске формације оперисале у Приштини и Ђиљану, док су албанске јединице биле ангажоване у борбама код Ђаковице и Призрена. После тешких борби са јединицама одступајуће немачке војске на северу, током октобра и новембра 1944. године, крајем новембра Косовско-метохијска област је потпуно ослобођена. Након ослобођења Тиране, такође у новембру 1944. године, маршал Тито и југословенска штампа су поздравили „војну сарадњу југословенске и албанске армије у борби против фашистичких освајача”.³¹

Статус кво на Балкану успостављен Версајским системом мировних уговора био је срушен током Другог светског рата. Од балканских држава Албанија је прва осетила плодове „Новог поретка” који су завели Хитлер и Мусолини, сматрајући да су остварени албански национални идеали. У вези с тим, у току рата косовски проблем је радикално решен стварањем „Велике Албаније”. Такво решење активно су подржали и Албанци Косова који су се сматрали делом јединственог албанског корпуса. У оквиру спровођене политике етничког чишћења, денационализацијом и исељавањем неалбанског становништва изграђивала се и концепција „територијалне и етничке Албаније”. Међутим, тако створена „Велика Албанија” била је квази-држава настала стицајем самих ратних околности, која није била међународно призната. Негирале су је чак и неке албанске политичке странке и покрети.

Успостављањем новог поретка, који су после 1945. године успоставиле силе победнице, албанска држава је поново обновљена у граница-

²⁹ Ђ. Борозан, *Западна Македонија...*, 55. Видети још: Маријана Стамова, „Албанският проблем на Балканите: Исторически корени и съвременни измерения”, 108., В: Сборник *Етномалцинствени проблеми в югоизточна Европа през 90-те години на XX век и евроатлантическата интеграция на България*, (София: Албатрос, 2001).

³⁰ Janko Pleterski, „*Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma*”, у: *Kosovo: Prošlost i Sadašnjost*, urednik Ranko Petković, (Beograd: Međunarodna politika, 1989), 115.

³¹ CIBAL, F. O. 371/48 090, Southern (Albania), 1945, Albanian-Yugoslav Relations, p. 11.

ма које је добила крајем Првог светског рата. Тим решењима део албанског становништва поново се нашао изван граница комунистичке Албаније. Због одбијања влада САД и Велике Британије да признају нови комунистички режим у Тирани, албански комунисти били су приморани да се ослоне на југословенску помоћ и координирају борбена дејства са Југословенском армијом Јосипа Броза како би изборили победу над балистичким антикомунистичким покретом и прозападно настројеним формацијама. Све то принудило је Албанску КП на челу са Енвером Хоџом да у првим поратним годинама не ставља на дневни ред веома актуелно питање: коме ће припадати Косово и Метохија, као и питање већих права албанске мањине у „Титовој Југославији“.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Смиља. *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*. Београд: Политика, 1992.

Avramovski, Živko. „Prilog pitanju italijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme Minhenske krize i okupacije Albanije”. *Istorijski glasnik*, br. 2–3(1964).

Батковски, Томе. *Великоалбанската игра во Македонија*. (Илегални здруженија-вооружени одметнички групи, илегални организации и илегални групи, создадени од позициите на албанскиот национализам во Македонија во периодот 1945–1987 година), Скопје: Мугри 21, 1994.

Борозан, Ђорђе. *Велика Албанија: Поријекло – идеје – пракса*. Београд: Војноиздавачки завод, 1995.

Борозан, Ђорђе. „Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније”. *Војно дело*, бр. 3(1998).

Борозан, Ђорђе. „Југославија и Албанија у двадесетом вијеку”. У: *Југословенска држава 1918–1998*, Уредник Владо Стругар, Београд: ИСИ, 1999.

Бошковић, Бранко. „Страдања и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије током Другог свјетског рата”. У: *Други свјетски рат – 50 година касније*, Уредник Владо Стругар, Подгорица: ЦАНУ, том I, 1995.

Фолић, Милутин. „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945”. У: *Други свјетски рат – 50 година касније*, Уредник Владо Стругар, Подгорица: ЦАНУ том I, 1995.

Hadri, Ali. „Nacionalni i politički razvitak Albanaca u Jugoslaviji”, *Pregled*, br. 4 (1970).

Коматина, Бранко. *Југословенско-албански односи 1979–1983*. Београд: Службени лист СРЈ, 1995.

Лагатор, Шпиро. „Квислиншке војне формације у Црној Гори 1941–1945”. У: *Други свјетски рат – 50 година касније*, Уредник Владо Стругар, Подгорица: ЦАНУ том I, 1995.

Nasi, Lefter. „The Special Features and Results of the Anti – fascist National Liberation War in Kosova”. In: *The Truth on Kosova*, Editor Nasi Lefter, Tirana: Encyclopaedia publishing House, 1993.

Ненезић, Драган. „Југословенске области под фашистичком Италијом 1941–1943. Планови и последице”. У: *Други свјетски рат – 50 година касније*, Уредник Владо Стругар, Подгорица: ЦАНУ том I, 1995.

Pleterski, Janko. „*Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma*”. У: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Urednik Ranko Petković, Beograd: Međunarodna politika Beograd, 1989.

Skendi, Stavro. *Albania: East – Central Europe under the Communist*. London: Thames& Hudson, 1957.

Стамова, Маријана. „Албанският проблем на Балканите: Исторически корени и съвременни измерения,” 108., В: Сборник *Етномалицинствени проблеми в югоизточна Европа през 90-те години на XX век и евроатлантическата интеграция на България*, София: Албатрос, 2001.

International Information Centre for Balkan Studies /CIBAL/ Southern (Albania), Albanian-Yugoslav Relations.

Dr. Mariyana Stamova, Associate Professor

Institute for Balkan Studies with Centre of Thracology

Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

E-mail: marianastamova@yahoo.com

THE ALBANIAN ILLUSIONS DURING THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

The status quo of the Balkans, reached by the Versailles system of peace treaties, was destroyed in the course of the Second World War. From all Balkan states Albania was the first to experience the new order of Hitler and Mussolini and with their help accomplished its national program, precisely the unification of the Albanian people and the establishment of an Albanian identity in the Balkans. In these years “Greater Albania” was a wartime creature, which did not get international recognition. The end of the war also put to rest the idea of a national unification of the Albanian people. The Albanian state again had its boundaries established after the end of World War I; a large part of the Albanian population was left out of these borders.

KEY WORDS: *The Balkans, Versailles system, Second World War, Albania, “Greater Albania”, Hitler, Mussolini*

355.402(47+57)"1941/1945"

356.251(497.1)"1941/1945"

COBISS.SR-ID 83518473

Језик рада: Српски

Примљен: 21. 12. 2021.

Прихваћен: 27. 05. 2022.

Тип рада: Прегледни научни рад

Др Александар Колпакиди

Москва, Руска Федерација

E-mail: kolpakidi1962@mail.ru

СОВЈЕТСКА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА У ЈУГОСЛАВИЈИ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

АПСТРАКТ: Током Другог светског рата у Југославији је деловала и совјетска војна обавештајна служба. Она је обухватала агентурни рад: организације Балканског центра совјетске војне обавештајне службе, обавештајне групе Мустафе Голубића, групе „Патрас“, совјетске морнаричке обавештајне службе, организације обавештајне службе совјетске војне мисије у Југославији и ваздухопловне базе у Барију (Италија), као и организације специјалне радио-везе совјетске војне обавештајне службе на Балкану. У овом раду, у којем су коришћени материјали руског историчара Валерија Кочика, који се неколико деценија бави изучавањем историје совјетске војне обавештајне службе, наведене су и биографије агената и припадника ове службе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: совјетска војна обавештајна служба, дипломатија, Други светски рат, Југославија

Исход првог дела грађанског рата у Русији довео је до егзодуса Врангелове армије из земље. Њен највећи део стациониран је у Бугарској, а мањи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији). У Југославији, у Сремским Карловцима, налазио се и

* Са руског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

сам барон (1922–1927) са својим штабом. Нашавши се у новој средини, армија је задржала своју организацију и висок ниво борбене готовости, тако да је у случају нове интервенције могла да постане главна ударна снага у борби против Совјетске Русије. Та чињеница није могла да не забрињава руководство младе социјалистичке земље. Сам завршетак грађанског рата давао је могућност Совјетима да обрете већу пажњу и на ту опасност.

Невидљиви фронт

У то време постојао је и успешно функционисао илегални коминтерновски канал комуникације између бугарске и југословенске Комунистичке партије (која је забрањена августа 1921. године). Веза је ишла од Софије преко Драгомана, Цариброда¹ и Ниша до Београда, а затим до Загреба и Сремских Карловаца, док је касније продужена и до Аустрије. Управо зато се, почетком 1922. године, Александар Ликов (Александар Ликов Мицев), који је стигао из Софије, обратио руководству канала комуникације. Ликов, који је дипломирао право у Швајцарској, у Женеви, био је секретар бугарског комсомола и члан посланичке групе Бугарске комунистичке партије. У том свом обраћању он је отприлике рекао: „Ваш рад на одржавању везе мења садржај и правац... У Југославији се ствара обавештајна мрежа. Главни задатак ове мреже је прикупљање информација о плановима штаба Врангелове војске, његових веза са генералштабом Југословенске војске и генералштабовима главних капиталистичких земаља. То се посебно односи на Врангелове везе са генералштабом француске војске... Природа посла се мења, јер излазимо на шири, међународни фронт, који мора да буде невидљив како за класног непријатеља тако и за наше”.

У новом подухвату узели су учешћа Стефан Христов (Гирчето), Петар Георгијев (Змија), Милорад Барајевић, Владо Ставрев (Бадин), Марија Христова и др. Можда су већ тада, преко партије, имали додира са њим и будући совјетски обавештајци Иван Крекманов, Стефан Бујуклијев, Иван Мицијев, Петар Григоров, Ангел Игов, Никола Попов („Кукец”), Гаврајил Савов и др. који су напустили Бугарску после пораза у септембарском оружаном устанку 1923. године.

Први задатак био је да се откупе све новине које су се продавале у Цариброду и, као и све остале информације, проследи у Бугарску.

¹ Овај град је, као део тзв. „западних покрајина” ондашње Бугарске, по Нејском мировном уговору ушао у састав Југославије.

Задатак је успешно обављен, док је сам Христов морао да постане продавац новина да не би изазивао сумњу. Стефан Христов је затим у Београду ступио у контакт са двојицом пуковника „убачених тајних агената большевика у штабу Врангелове армије”, са којима је одржавао везу скоро две године. Прва достава коју је од њих примио садржала је податке о саставу, наоружању и распореду „беле” армије у Бугарској и Југославији. У Београду је Христов добио исте податке и од Милорада Барајевића, које је он прикупио из других извора, те их безбедно доставио у Цариброд. Затим их је Петар „Змија” проследио у Софију. Било је и састанака са другим изворима, као, на пример, са студентом загребачког универзитета.

Овај „специјални задатак” окончан је почетком 1924. године.² Међутим, активности совјетске обавештајне службе у земљи нису престале. За две године на њеној територији формиран су други обавештајни пунктови и нове линије везе. Тако је, на пример, организатор обавештајне делатности и обавештајац у Београду био Петар Павлов Шабански, активни учесник септембарског устанка 1923. године. Наставио је са радом све до пролећа 1925, када га је југословенска полиција ухапсила због комунистичке делатности, са још 74 члана партије. Заједно са Шабанским, обавештајним радом бавио се и Александар Ликов.³

Ликов је био избачен из Бугарске комунистичке партије 1924. године као „опортуниста” или „полицијски агент”, али је сасвим могуће да је то учињено да би се прикрила његова главна делатност којом је наставио да се бави у Бечу, Берлину, поново у Бечу, а затим и у Шведској више од 15 наредних година. Александар Ликов се вратио у домовину 1940. године. По свему судећи, у сфери његових интересовања тада је била Југославија, бар се тако веровало. Био је на удару аустријских, а затим и немачких контраобавештајних органа. Иначе, југословенске тајне службе сматрале су Аустрију и Немачку земљама из којих су 20-их и 30-их година деловале совјетске обавештајне службе према европским земљама, укључујући и Југославију. Да би прикрио своје главне активности, Ликов се бавио новинарством и трговином. Говорио је немачки, француски, румунски и пољски. Након што су комунисти преузели власт у Софији, 9. септембра 1944. године, радио је у Министарству спољних послова Народне Републике Бугарске.⁴

² Стефан Христов, *Пътища извървени: Записки на нелегалния партиен работник* (София: Партиздат, 1979).

³ *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции* (Москва: Эдиториал УРСС, 2003), 654; *Септемврийското въстание 1923: Енциклопедия* (София: Партиздат, 1973), 300.

⁴ *Септемврийското антифашистко въстание, 1923: Документи и материали*, Т.2 (София: Партиздат, 1983), 634.

Иако су се времена мењала, и даље су постојале претње самом постојању Совјетске Русије. Што се тиче Југославије, настављајући своју непријатељску политику према СССР-у, она у томе није била изузетак. Стога је Москва желела да зна све о њеним везама, плановима и намерама, па је обавештајни рад усмерен према њој настављен.

Личности на тајном раду у совјетској војној обавештајној служби

Александар Павлович Гројним. У царској руској војсци доспео је до чина потпоручника. Касније је служио у Црвеној армији у Кијеву. Према задатку који је добио, остао је ту након што су пољске трупе заузеле град и заједно са њима отишао у Пољску, где се легално бавио новинарством под псеудонимом Вољски. Истовремено, успео је да се инфилтрира у организације Станислава Никодимовича Булак-Балаховича, Бориса Викторовича Савинкова и атамана Искре – Ивана А. Лохвицког (1920–1921), а „након неуспеха њиховог пословања у Пољској” постао је сарадник часописа И. А. Лохвицког „Крестјанское дело” у Берлину (1921–1922). Александар Павлович је затим радио у Југославији и Бесарабији са аустријским пасошем на име Адолф Абтер (1922–1924). Румунска полиција га је ухапсила 18. марта 1924, након чега је био „политички затвореник у Румунији (Кишинев)” (март 1924 – јануар 1926). После издржане казне живео је и радио у СССР-у, као службеник одељења за штампу Свесавезног друштва за културне везе са иностранством у Москви (децембар 1926 – новембар 1927). Дошао је под удар репресије 24. 11. 1927. године, под оптужбом за шпијунажу, након чега је стрељан. Рехабилитован је 28. 5. 1993. године.

Георги Михајлов Добрев (такође познат као Георгиј Михајлович Жељезов, Георги Најдов Добрев, Карл Ајзнер итд.), по националности Бугарин. Био је потпоручник бугарске војске, учесник Октобарске револуције и комунистичког покрета у Бугарској. Сарађивао је са совјетском војном обавештајном службом, као виши официр Спољног комитета – Спољног бироа Централног комитета Бугарске комунистичке партије (септембар 1923 – новембар 1931). Говорио је немачки, француски, шпански, српскохрватски, румунски и есперанто. Обавештајно је радио у Југославији (септембар – октобар 1923), Аустрији (октобар 1923 – март 1924) и поново у Југославији (март 1924 – март 1926). Наставио је партијски и обавештајни рад. Борио се у Шпанији. У Народној Републици Бугарској је радио, углавном, у области културе. Одликован је са два ордена „Георги Димитров” (1963, 1964).

Лајош (Лудвиг Матвејевич) Гавро, по националности Мађар. Учествовао је у Првом светском рату у саставу аустроугарске војске. Пао је у руско ропство (1916). Придружио се бољшевицима и био учесник грађанског рата на Јужном и Југозападном фронту. Одликован је са два ордена Црвене заставе (1919. и 1924). У Обавештајној управи Штаба Радничко-сељачке Црвене армије (мај 1924 – октобар 1926) „користио се за подземни рад у Југославији и Бугарској”, под именом Франц Бауер. У Југославији је деловао од децембра 1925. до октобра 1926. године. Затим је радио у Народном комесаријату за спољне послове и био у војној служби. Дошао је под удар репресије 3. 7. 1937. године. Рехабилитован је 21. 7. 1956. године.⁵

Светолик (Света) Михаилов Вуксановић, по националности Србин. Живео је у Нишу и као машиновођа редовно посећивао Софију (једном у два месеца). Према подацима бугарске полиције, Вуксановић је „одржавао контакте са совјетским војним аташеом у Софији. Поред илегалних састанака, посећивао је и совјетску амбасаду, одакле је излазио совјетским дипломатским возилима како би избегао присмотру. Добијао је и војне задатке”. Светолик се у Софији састао са аташеом за штампу амбасаде СССР-а В. П. Григоријевом, те водио кореспонденцију и са војним аташеом СССР-а, пуковником А. И. Бенедиктовом. Ухапшен је 27. 4. 1940. године по изласку из совјетске амбасаде и, након са слушања у полицији, депортиран у Југославију. У августу 1941. године Централа у Москви је наложила да се са њим успостави контакт у Југославији ради организовања аката саботаже и диверзија.⁶

Влајко Беговић (Јан, Ригер, Боти), по националности Србин. Био је члан комунистичких партија трију земаља. Студирао је на Вишој техничкој школи у Прагу, (1926–1932). Учествовао је у студентском комунистичком покрету и био члан „Југословенске групе за помоћ” (под другим називом „помоћна група”) при Централном комитету Комунистичке партије Чехословачке. Обављао је партијске (Комунистичка партија Југославије, 1927–1933. године) и обавештајне задатке (по налогу Обавештајне управе Штаба Радничко-сељачке Црвене армије, 1929–1933) у Чехословачкој и Југославији (углавном у Босни), где је путовао ради грађевинских радова. Његово друго путовање (децембар 1932 – фебруар 1933. године) завршило се неуспешним партијским радом у Загребу и Сарајеву. Био је приморан да побегне на Косово, затим у Албанију, где је био под истрагом два месе-

⁵ Михаил А. Алексеев, Александр И. Колпакиди, Валерий Я. Кочик, *Энциклопедия военной разведки. 1918-1945 гг.* (Москва: Кучково поле; Ассоциация "Военная книга", 2012), 209-210.

⁶ Исто, 207.

ца. Депортиран је у Италију, а затим се преселио у Беч (фебруар – октобар 1933). У Југославији је осуђен у одсуству на 12 година тешког рада (1933). Преселивши се у Париз (октобар 1933 – фебруар 1935), учествовао је у партијским активностима, обављао послове „посебне природе по полицијским и војним задацима”. Борио се у Шпанији и учествовао у Покрету отпора у Француској. Обављао је одговорне функције у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Одликован југословенским и страним орденима и медаљама.

Драгутин Чолић. По завршетку музичке школе у Београду одлази на студије у Праг, где постаје службеник тајног центра совјетске војне обавештајне службе (1930–1932), који је водио И. Крекманов. По завршетку Државног конзерваторијума у Прагу (1932), вратио се у Србију, где је наставио сарадњу са совјетским војним обавештајцима (1932–1941). У Југославији је осуђен у одсуству на 12 година тешког рада (1933). Преселивши се у Париз (октобар 1933 – фебруар 1935), учествовао је у партијским активностима, обављао послове „посебне природе по полицијским и војним задацима”. Борио се у Шпанији и учествовао у Покрету отпора у Француској. Био је на одговорним функцијама у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Одликован је југословенским и страним орденима и медаљама. Прве информације које је проследио односиле су се на рад фабрике авионских мотора у Новом Саду. Био је познати југословенски композитор и музички критичар, као и члан Савеза композитора Југославије.⁷

Александар Иванович Бенедиктов – совјетски војни аташе у Бугарској (март 1937 – фебруар 1940) такође је радио у Југославији у којој је и добијао информације. Претходно је био на располагању Обавештајној управи Штаба Радничко-сељачке Црвене армије од јула 1928, затим секретар и помоћник војног аташеа у Персији (септембар 1928 – фебруар 1933). Начелник Обавештајне управе Штаба Радничко-сељачке Црвене армије био је од фебруара 1933. до јануара 1934. године, а затим војни аташе при амбасадама СССР-а у Авганистану (јануар 1934 – март 1937) и у Бугарској (март 1937 – фебруар 1940). Затим је враћен у Обавештајну управу Штаба Радничко-сељачке Црвене армије. На располагању Обавештајној управи Генералштаба Црвене армије био је од фебруара до октобра 1940. године, а затим је ангажован као виши предавач за Румунију и Балкан у Вишој специјалној (обавештајној) школи Генералштаба Црвене армије (октобар 1940 – октобар 1941). Учесник је Великог отаџбинског рата. Био је заменик начелника и вршилац дужности начелни-

⁷ Исто, 831.

ка катедре обавештајне службе (октобар 1943 – јануар 1947) Више специјалне (обавештајне) школе Црвене армије и заменик начелника катедре за агентурни рад виших академских курсева за обавештајне офицере (фебруар – април 1950. године). „Од 1928. до данас (14 година) ради у обавештајној служби, од чега 12 година на практичном специјалном раду. ... Вешто и компетентно, на високом теоријском нивоу, предаје студентима о посебним питањима везаним за обавештајну службу, активно учествује и организује научно-истраживачки рад. Лично је написао књигу 'Бугарска и њене оружане снаге', која се као уџбеник користи у школи. Изradio је и низ предавања о специјалном раду "(Из Указа о одликовању, 17. 10. 1943. године). Пензионисан је у мају 1950. године.⁸

Легалан обавештајни рад у Београду

Југославија је заузимала важно место у плановима совјетске обавештајне службе у предратном периоду, будући да је имала значајну улогу у политичком животу балканског региона. Након успостављања дипломатских односа између две земље, јуна 1940. године, дошло је до размене дипломатских мисија. У августу 1940. године, на челу војног изасланства, као војни аташе при амбасади СССР-а у Београду, налазио се генерал-мајор Александар Георгијевич Самохин („Софокле“) који је после службе у трупи прошао специјалну обуку у Москви. Његов заменик у војном изасланству био је Виктор Захарович Лебедев („Блок“), који је званично обављао дужност саветника. Лебедев је раније био приправник у Одељењу за Блиски исток Народног комесаријата спољних послова СССР-а. За помоћника војног аташеа постављен је пуковник Михаил Степанович Маслов, који је раније руководио одељењем за везу и општим одељењем у Обавештајној управи. Као помоћник морнаричког аташеа постављен је Дмитриј Титович Ларичев (децембар 1940 – јун 1941), који је завршио Морнаричко војно училиште „М. В. Фрунзе“ (1930–1934) и ронилачку обуку у Центру „С. М. Киров“ (1935–1936), након чега је започео каријеру у обавештајној служби. Још неколико запослених у амбасади и трговинским мисијама радило је за војно изасланство. Николај Иванович Волженков (1940–1941), дипломац Централне школе за обуку начелника штабова Обавештајне управе Радничко-сељачке Црвене армије (1938–1939), Јевгениј Петрович Јесипенко (1940–1941), службеник Обавештајне управе од

⁸ Исто, 105 - 116.

1934. године, капетан Андреј Андрејевич Васиљев, који је раније радио у Естонији, постао је секретар војног аташеа. Будући херој Совјетског Савеза Петар Михајлович Коваленко, који је завршио школу за официре аутомобилских и оклопних јединица (1939), био је возач војног аташеа и сарадник службе.

Сарадници војног аташеа били су (1940–1941) и Иван Васиљевич Чумак и Григори Самсонович Харитоњенков (Харитонов у амбасади). Иван Васиљевич је раније радио као виши инжењер у другом одељењу Научно-техничког одељења Управе АБХО Црвене армије, а касније се истакао као „храбар и проактиван старешина-обавештајац” на фронтовима Великог отаџбинског рата. После рата је наставио да служи у Главној обавештајној управи. Григори Самсонович се борио у Шпанији у саставу 14. (партизанског) корпуса. „За добро извршење задатака на специјалној мисији” предложен је за доделу Ордена Црвене заставе. Служио је у специјалним снагама, предавао у Централној школи за обуку начелника штабова при Обавештајној управи Радничко-сељачке Црвене армије, борио се током Совјетско-финског рата и Другог светског рата.

„Софоклов” агент био је и син југословенског генерала, новинар, један од уредника југословенског листа „Време”, Миша Брашић („Џин”), који је радио за совјетску обавештајну службу од 1932. до 1941. године, када га је ухапсио Гестапо. До успостављања дипломатских односа са СССР-ом, јуна 1940. године, одржавао је везу са Москвом преко Софије. Тада је, поред А. Г. Самокхина, био повезан и са помоћником војног изасланика, пуковником М. С. Масловом и дописником ТАСС-а В. П. Григоријевом. Од њих је, у априлу 1941. године, Брашић добио радио-станицу, као и шифре и распоред јављања. Централи је слао војне и политичке информације.

Са службом на терену сарађивао је и Владислав Рибникар, директор листа „Политика”. У његовој вили одржаване су седнице Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Поред тога, југословенски аутор Обрен Ђорђевић је, у својој књизи *Лексикон безбедности*, написао да је „совјетска обавештајна служба почела да ствара своје агенте у редовима беле емиграције у Југославији после јуна 1940. године, када је отворена совјетска амбасада у Београду”.

„Порука 'Софокла' из Београда од 27.01.1941 начелнику Обавештајне управе Генералштаба Црвене армије

Број 714: Добио сам информацију о повлачењу четири немачке дивизије из Румуније пре шест дана, информација није потврђена, чак напротив, недавно су у Румунију стигле још две дивизије. Сада има свега 14 дивизија.

Број 726: У пословним и дипломатским круговима верује се да је на састанку сумиран тренутни резултат рата и изнет план заједничких дејстава, који предвиђа помоћ Италије на Медитерану и завршетак преуређења Европе без претензија Италије на балкански сектор. Сви овде тврдоглаво верују да је без Балкана незамислив даљи успешан развој рата према немачким плановима, па зато Балкан постаје одлучујући центар политичких збивања, тим пре што тиме почиње директно сукобљавање интереса Немачке и СССР-а. У том светлу, интересантну чињеницу ми је предочио комшија (представник обавештајне службе) да је почетком јануара, на затвореном састанку у амбасади, немачки посланик у Југославији Херинг (Херен – прим. прев) изјавио: 'За Немачку, Балкан је одлучујућа карика, он мора бити укључени у нови европски поредак, али СССР се неће сложити са тим па је зато рат са њим неизбежан'".

„Порука 'Софокла' из Београда од 14.02.1941 начелнику Обавештајне управе Генералштаба Црвене армије

Према подацима југословенског генералштаба, Немачка сада располаже са 250 дивизија, од којих: у Источној Пруској 15, у Генералном гувернману 70 (Пољска – прим. прев), у протекторату 14 (Чешка – прим. прев), у Румунији 20, у Словачкој 6, у Мађарској 2, или све укупно 127 дивизија у источном сектору. При томе је у Генералном гувернману видљива велика концентрација трупа: Варшавско-Лублинска група са 16 дивизија, Тарновска са 18, Краковска (Бласковица) са 14 и Лођ-Познањска група са 22 дивизије. У Румунији су трупе груписане: у Молдавији 5, Добруџи, Банату и Трансилванији 3 и Влашкој 8 дивизија. Преостали делови немачке војске су груписани: у скандинавским земљама 5, на енглеском фронту (обала Ламанша) 50, окупационе трупе (минхенска група) 11, у Италији 5, и општој резерви – Централна Немачка 24 дивизије. Словачка војска има 5 дивизија са око 100.000 људи, мађарска 18 дивизија са око 300.000 и румунска 28 дивизија са око 500.000 људи. У Бугарској нема немачких јединица, осим око 5.000 инструктора. Састав дивизија на источном сектору је непознат. Сматра се да Немци располажу са укупно 30 моторизованих и 15 оклопних, док су остало пешадијске дивизије. У Румунији су забележене 3 оклопне, 4 моторизоване и 13 пешадијских дивизија. Нумерација дивизија и локације виших штабова су непознати".

„Порука Софокла из Београда од 9. марта 1941. године Начелнику Обавештајне управе Генералштаба Црвене армије

Рибникар је пренео информацију која је дошла од министра Двора:
1. Немачки генералштаб је одустао од инвазије на Британска острва. Као непосредни задатак томе је претпостављено заузимање Украјине и Бакуа, које би требало да се изврши у априлу-мају ове године. За то се сада припремају Мађарска, Румунија и Бугарска.

2. Берлин преко Мађарске врши појачан транспорт трупа у Румунију. Важни је известио да од 7. марта, заправо, власт у Југославији припада Генералштабу, и да без њега Министарски савет ништа не ради.

„Порука Софокла из Београда од 4. априла 1941. године начелнику Обавештајне управе Генералштаба Црвене армије

Блок је данас разговарао са Смиљанићем. Овај је изразио велику забринутост, изневши следеће податке:

1. Немци пребацују трупе у Финску.

2. Према речима војног аташеа Југославије у Берлину, Немци пребацују 10 пешадијских и 3 оклопне дивизије из Аустрије у Мађарску у рејон Печуј-Сегедин, такође извештава да се Немци спремају да нападну СССР у мају, полазна тачка за то ће бити захтев да се СССР придружи тројном пакту и пружи економску помоћ.

3. Немци против СССР-а концентришу три групе армија: Кенигсбершку групу – генерала Рундштета, Краковску – генерала Бласковица или Листа и Варшавску – генерала Бека.

4. Румунски монитори на Дунаву имају немачке посаде.

5. У Прагу Немци производе велики број трактора намењених за Украјину”.⁹

„Софокле” је слао извештаје у Москву до априла 1941. године, односно док Немци нису заузели Београд. Његова даља судбина била је врло тешка. По повратку из Југославије, генерал Самохин је радио у Обавештајној управи Главног штаба Радничко-сељачке Црвене армије, на челу 2. управе Главне обавештајне управе Црвене армије. Априла 1942. године постављен је за команданта 48. армије, али су га грешком пилота заробили Немаци. У заробљеништву је остао до краја рата. Припадници СМЕРШ-а довели су га у Москву, 26. маја 1945. године, заједно са другим генералима који су били у немачком заробљеништву. Држали су га у Унутрашњем затвору на Лубјанки, те у затворима Лефортово и Сухановскаја. На 25 година затвора осуђен је 25. марта 1952 године. Пресуда је укинута 28. јула 1953. године, након Стаљинове смрти, али је Самохин умро две године касније.¹⁰

⁹ Сост. Леонид Е. Решин и др.; Под ред. Виктора П. Наумова; Вступ. ст. акад. Александра Н. Яковлева, *1941 год. В 2-х книгах* (Москва: Международный фонд "Демократия", 1998), Т.1, 572, 650, 736; Т.2, 24, 25, 658.

¹⁰ *Комкоры: Военный биографический словарь* (Москва: Жуковский, Кучково поле, 2006), 406-498; Виктор В. Бочкарев, *60 лет в ГРУ* (Москва. Яуза, Эксмо, 2003), 55-56; Сост. А. Н. Артизанов, Ю. В. Сигачев, В. Г. Хлопов, И. Н. Шевчук, *Реабилитация: Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, март 1953 — февраль 1956.* (Москва: Международный Фонд "Демократия", 2000), 59; "Некролог". *Красная звезда*, 27 июля 1955, 4.

У Београдском центру војне обавештајне службе радио је и капетан Василиј Петровић Григоријев, који је завршио Комунистички институт за новинарство у Лењинграду (септембар 1936 – септембар 1938) и Централну школу за обуку начелника штабова при Обавештајној управи Црвене армије (септембар 1938 – јун 1939). Говорио је бугарски и немачки језик. У војној обавештајној служби био је од септембра 1938. године. Пре пута у Југославију, радио је као аташе за штампу амбасаде СССР-а у Бугарској (септембар 1939 – јун 1940). „Добро се носио са задатим послом. Обавештајни рад сматра својом главном професијом и воли га” (Ф. А. Феденко, 13. 8.1940). Стигао је у Београд где је радио као дописник ТАСС-а (октобар 1940 – јун 1941) и био повезан, посебно, са Мишом Брашићем. Током Великог отаџбинског рата наставио је да ради у Главној обавештајној управи Црвене армије.

За совјетску војну обавештајну службу радио је и Јосип Копинич („Валдес”, „Вокшин”, „Глумчев”, „Н. Н”, „Антун Кадић”), истовремено агент Коминтерне. Завршио је специјалну техничку школу у Југословенској војсци (1928–1931), похађао курс за подморничаре и служио као техничар наредник у Југословенској морнарици (1931–1934). „Разлог доласка у СССР (24. 8. 1934) био је изум војне природе у корист СССР-а”. Дипломирао је у Москви на Комунистичком универзитету националних мањина Запада „Јулијан Мархлевски”, где је изучавао „војну тактику и партизанске акције и тактику уличних борби”. У Москви је упознао Јосипа Броза Тита. Извршни комитет Комунистичке интернационале упутио га је у Шпанију (септембар – октобар 1936) Тамо се борио на копну и мору, као и у партизанском одреду (октобар 1936 — јул 1938). Након тога враћа се у Москву, где наставља да ради за Извршни комитет Комунистичке интернационале. У Југославији се појавио тек фебруара 1940. године. Извршни комитет Коминтерне га је послао у Загреб као шефа Коминтерниног радио-комуникацијског центра за везу са Комунистичком партијом Југославије и још седам комунистичких партија европских земаља. Копиничу је у раду помагала супруга Стела Копинич („Ружа”), као и адвокат Владимир Велебит. Стабилна 24-часовна веза са Москвом успостављена је већ у јуну 1940. године. У центру везе радили су и шифрер Павле Савић и радио-оператер В. Драгићевић. Почетком 1942. године Копинич је помогао и организовање рада радио-станице Врховног штаба Народноослободилачке војске, уз помоћ које је Тито, од 9. фебруара 1942. године, одржавао директну везу са Москвом. Радио-комуникацијски центар Коминтерне постојао је до 1944. године, а током Другог светског рата преко њега је у СССР послато око 6.000 телеграма.

После рата, Копинич је радио у Турској као трговачки аташе, истовремено обављајући обавештајне функције, укључујући, како је тврдио, и оне у корист СССР-а. Почетком 1949. године вратио се у Југославију, радио у министарствима спољне трговине и саобраћаја, затим био генерални директор једног бродоградилишта и других предузећа. Пензионисан је 1971. године.¹¹

Морнаричка обавештајна служба у ратним годинама

Обавештајни центар Обавештајне управе Главног штаба Морнарице отворен је у Југославији тек у фебруару 1941. године. Центром је руководио помоћник поморског аташеа капетан корвете Дмитриј Титович Ларичев („Григо“) (28. 5. 1913, село Крутије Верхи, сада Пшемислски округ Калушке области – 2. 6. 1986. године Москва). По националности Рус. У морнарици је био од 1930. године. Завршио је две године Украјинске војноприпремне школе „М. В. Фрунзе“ у граду Полтава (8.1928 – 9.1930), Морнаричко војно училиште „М. В. Фрунзе“ (9.1930 – 6.1934) и Курс за командире у Центру за обуку подморничара „С. М. Киров“ (11.1935 – 8.1936). У морнаричку обавештајну службу премештен је са места команданта 22. дивизиона 26. подморничке бригаде. После опозива из Југославије, до новембра 1942. године служио је у подморничким јединицама на Црном мору. Затим је био на располагању Обавештајној управи Главног штаба Ратне морнарице (11.1942 – 2.1943), па помоћник поморског аташеа у амбасади СССР-а у Турској (2.1943 – 12.1946). По повратку из Турске био је на располагању Главној обавештајној управи Генералштаба ОС (12.1946 – 7.1947), а затим је постављен за морнаричког аташеа у амбасади СССР-а у Шведској (7.1947 – 1.1951). Касније се налазио на положајима начелника инспекције за обуку (1.1951 – 3.1952) и заменика начелника првог (3 – 7.1952) и другог (7.1952 – 5.1953) одељења Друге главне управе Штаба Ратне морнарице. Затим је био начелник обавештајне службе – заменик начелника штаба 4. поморске флоте за обавештајне послове (5.1953 – 12.1954) и Црноморске флоте (11.1955 – 10.1958) и морнарички аташе у амбасади СССР-а у Великој Британији (10.1958 – 3.1959). По повратку је стављен на располагање Главном штабу Ратне морнарице (3 – 5.1959), па Другом одељењу Главног штаба Ратне морнарице (5.1959 – 8.1963) са стал-

¹¹ Российский государственный архив социально-политической истории (даље: РГАСПИ). Ф.17. Оп. 98. Д. 12678. Л. 1-15; Ф.495. Оп. 277. Д. 1884. Л. 2-20; Јосип Броз Тито, *Собрани дела* (Скопје: Комунист, 1979-1982), Т.7, 266; Т.9, 327, 362. Т.12, 298, 395-396.; Борис Камов, "Тайный советник", *Совершенно секретно*, 1 марта 2002.

ним дежурством у Одеси и оперативном потчињеношћу начелнику обавештајне службе штаба Црноморске флоте. Потом је служио као виши официр Главне обавештајне управе Генералштаба Оружаних снага (8.1963 – 12.1964) и био на располагању начелнику обавештајне службе Ратне морнарице (12.1964 – 4.1968) да би, од априла 1968. године, био преведен у пензију и резерву. Одликован је Орденом Лењина (1956), са два ордена Црвене заставе (1946, 1951), Орденом Отаџбинског рата I степена (1985), Црвене звезде (1944) и са више медаља.

Београдски центар Морнаричке обавештајне службе добио је налог из Централе да створи агентурну мрежу у Југославији и врши обавештајни рад методама личног посматрања и информисања, те проучавањем локалне периодичне штампе и специјалне литературе. Морнарички обавештајни центар требало је да проучава војно-привредне објекте Београда и лучких градова, али је већ у јуну 1941. престао са радом, а његово особље вратило се у домовину.

Упркос кратком боравку у Југославији, Ларичев је успео да добије информације о пребацивању немачких трупа у Румунију подморница у Црно море (шест у Констанцу и четири у бугарске луке). Такође, пренео је информације о спровођењу мобилизационих мера у Југославији.

Већ 31. маја 1941. године обавештајни центар Обавештајне управе Главног штаба Ратне морнарице у Берлину добио је наређење да прати Југославију и Грчку (тамошњи поморски аташе капетан корвете Е. Н. Брјуханов), пошто су центри у овим земљама престали да постоје.

Године 1944. међу главним задацима Обавештајне управе Главног штаба Ратне морнарице било је и стварање обавештајног центра са радио-станицом у Југославији у оквиру совјетског војног изасланства. Такође, ту су легализована и два агента из редова ратних заробљеника.

Балкански центар обавештајне службе

Руководилац Балканског центра совјетске војне обавештајне службе у Југославији, смештеног у Загребу, у периоду од 1940. до 1942. године био је Иван Сребрењак („Петар Петровић Антонов“, „Иво Мутић“, „Доктор“, „Иванчић“ итд.). Био је синдикални, омладински и партијски активиста. У Југославији је хапшен пет пута и у затвору провео укупно четири месеца. Партијску активност је наставио и у егзилу у Француској (1928–1930). Очигледно је да је и тада био повезан са совјетском војном обавештајном службом. Наиме, С. П. Уритски га је назвао „наш стари сарадник“ (9. 7.1936). Период

од 1930. до 1936. године провео је у Москви где је студирао на Комунистичком универзитету националних мањина Запада, са паузом од три године (1932–1935), када је био на „специјалном раду” у Народном комесаријату унутрашњих послова СССР-а.

Извршавао је задатке совјетске војне обавештајне службе у Француској и Шпанији (1936–1940). Одликован је Орденом Црвене заставе (1937). Од 1940. до 1942. године деловао је у Југославији. – Сребрењак је уз помоћ радио-станице, под шифром „Голуб”, и курира одржавао везу са Централом, са Бугарском и Италијом. У почетку је био у добрим односима са Титом, који је својим људима рекао да треба да му помогну. Тако се у његовој групи нашао и високи партијски руководицац Комунистичке партије Југославије Иван Крајачић – Стево, будући народни херој Југославије. Односи су се, међутим, значајно изменили када је „Валтер” (коминтерновски псеудоним Тита) хтео да потчини њему познате совјетске обавештајце – Југословене који су деловали у земљи.

Сребрењак је писао Централи (1941): „ТИТОВ однос према нашем раду карактерише га као особу која не разуме разноликост облика наше борбе, а то је лоше за једног руководиоца”. Због тога се заменик начелника Обавештајне управе Генералштаба Црвене армије А. П. Панфилов обратио руководству Извршног комитета Комунистичке интернационале: „Тражим ВАШЕ директиве за Југославију да тамошње руководство промени однос према Сребрењаку, који обавља за нас изузетно важне и одговорне послове” (2. 8.1941). Годину дана касније (26. 2.1942), Ивана Сребрењака ухапсиле су усташе по пријави издајника С. Ђукића, али упркос мучењу није ни кога издао. Стрељан је 21. 5.1942. године.¹²

Са Антоновом је на Комунистичком универзитету националних мањина Запада студирала и његова супруга Франка Клинец, која је затим радила у Народном комесаријату унутрашњих послова и извршавала задатке совјетске војне обавештајне службе. На службу у Обавештајној управи Радничко-сељачке Црвене армије распоређена је на захтев С. П. Уритског, који је забележио: „Друга Антонова шаљемо на дуго службено путовање и из много разлога мора да оде у иностранство са супругом. Она ће такође бити од користи за наш рад тамо.” (7. 9.1936). Као и Ивана, и Франку су ухапсиле усташе, па је била под истрагом (фебруар – јун 1942). По изласку из затвора партијским везама је пребачена на ослобођену територију. После рата била је подвргнута репресији у Југославији. Умрла је у затвору (1948).

¹² Наталија В. Васильева, Виктор А. Гаврилов, *Балканский тупик? (Исторические судьбы Югославии в XX веке)* (Москва: Гей итэрум, 2000), 135.

После хапшења Сребрењака, његови људи су се „потчинили” за-гребачком обавештајном центру Народноослободилачке војске Југославије, на чијем је челу био југословенски комуниста, учесник Шпанског грађанског рата Иван Крајачић („Стево”, „Директор”), касније народни херој Југославије. Себе је називао совјетским представником, у чему се делимично такмичио са Копиничем. Међутим, везе које је Сребрењак имао у Бугарској и Италији нису му предате. Током последње две ратне године Крајачић је, поред обављања многих партијских дужности, командовао и партизанском Другом (загребачком) оперативном зоном. После рата био је министар унутрашњих послова НР Хрватске и до 1967. године председник Сабора (народне скупштине) Социјалистичке Републике Хрватске.

„Стефан” је био наследник Сребрењака и, по свему судећи, војни обавештајац. Средиште његове организације такође је било у Загребу. Слао је веома драгоцене информације из Југославије, али и из Италије, Немачке и Француске.¹³

Обавештајна група Мустафе Голубића у Београду

За Мустафу Голубића („Исмет”, „Кларић”, „Костић”, „Феликс”, „Бреговић”, „Дубровић”, „Ненадовић” итд.) везују се многи митови, и приче о његовој делатности, која се, према неким истраживачима, протезала на скоро цео свет. По њиховом мишљењу, Мустафа је учествовао у готово свим совјетским обавештајним операцијама у Европи. Новинари су му чак доделили титулу генерала НКВД-а (иако су се генерали у НКВД-у појавили тек 1945. године). Осим тога, говорило се да је био херој Совјетског Савеза и лични Стаљинов пријатељ.

Голубић је у младости био младобосанац, члан „омладинске револуционарне организације Млада Босна” (1908–1914) и као „коми-та” (партизан) борио се са Турцима у Македонији (1912–1913). Студирао је у Швајцарској, у Женеви, где је био у контакту са вођом Младобосанаца Владимиром Гађиновићем (1913–1914). Учествовао је у припреми атентата на аустријског надвојводу Франца Фердинанда, и био један од неколико младића који су са бомбом у џепу чекали да надвојвода прође улицама Сарајева (1914). Борио се као комита у Србији против Аустријанаца (1914–1916). По налогу шефа српске тајне организације „Уједињење или смрт” пуковника Драгутина Димитријевића („Апис”) преговарао је у Лозани са Владимиром Гађиновићем „о припреми атентата на краља Грчке, краља Ру-

¹³ Федор И. Фирсов, *Секретные коды истории Коминтерна, 1919–1943*. (Москва: Аиро – XXI, Крафт +, 2007), 440-444.

муније и Вилхелма II”, али је Гађиновић одбио да учествује у томе (1916). По повратку у Солун, Мустафа је ухапшен „као последица издаје провокатора Цигановића”, и провео у затворима у Француској (Париз, Лион, Марсељ, Тулон), Грчкој (Солун), Африци (Бизерта) и на острву Крф (Грчка) укупно око две године (1916–1918). Говорио је француски и немачки.

Мустафа Голубић је студирао на Париском универзитету и радио као припадник обезбеђења у једној француској школи (1918–1919). Дошавши у Југославију скоро све време био је у притвору или под надзором полиције (српске и француске). Затим је поново студирао у Паризу (1919–1921), одакле је протеран и отишао у Аустрију. Живео је и радио у Бечу (1921–1928), где је био члан и секретар Југословенске емигрантске партијске групе. Учествовао је „у конспиративном раду” (шеф му је био „доктор Черски” – представник иностраног одељења ОГПУ – Уједињене државне политичке управе при Савету народних комесара СССР-а) Е. С. Голденштајн. Преселивши се у Берлин (1928–1930) повезао се са совјетском војном обавештајном службом (његов шеф „Лудвиг” био је представник Обавештајне управе Штаба радничко-сељачке Црвене армије И. С. Порецки – Рејс) и много је објављивао у револуционарним публикацијама под псеудонимима. По завршетку четворомесечног курса Извршног комитета Комунистичке интернационале у Москви, упућен је на конспиративни рад за Коминтерну. Обављао је дужност инструктора за специјалне војне задатке и „путовао у Француску, Немачку, Грчку” и друге земље (1930–1933). Затим је упућен на специјални рад у Москви (очигледно по линији војне обавештајне службе). Путовао је више пута у иностранство (1931–1941), могуће у Француску и САД. Непосредно пре његовог одласка из СССР-а у Југославију, Копинич је послао дојаву против њега, у којој је обавестио да је Мустафа био пријатељ „Краља” (сарадника Иностраног одељења ОГПУ – НКВД, који се нашао на удару репресије 1938. године, стрељан 1939. и рехабилитован 1959. године). Судећи по документима, Голубић до почетка 1941. године није имао никакав чин (нити војни нити чин НКВД-а).

О раду Мустафе Голубића у Југославији (март 1940 – јун 1941) мало се зна. Према југословенским публикацијама, чланови групе били су његови стари познаници и сарадници. Партија му је доделила неколико људи као испомоћ. Међу онима који су са њим радили наводе се Мате Видаковић, Чедо Крушевац, Радивоје Увалић, Војислав Вучковић, Лазар Симић и други. Голубићева организација имала је и своју радио-станицу. Приписује му се активно учешће, па и организовање државног удара у Југославији, који је резултирао доласком владе

генерала Душана Симовића на власт, у марту 1941. године, која је успоставила боље односе са СССР-ом. Сматра се и одговорним за експлозију у Смедеревској тврђави, 5. јуна 1941. године, у којој су немачке трупе складиштиле муницију. Том приликом страдало је око 2.500 људи, а рањено више од 5.000. Гестапо га је ухапсио 7. јуна 1941. године у Београду. Стрељан је 26. јуна, после тронедељног мучења.¹⁴

Непознати јунаци тајног рата

Матија (Мате) Видаковић („Роман”), шеф илегалне обавештајно-диверзантске групе „Роман” (1940–1941), радио је под именом Митар Добановић. Када је, 4. 7. 1941. године, склапао експлозивну нараву, она је експлодирала и откинула му обе руке. Ухапсио га је Гестапо и стрељао у околини Обреновца. Видаковић је био члан Комунистичке партије Југославије од 1932. године и активан партијски радник. Студирао је на Комунистичком универзитету националних мањина Запада „И. Маркхлевски” у Москви (1935–1936). Школовање је напустио због гашења универзитета. Након тога, учествовао је у Шпанском грађанском рату (1936–1938), имао чин поручника и прошао обуку за обавештајни рад у СССР-у (1939–1940).

Његов рад је наставио Милош (Миша) Брашић. Након хапшења пуштен је из затвора у Краљеву (1941) на интервенцију епископа Српске православне цркве Николаја Велимировића. Из Београда је прешао у Врњачку Бању, одакле је (преко Тита) био повезан са Москвом, и ту изградио нову обавештајну мрежу. Његова радио-станица „Павлодар” је, после више мењања локације и неуспешних покушаја да ступи у контакт са Москвом, успоставила везу са Централом, 9. фебруара 1942. године. Брашић је био повезан и са тајним службама Народноослободилачке војске Југославије, где је његов рад оцењен као „добар”. Тако је, на пример, српски политичар и народни херој Југославије Слободан Пенезић тврдио да је Брашићев допринос Народноослободилачкој борби био приближно једнак доприносу једне партизанске дивизије. Делатност „Џина” је позитивно оцењена и у Москви, где је позван на реферисање, новембра 1944. године. Крајем 1948. године ухапсила га је Служба државне безбедности Југославије. Био је под истрагом (1948–1950) и, без суђења, под оптужбом да је „клеветао партију и власт” земље, послат је у логор на Голи оток где је провео пет година (1950–1955). Умро је 80-их година.

¹⁴ РГАСПИ. Ф.495. Оп.277. Д.1804. Л.1-47.; Игорь Бухаркин, «Черная рука» в Кремле, *Огонек*, №20, 21. мај 2006.

У Србији је постојала још једна обавештајна агентурна група. У извештају Централне, 15. јануара 1942, заменик начелника Обавештајне управе И. А. Бољшаков је навео: „Управа има организацију у Србији са великим информационим могућностима. Главни центри су јој у Београду и Чачку. Комуникација са њом је прекинута у октобру 1941. године. Да би се обновила организација и успоставила веза са њеним вођама, потребно је да пошаљете особу од поверења, којој се могу саопштити јавке и адресе...”¹⁵

Група „Ана”. У својој књизи „Тајни кодови историје Коминтерне, 1919–1943” (стр. 444) Ф. И. Фирсов наводи војну обавештајну групу која је деловала у Словенији у пролеће 1943. године, на чијем је челу била „Ана”. Можда је то била Нана Шилових (у СССР-у Марија Николајева Павлич, по свом првом мужу Отокару Кершованију). Иако преко ГРУ (обавештајно-безбедносна агенција), радила је у земљи од септембра 1943. до августа 1945. године у штабу Јосипа Броз Тита и у партизанским јединицама Народноослободилачке војске Југославије. Нана је завршила Међународну Лењинову школу у Москви. Била је упосленик Обавештајне управе Радничко-сељачке Црвене армије – Главне обавештајне управе Црвене армије од 1936. до 1945. године. Њен рад је окарактерисан позитивно (1945). Према Фирсову, имала је везе у Италији и Аустрији, и одатле добијала информације. У Москви је поново стављена на располагање Главној обавештајној управи Генералштаба Црвене армије (август 1945 – јануар 1946), где је прошла проверу (12. 12. 1945).

Петко Аврамов Гачев, по националности Бугарин. Био је совјетски војни обавештајац у Бугарској (1940–1942), један од оснивача обавештајне ћелије у Варни (Група „Пан”), која је припадала обавештајној организацији на чијем је челу био С. И. Богданов. До своје смрти (почетком 1942), поред рада у Варнском округу, био је задужен за комуникацију са Скопљем. Групу „Пан” открила је бугарска полиција септембра 1942. године.

Партизански обавештајни рад у Југославији

У периоду од 1943. до 1944. године, у Централну је стизала велика количина информација од обавештајних служби Народноослободилачке војске Југославије и партизанских одреда. Мада, активнији обавештајни рад започет је још у другој половини 1941. године. Према југословенским подацима, прве (још скромне) обавештајне

¹⁵ Н. Василјева, В. Гаврилов, *Балкански тупик*, 136.

информације стигле су у Москву 6. јула 1941. године. Упоредо с тим, одвијала се обука кадрова Народноослободилачке војске Југославије за обавештајни рад, како у самој Југославији, тако и у СССР-у. Кроз обуку је прошло на десетине, а можда и на стотине њених обавештајаца. У обавештајном раду и припреми кадрова за савезничку војску узео је учешћа персонал Главне обавештајне управе (ГРУ), укључујући и оне његове припаднике који су били део совјетске војне мисије на челу са Н. В. Корњејевом.

Југословенски писац Обрен Ђорђевић је у својој књизи „Лексикон безбедности“ навео да је друго (обавештајно) одељење Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије формирано 30. марта 1944. године од 2. (обавештајног) одсека истог штаба. Помоћ у његовом стварању (као консултанти) пружили су службеници совјетске војне обавештајне службе, пуковници Мељников и Орлов. Друго одељење штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије је, 4. 3. 1945 године, трансформисано у Друго (обавештајно) одељење Генералштаба Југословенске армије.

Совјетска војна мисија

Као резултат победа Црвене армије на совјетско-немачком фронту 1943. године, у Европи је почела нова етапа у развоју национално-ослободилачких покрета. Антифашистичка борба захватила је све окупирани земље, а највеће замахе достигла је у Југославији. У земљи су, уз подршку маса, створене нове демократске власти и Народноослободилачка војска Југославије, чије је бројно стање до тада већ достигло 300.000 људи. Југословенске патриоте нанеле су осетне ударце нацистичким окупаторима. Интензивне борбе вођене су у западној и средњој Босни, Црној Гори, Словенији, Македонији и Србији.

У Народноослободилачкој војсци Југославије појавиле су се велике војне формације прекаљене у борбама: корпуси, дивизије, бригаде и партизански одреди. То је већ била редовна модерна војска којом је командовао Врховни штаб.

Ради одржавања сталне везе, пружања помоћи и координације ратних дејстава са Народноослободилачком војском Југославије, Совјетска влада је, фебруара 1944. године, послала војну мисију у Југославију, на челу са генералом Николајем Васиљевичем Корњејевом. Више од половине особља совјетске војне мисије чинили су активни припадници обавештајне управе. Сви они су говорили стране језике и имали искуство у специјалном раду, како у мирнодопско, та-

ко и у ратно време. Међу онима који су стигли у Југославију били су и бивши начелници диверзантског одељења Обавештајне управе Николај Патрахалцев и Василиј Тројан, док је заменик Н. В. Корнејева, генерал-мајор Анатлиј Петрович Горшков, пре доласка у Југославију био у партизанском одреду у Брјанској области.

„Чланови совјетске војне мисије, на чијем је челу био генерал-мајор Николај Васиљевич Корњејев полетели су из Москве 17. јануара 1944. године. Корњејев је у Црвеној армији служио у штабовима и обавештајним органима, а два пута је био у специјалним мисијама у Кини. Официри мисије су током 1944 - 1945. године обављали одговорне задатке организовања везе између совјетске врховне команде и Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије и решавали задатке од интереса за Главну обавештајну управу”. За активности у Југославији Николај Васиљевич је одликован орденима Лењина (1945), Црвене заставе (1944), Суворова II степена (1944), као и југословенским Орденом Партизанске звезде I степена (1945).

Остали чланови мисије били су: представник совјетске војне мисије у Главном штабу Народноослободилачке војске Југославије у Словенији Николај Кирилович Патрахалцев, одликован Орденом Лењина (1944) и југословенским Орденом Партизанске звезде I степена (1945); његов помоћник Борис Николајевич Богомоллов (касније на самосталном раду у пограничном региону Словеније), одликован Орденом Црвене заставе (1944) и Орденом Црвене звезде (1944); начелник штаба Совјетске војне мисије Иља Григоријевич Старинов, одликован Орденом Лењина (1944) и са три ордена Црвене заставе (два 1944. и један 1945); виши помоћник шефа совјетске војне мисије и војни саветник – инструктор Обавештајног одељења Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије Алексеј Николајевич Мељников, одликован орденима Лењина (1945), Црвене заставе (1945), Отаџбинског рата I (1945) и II (1944) степена, Црвене звезде (1944); учесник у борбеним дејствима у Југославији Василиј Абрамович Тројан, одликован Орденом Отаџбинског рата I степена (1945) и Орденом Црвене звезде (1944); Иван Александрович Степанов, начелник 5. одељења Прве управе Главне обавештајне управе, постављен за вишег помоћника шефа војне мисије 1945. године (после рата радио као војни обавештајац у совјетској војној администрацији у Немачкој), одликован Орденом Црвене звезде (1945); војни саветник Василиј Климентјевич Стечишин, бивши вицеkonzул у Харбину, у Кини (1941–1944), а после рата командант совјетског сектора у Бечу (1945–1947), наставио је да служи у централном апарату Главне обавештајне управе Генералштаба Оружаних снага СССР-а; мајор Григориј Самсонович Харитоњенков; Филип Иванович Урванов, радиоопе-

ратер на радио-станици „Река”, одликован орденом Отаџбинског рата II степена (1945) и југословенским Орденом „Партизанска звезда”; помоћник начелника Совјетске војне мисије за радио-везу – Леонид Николајевич Долгов и други.

У документу из Централе о Леониду Николајевичу Долгову се каже: „Он је надгледао радио везе и практично их одржавао са Централом и широм Балкана (јануар 1944 – фебруар 1946), био консултант за радио-везе и пружао велику помоћ Југословенима. Као командант-радист био је добро обучен и носио се са задацима у свим условима. Био је укључен у специјалне операције и показао је врхунске квалитете у том послу. Зрела, озбиљна, промишљена и разборита особа.” Одликован је Орденом Црвене заставе и Орденом Отаџбинског рата II степена.

Петар Михајлович Коваљенко је од фебруара 1944. године био помоћник шефа совјетске војне мисије. Учествовао је у борбама у саставу 2. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске Југославије, више пута је ишао у извиђање дубоко иза непријатељских линија и прикупио информације од изузетног значаја. Звање хероја Совјетског Савеза додељено му је 24. 8.1944. године „за исказану храброст и одважност у извршавању специјалних задатака надређених у борби против нацистичких окупатора на територији Југославије”. Одликован је Орденом Лењина (1944), Црвене звезде (1943) и југословенским Орденом Партизанске звезде I реда (1945).

Обавештајна група „Патрас”

Групом „Патрас” руководио је Николај Кирилович Патрахалцев („Патрас”). Налазио се прво у Дрварском крају, а касније у Чрномелју у Словенији. Званично је био помоћник начелника Војне мисије СССР-а у Југославији.

„Строго поверљиво” Из оперативне преписке: Порука од Патраса од 20. 03. 1944.

„Патрас извештава да је 17.03.1944. године стигао на одредиште. Лепо је примљен, сви очекују што хитнију помоћ у оружју. Простори за прихват су спремни. Нема струје за радио, треба нам агрегат и бензин. Због тога је обука радио-оператера немогућа. ”

Обавештајној групи „Патрас” додељени су следећи задаци:

„Користећи расположиве обавештајне податке добијене од Врховног штаба, ратних заробљеника и немачког становништва у северној Словенији, као и Југословена који су повезани са Немачком и Аустријом, вршити регрутовање, обуку и распоређивање агената: на територију Немачке у областима: Минхен-Аусберг-Нирнберг; Лај-

пциг-Дрезден-Берлин;Бреслау-Познањ-Гринберг, са циљем да се до краја 1944. године обезбеде три пункта опремљена радио-станицом (мештанин, радио оператер); на територију Аустрије у областима Беча, Граца, Линц-Салцбурга, тако да до августа 1944. године на овим просторима буду три пункта опремљена радио-станицом; до јула 1944. године изабрати и припремити два курира и три водича за Немачку и Аустрију; развити варијанту слања човека из Центра у Југославију у Швајцарску; систематски прикупљати информације о стању агентуре у Немачкој и Аустрији.

Дефиниција дипломатије као уметности могућег може се применити и на обавештајни рад. У изводу из извештаја о резултатима рада војне обавештајне службе о Југославији за 1944. годину наводи се:

„Током 1944. године главни део посла на јачању и ширењу агентурне мреже одвијао се преко оперативних група наших сарадника који су били у саставу Војне мисије СССР-а у Југославији, пре свега Патрас-а и Херкулес-а.”

О томе шта је тачно радио Патрехаљцев може се, на пример, сазнати из извештаја о стању агентурне мреже у Југославији:

„Сплитски центар (агент Судак) слабо ради, пружа информације од мале вредности. Има ограничене могућности. Нема информације изнад нивоа чете. Центар Загреб је лош у организационом смислу, људи се међусобно познају. Потребна је реорганизација”.

С друге стране, у извештају из 4. оперативне зоне се каже: „Хадсон је припремао Патраса. На вези су Бура и Патрас, обучава агенте за рад на радију”.

Обавештајац за рад у Аустрији (Каро) којег је врбовао Патрас, шаље се на место рада. За немачку обавештајну мрежу, агент Ерно - лично одабран од стране Патраса за рад у Немачкој; задржан због недостатка докумената.

Обавештајац Херберт за рад у Немачкој – налази се на обуци код Патраса.”

Било је, наравно, и извода другачијег садржаја.

Порука Централне „Патрасу” од 27. 11. 1944:

„Према нашим сазнањима, немачка команда концентрише возни парк и парне локомотиве у граду Удине за транспорт трупа. Хитно утврдити број транспортраних дивизија и правце транспорта.”

Порука „Патраса” од 17. 8. 1944. године:

„Од пре неки дан овде стиже људство за формирање италијанских бригада. Након формирања одлазе у Италију. Можемо ли да пошаљемо у ове бригаде као команданте, комесаре, лекаре, Италијане који су се борили са нама на фронту и који би одговарали овим положајима. Да ли сте заинтересовани за ову линију?”

Москва је одмах одговорила.

Порука Централе „Патрасу“ од 23.08.1944:

„Неформално сазнајте да ли се у бригаду могу примити официри-ратни заробљеници који су се у логорима показали као активни антифашисти. Већина њих је завршила специјалне антифашистичке школе у логорима.“

Испоставило се, ипак, да није све било баш тако једноставно. Људство бригада чинили су, углавном, радници из градова Трст и Тржич, као и сељаци из Фурланије. Међутим, Патрахалцев је одговорио да бивше италијанске официре нису хтели да примају и понуди своје решење за проблем слања обавештајних агената у италијанску војску.

Порука „Патраса“ од 25.08.1944:

„Могу да понудим другу опцију: да пошаљемо официре које предлагете у италијанске партизане. Одатле би прешли у италијанске бригаде.“

Тако је изгледао начин рада пуковника Патрахалцева на терену. Ипак, све те сложене обавештајне задатке није извршавао сам. Са њим су у Словенији, у групи „Патрас“, радили помоћник команданта Борис Богомоллов (Бур), радио-оператер Георгиј Лихо (Лам) и шифрер Петар Корњејенков (Пећа).

О Борису Богомоллову се мало зна, али се зато нешто више може рећи о Петру Корњејенкову. Пре рата студирао је две године на Историјском факултету Московског историјско-филозофског института. Године 1939. је позван у војску и служио у батаљону за везу у Краснодару. Затим је послат на курсеве за војне преводиоце. Године 1941. био је на служби у обавештајном одељењу штаба Закавказског војног округа, у Тбилисију. Следеће године је пребачен у штаб 45. армије у Јеревану, за начелника специјалних радио-веза.

Петар Корњејенков је био врло образован, говорио стране језике и био оспособљен за специјалне обавештајне радио-комуникације и послове шифровања. Као искусни стручњак, 1943. године одлази у Москву, у Централну ГРУ (руска војнообавештајна служба). Ту завршава више академске курсеве и, као шифрант, службено се шаље у Југославију под команду Николаја Патрахалцева. О томе како је радио сведоче документи који се чувају у специјалној архиви ГРУ: „Петар Корњејенков је све време обезбеђивао непрекидну шифровану преписку са Централом. Приликом извршавања оперативног задатка учествовао је у бици на Сави, где се храбро држао.“ Треба нагласити да је учешће шифраната у борбама била реткост. Наиме, као најважнији чувари тајних података морали су бити добро чувани. У иностранству, чак и у мирнодопским временима, шифрант се ретко

удаљава из амбасаде или штаба. Увек га притом неко прати и чува. Међутим, рат намеће сопствена правила, те је и Корњејенков морао да учествује у борбама. Током боравка у Југославији „обучио је неколико агената који су показали добар квалитет у изради докумената”. Одликован је највишим одликовањем СССР-а – Орденом Отаџбинског рата I степена.

Георгиј Лихо, радио-оператер у обавештајној групи „Патрас”, био је пореклом из Ташкента. Завршио је седам разреда школе, уписао Раднички факултет на Централноазијском железничком институту, а затим и прву годину истог универзитета. Међутим, убрзо је напустио институт, отишао у Лењинград и постао питомац војне школе за везисте. Јануара 1939. године завршио је војно училиште као један од најбољих питомаца, добио је чин потпоручника и постављен за командира чете у Главном центру радио-везе ГРУ. Затим је постао дежурни техничар у предајном центру. Године 1940. завршио је више курсева за усавршавање командног кадра Обавештајне управе, где се школовао за радио-оператера у војној обавештајној служби, изучавао радио-опрему за обавештајни рад на терену, а затим био послат у Кину као шеф радио-центра у Ланџоу, у покрајини Гансу. Радио-центар је радио даноноћно. Одржавао је везу са 15 лица, од којих је са неким имао и три или четири сесије дневно. Тамо је Георгиј Лихо дочекао и почетак рата. Пријавио се да иде на фронт, али је добио наређење да остане на свом месту. Тек у лето 1943. године вратио се из Кине, али је убрзо послат на нови задатак у Југославију. Група обавештајаца, у којој је био и Лихо, слетела је једрилицама, 22. фебруара 1944. године, у рејон Босанског Петровца. Обавештајци су ујутру кренули у Дрвар, где се налазио Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије. Даљи рад Георгија Лихоа одвијао се под руководством Николаја Патрахалцева, због чега су његова сећања на обавештајну групу „Патрас” посебно вредна. „Имао сам доста посла, од раног јутра до касно у ноћ обављала се размена радио-депеша. Од тога је 4/5 порука било намењено за слање. Веза је била веома стабилна, са одличном чујношћу. Тако је прошла недеља. Онда је на једанпут Николај Кирилович Патрахалцев дошао у моју трошну просторију са радио-станицом. Након што је неких тридесетак минута посматрао мој рад, упитао је да ли ће ускоро бити пауза. Одговорио сам му да управо шаљем последњу депешу и да ће бити пауза док се не донесе следећа порука за слање. Патрахалцев је предложио да са његовом групом одем на север Југославије у Словенију. Мој задатак био би да групи обезбедим радио везу са Москвом и главном мисијом у Титовом штабу, обучавам радио обавештајце и, наравно, одржавам везу када оду на

задатак иза непријатељских линија. Пристао сам, уз напомену само да сам ја једини радио-оператер Леонида Долгова, тако да ће он вероватно тешко пристати да ме пусти. На то је Николај Кирилович одговорио да ће он све средити. И стварно је то завршио”, сећао се Георги Лихо.

Већ првих дана марта, група обавештајаца коју су чинили Патрахалцев, Богомолов, Лихо и преводилац Кулков кренула је из Дрвара на север, у Словенију. На том путу посетили су Главни штаб Хрватске, а затим су возом, па путем Загреб–Карловец стигли до реке Купе. После дан и по путовања обавештајци су стигли у Словенију, у градић Метлика. Обавештајни центар се налазио у Чрномељу. Георгиј Лихо је успоставио везу са Москвом и југословенским Врховним штабом. „Десет дана касније”, сећао се Георгиј Леонидович, „почео сам да обучавам прва два обавештајца радио-оператера. Нисам имао искуства у подучавању, па сам све морао да радим у ходу. Пуковник Патрахалцев је крајње једноставно проверавао спремност обавештајца радио-оператера за самосталан рад: када сам известио о завршетку обуке, слао је радио-депешу у Централ у којој је било речено да ће током заказане сесије радио-станицом руковати курсант, кога треба проверити и дати закључак о његовој оспособљености. Моја дужност је била да му издам радио станицу и неопходне податке. Приправник је самостално распаковао радио станицу, успоставио везу, слао и примао поруке и разговарао. Од 14 радио-оператера обавештајаца које сам обучавао, сви су тестирани на сличан начин и ниједан од њих није добио негативну оцену.”

После неког времена, у групи су остале само две особе – сам Патрахалцев и радио-оператер Лихо. Богомолов је отишао на север до аустријске границе, а тумач Кулков се вратио у састав главне мисије. С друге стране, обим посла се удвостручио. Требало је прихватити авионе са теретом за словеначке партизане, изабрати места за истовар и припремити слетне писте за авионе.

У време новембарских празника 1944. године, радио-станица обавештајне групе „Патрас” није радила три дана. Знало се да су нацисти планирали казнену операцију на територији Словеније. И, заиста, 7. новембра су кренули у офанзиву на ослобођену словеначку територију, ангажовавши против партизана целу пешадијску дивизију. Нацисти су брзо напредовали ка Чрномељу, па су партизани били принуђени да се повуку у планине. Са њима су отишли и совјетски обавештајци.

Два дана су немачке трупе упорно прогониле партизанске јединице. Тек је вешта акција батаљона, састављеног од бивших совјетских ратних заробљеника, натерала Немце да се зауставе и повуку.

Наиме, они су поставили заседу нацистима, у којој је страдало 250 људи. Партизани, а са њима и група „Патрас“, вратили су се у Чрномељ. Обновљене су радио-везе и наставило се са радом.

Специјални задатак Николаја Патрахалцева у Југославији неочекивано је завршен у априлу 1945. године. Патрахалцев је позван у Москву да би му се уручио указ о постављењу на дужност помоћника војног изасланика у Југославији, што је, 12. априла, одобрио пуковник Милштајн, заменик начелника Прве управе ГРУ.¹⁶

База у Барију

Уз политичку подршку, Совјетски Савез је пружао и материјалну помоћ Југославији. Државни комитет одбране СССР-а је, 17. јуна 1944. године, усвојио резолуцију „О оснивању у Барију (Италија) базе и ваздухопловне групе за транспорт војног терета у Југославију“. Њена прва објава је гласила:

„У циљу пружања помоћи Народноослободилачкој војсци Југославије, формирати у Барију (Италија) базу и ваздухопловну групу за обављање посебних задатака у транспорту терета, евакуацији рањеника и обезбеђењу комуникација, која ће бити потчињена начелнику војне мисије у Југославији, генерал-пуковнику Н. Корњејеву.“

Формирање авио-базе за транспорт оружја дугог домета у селу Палис, које се налази 10 км од Барија, омогућило је да се радикално реши питање већег снабдевања Народноослободилачке војске Југославије наоружањем, што је регуларно почело од јула 1944. године. Током ратних година војска је добила око 155.000 пушака, више од 38.000 пушкомитраљеза, око 16.000 митраљеза, око 6.000 топова и минобацача, 69 тенкова и 491 авион. Совјетски пилоти извршили су укупно 1.460 налета из ваздухопловне базе у Барију, испоручили око 3.000 разних терета у Југославију и преко линије фронта пребацили више од 5.000 југословенских војника и официра у разна подручја борбених дејстава.

Базом је руководио заменик шефа совјетске војне мисије у Југославији (фебруар – јул 1944) Степан Васиљевич Соколов. Био је командант ваздухопловне базе од јула 1944. до маја 1945. године, а затим је постао шеф совјетске војне мисије и војни аташе у Албанији. Одликован је са више совјетских ордена.

У базу је упућена и група од осам обавештајаца, на челу са потпуковником Александром Александровичем Капрановом, који је био

¹⁶ Михаил Болтунов, *Диверсанти* (Москва: Кучково поле, 2009), 25-30.

постављен на место заменика команданта совјетске базе за логистику. Капранов је био искусан официр. Завршио је Орловско тенковско војно училиште, служио у Забајкалју, усавршавао се на Војној академији „М. В. Фрунзе“, након чега је служио у обавештајној служби. Учествовао је у одбрани Москве. У тиму Капранова били су главни инжењер П. А. Черњишев, два преводиоца – Н. А. Васиљев и П. П. Шерстобитов, који је добро говорио италијански, шифрант А. В. Пањин и двојица радио-телеграфиста, И. В. Красавин и В. И. Смирнов, као и Н. Е. Коваљов, који је постављен на место помоћника начелника базе за санитетску подршку.

Организација радио-везе са Москвом

„Да би обезбедила успешно функционисање мисије, служба радио-везе Војнообавештајне службе је, по налогу команде, створила посебан систем радио-везе на Балкану, који је покривао огромну територију која је обухватала Југославију, Албанију, Грчку, Румунију и Италију. Комуникациони систем је имао 14 кореспондената: два радио центра и 12 засебних радио станица или, како их обично називају, радио тачака, који су били распоређени у оним местима у региону где се налазило руководство и официри за везу совјетске војне мисије, односно, у Врховном штабу Народноослободилачке војске Југославије и регионалним главним штабовима, као и у штабовима неких великих јединица у Србији, Хрватској, Словенији, Македонији, Црној Гори, Босни и Војводини. Осим тога, наши радио уређаји су се у разним периодима налазили и у Италији, Албанији, Грчкој и Румунији.

Морали су да раде у ратним условима, на потпуно исти начин као у совјетским партизанским одредима негде у Западној Украјини. Били су изложени сталним борбама са непријатељем, прелазили много километара дневно итд. Чак и они који су били у Дрвару, где се налазио Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије и политички врх нове Југославије, били су изложени смртној опасности.

У јуну 1944. године Немци су покренули операцију 'Коњићев скок' (десант на Дрвар). Њен циљ је био уништење Врховног штаба и свих њему потчињених установа, заузимање центра везе, нарушавање система командовања и руковођења јединицама и одредима Народноослободилачке војске Југославије, уништење или хватање југословенског руководства, пре свега Ј. Б. Тита, те уништење савезничких војних мисија. На крају, операција је требало да доведе до обезглављивања народноослободилачког покрета Југославије, што би довело до његове дезорганизације.

План је предвиђао доследно спровођење интензивног бомбардовања, спуштање специјално обучених падобранских јединица и десантних једрилица са специјалцима, те брз и концентрисан напад моторизованих јединица. Због чињенице да се Дрвар налазио у средишту огромне ослобођене територије, главни акценат је стављен на ваздушни десант, који су Немци у овако великим размерама први пут користили против Народноослободилачке војске Југославије. Баш захваљујући томе и фактору изненађења, требало да буде заробљено руководство Народноослободилачке војске Југославије и особље савезничких војних мисија.

Падобранци су имали фотографије југословенског вође, а за његову евакуацију припремљен је посебан авион. План су израдиле и припремиле најодговорније личности фашистичке Немачке у атмосфери најстроже тајности, што је акцији осигурало ефекат изненађења. Ипак, треба рећи да је совјетска војна обавештајна служба сазнала за предстојећу операцију и упозорила Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије. На препоруку чланова совјетске мисије појачано је обезбеђење Врховног штаба.

Операција 'Коњићев скок' (десант на Дрвар) започела је налетима бомбардерске авијације рано ујутру 25. маја, док је Дрвар још спавао. Авиони су стизали у таласима, и бацали бомбе на град и околину, чије су експлозије потресале невелику дрварску котлину. Са посебном упорношћу пилоти су бомбардовали куће на десној обали Унца, где је био смештен пратећи батаљон. Тада је прекинута телефонска веза. Исте вечери кренуо је немачки десант. Почела је битка са немачким падобранцима. Припадници Врховног штаба и совјетске војне мисије успели су да се извуку из непријатељског окружења.¹⁷ Јосип Броз Тито је спашен. Већи део Југославије ослободили су потом локални партизани.

Формално руковођење радио-везом војне мисије на Балкану било је у надлежности шефа мисије. Непосредна организација радио-везе и одговорност за њено стање било је поверено помоћнику шефа мисије за радио-везе мајору Л. Н. Долгову, искусном радио-оператеру и организатору радио-веза. Обезбеђивање техничких средстава за одржавање везе на Балкану вршила је совјетска војна обавештајна служба. На радио-чвориштима и радио-тачкама налазили су се пријемници „Метеор“, „Национал“, „Хамарлунд“, КСВ-100 радио-станице и предајници „Џек“, А-19, „Барс“, „Енергија“. Поред тога, као резервна опрема коришћене су радио-станице „Север“ или Х-15, који су коришћени у разним екстремним условима (приликом

¹⁷ Анатолий М. Сергиенко, «Ход конем», *Советская Россия*, № 67 – 68, 22. мај 2004.

прелазака у тешко доступна подручја, у одсуству нападања или кvara на главној опреми итд.).

Попуна целокупног система везе радио-специјалистима извршена је на рачун људства Централе и других радио-центра војне обавештајне службе. Укупно, током боравка наше мисије на Балкану, у њен састав је послато више од 30 обавештајаца радио-оператера¹⁸.

Начелник одељења за специјалне комуникације штаба базе био је обавештајац Иван Гаврилович Белоусов. „До доласка официра специјалног одељења, у току месец и по дана радио сам сам, уз доста напора, одмарајући се свега два-три сата дневно... И у овим тешким условима у потпуности сам обезбедио благовремено и несметано одржавање везе Базе са свим кореспондентима, чиме сам обезбедио нормалан рад Базе на снабдевању јединица Народноослободилачке војске Југославије и пребацивању официра совјетске и југословенске мисије. У периоду рада у Бази, Одељење за специјалне везе обрадило је 2.700 телеграма везаних за летове наших авиона, како из Базе, тако и из Совјетског Савеза. Лично, капетан Белоусов је обрадио 1.600 телеграма” (са указа о одликовању, 25.10.1944). Белоусов је одликован Орденом Отаџбинског рата I степена (1944), Орденом „За војне заслуге” (1944), југословенским Орденом Партизанске звезде II реда (1945).

Руководилац радио-центра базе „Гроза-1” био је Александар Михаилович Каргашин, раније млађи радио-техничар Централног радио-центра Обавештајне управе (од фебруара 1941). Неко време је радио и у Египту, у Каиру, (1944–1945). „Са обавезама се снашао одлично. Ако нема довољно оператера, и у првом периоду рада и опремања успео је да организује рад на начин да је обезбедио несметану комуникацију са Совјетским Савезом, Врховним штабом Народноослободилачке војске Југославије и 14 кореспондената, имајући у просеку 45 сесија дневно. Да би се обезбедио рад Базе у ратним условима, капетан Каргашин је у критичним периодима, без обзира на умор, сам радио као оператер (18 до 20 сати дневно) и, чак уз минималну чујност, успостављао контакт са кореспондентима... За три месеца рада радио-центар под руководством капетана Каргашина успоставио је 4.025 веза, израдио 4.419 телеграма, пренео 526.000 (петоцифрених) група, од којих је око 40% група било за специјалне везе између централе и Југославије” (са указа о одликовању, 24.10.1944). Одликован је Орденом Отаџбинског рата другог степена (1945) и Црвеном звездом (1944).

¹⁸ Владимир И. Лота, *Тайные операции Второй мировой: Книга о военной разведке, 1944 г.* (Москва: Молодая гвардия, 2006), 84.

Радио-техничар Централног радио-центра Обавештајне управе Генералштаба Црвене армије Павел Иванович Крешчук био је на челу једне од јединица Службе радио-веза Главне обавештајне управе у Југославији, а затим је радио у једној од јединица за специјалне радио-везе близу Москве. Био је „искусни наставник, мађионичар и чаробњак етра“. Одликован је Орденом Црвене заставе (1944).

Шеф смене Централног радио-центра Главне обавештајне управе (јун – децембар 1943) Георгиј Леонидович Лихо био је шеф радио-станице „Палма“ у совјетској војној мисији у Југославији (јануар 1944 – мај 1945). Наставио је да ради у ГРУ-у. Одликован је Орденом Црвене заставе (1945).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)

Објављени извори

Броз, Јосип, Тито. *Собрани дела*, Т.7, Т.9, Т.12. Скопје: Комунист, 1979–1982.

Реабилитация: Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизанов А. Н., Сигачев Ю. В., Хлопов В.Г., Шевчук И. Н., Москва: Международный Фонд "Демократия", 2000.

Септемврийското антифашистко въстание, 1923: Документи и материали. София: Партиздат, 1983. Т.2.

Литература

Алексеев, Михаил А, Колпакиди, Александр И, Кочик, Валерий Я. *Энциклопедия военной разведки. 1918-1945 гг.* Москва: Кучково поле; Ассоциация "Военная книга", 2012.

Болтунов, Михаил. *Диверсанты.* Москва: Кучково поле, 2009.

Бочкарев, Виктор В. *60 лет в ГРУ.* Москва: Яуза, Эксмо, 2003.

Бухаркин, Игорь. «Черная рука» в Кремле, *Огонек*, №20, 21. мај 2006.

Васильева, Наталия В, Гаврилов Виктор А. *Балканский тупик? (Исторические судьбы Югославии в XX веке).* Москва: Гея итэрум, 2000.

Камов, Борис. "Тайный советник", *Совершенно секретно*, 1 марта 2002 год.

Комкоры: Военный биографический словарь. Москва: Жуковский; Кучково поле, 2006.

Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции. Москва: Эдиториал УРСС, 2003.

Лота, Владимир И. *Тайные операции Второй мировой: Книга о военной разведке, 1944 г.* Москва: Молодая гвардия, 2006.

"Некролог". *Красная звезда*, 27 июля 1955, 4.

Септемврийското въстание 1923: Енциклопедия. София: Партиздат, 1973.

Сергиенко, Анатолий М. «Ход конем», *Советская Россия*, № 67–68, 22. мај 2004.

Фирсов, Федор И. *Секретные коды истории Коминтерна, 1919–1943.* Москва: Аиро – XXI, Крафт +, 2007.

Христов, Стефан. *Пътища извървени: Записки на нелегалния партиен работник.* София: Партиздат, 1979.

1941 год: В 2-х книгах. Т.1 - Т.2. Сост. Л. Е. Решин и др.; Под ред. Виктора П. Наумова; Вступ. ст. акад. Александра Н. Яковлева, Москва: Международный фонд "Демократия", 1998.

Dr. Alexander Kolpakidi

Moscow, Russian Federation

E-mail: kolpakidi1962@mail.ru

THE SOVIET INTELLIGENCE IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II

(Summary)

The paper is devoted to the activities of the Soviet military intelligence in Yugoslavia during the Second World War. Various aspects of its activities are considered such as agent intelligence, organization of the work of the Balkan Center of the Soviet military intelligence, Mustafa Golubich's reconnaissance group, «Patras» residency, the Soviet naval intelligence, organization of intelligence from the positions of the Soviet military mission in Yugoslavia and the air base in Bari (Italy), organization of special radio communications of the Soviet military intelligence in the Balkans and biographies of agents and personnel of the Soviet military intelligence. The author has used the materials of the Russian historian Valery Kochik, who has been studying the Soviet military intelligence for several decades.

KEY WORDS: *Soviet military intelligence, diplomacy, World War II, Yugoslavia*

050ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
94(497.1)"1941"

COBISS.SR-ID 83567881

Језик рада: Српски
Примљен: 18. 07. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Татјана Милошевић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

АПРИЛСКИ РАТ НА СТРАНИЦАМА „ВОЈНОИСТОРИЈСКОГ ГЛАСНИКА”

АПСТРАКТ: Чланак се заснива на истраживању радова објављених током протеклих седамдесет година на страницама часописа Војноисторијски гласник посвећених Априлском рату. Истовремено се бави њиховом анализом ради разоткривања и расветљавања повода и узрока који су довели до краха и капитулације војске Краљевине Југославије у овом краткотрајном рату, као и његовим рефлексима на стање у друштву и земљи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Априлски рат, бомбардовање, војска, Немци, разарање, Београд, окупација, заробљеници, дефетизам

Војноисторијски институт (ВИИ) формиран је далеке 1876. године као Историјско одељење Главног Ђенералштаба и као такав постојао је све до војничког слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године. Обновљен је 1945. године под називом Одељење историјско и за ратне опите, да би под именом Војноисторијски институт почео да функционише од 1949. године у оквиру Главне политичке управе.¹

Кроз целокупни период постојања у социјалистичкој Југославији Војноисторијски институт се са својим делатницима, борио да глав-

¹ Димитар Тасић и Миљан Милкић, *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1950–2010* (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011), 5-6.

на детерминанта у његовом раду буде научност. Међутим, од свог оснивања Институт је више служио као политичко-пропагандна установа са мало научног кадра (углавном официрског) чији је задатак био да се бави темама из Другог светског рата. Условно речено, тадашњи „историчари” запослени у ВИИ претежно су били официри који су имали привилегован статус у односу на остале колеге с обзиром на то да им је документација која се налазила у фондовима Института омогућавала монопол над знањем. Међутим, због недостатка стручних кадрова, у Институт су временом почели да долазе стручњаци са цивилних факултета. Надзор над њиховим радом био је поверен тзв. војностручним саветодавцима који су имали задатак да контролишу и усмеравају њихов рад, као и научни рад Института. Крајем педесетих година Институт доживљава видну трансформацију у програмској оријентацији, структури и попуњености кадровима. Све више пажње и простора почиње да посвећује истраживачком и научном раду. Долази до утицаја школованог кадра из грађанства и све присутније свести да посао историчара не може вршити нико други осим њих самих. У складу с тим долази да подицања квалитета стручног и научног рада Института, и све доминантније превладава гледиште да фондови Војног архива треба да буду доступни и историчарима изван Института.²

Током 1950. године на Савету Института је постигнут договор о покретању стручног институтског гласила – часописа *Војноисторијски гласник* (ВИГ). Његов превасходни задатак био је да се бави објављивањем радова који се односе на расветљавање догађаја из Народноослободилачког рата и револуције, критичко оцењивање и вредновање литературе о НОБ-у, као и проучавање ратне прошлости југословенских народа.³ Управо зато је у првим послератним годинама највише чланака било посвећено лику и делу Јосипа Броза Тита, затим историји Савеза комуниста Југославије (СКЈ), Народноослободилачком рату (НОР), партијским организацијама у Народноослободилачкој војсци Југославије (НОВЈ), Априлском рату, подели Југославије, колаборационистичким и квислиншким снагама, као и

² Љубодраг Димић и Ђорђе Станковић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 266-278. Татјана Милошевић, „Геноцид Независне Државе Хрватске над српским народом у истраживањима Војноисторијског института”, у: *Други светски рат – 75 година касније*, уредник Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Димитар Тасић, (Београд: Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју Србије, Универзитет у Бањој Луци, 2021), 365-383.

³ Д. Тасић и М. Милкић, *Преглед садржаја...*, 3-6. Димитар Тасић, *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1981-2000* (Београд: Војна штампариија, 2003), 3-4.

свакодневном животу у граду и селу у окупираној Југославији, док је мање пажње било фокусирано на теме општег и међународног карактера.⁴

С обзиром на важност и значај Априлског рата, као друштвеног феномена историје Другог светског рата, започело је његово проучавање и систематично истраживање у југословенској војној историографији кроз репрезентативни научни часопис *Војноисторијски гласник*. Важни доприноси и помаци у његовом расветљавању омогућени су управо студиозном анализом публикованих чланака захваљујући чијим резултатима се дошло до дескрипције и експликације фактора који су утицали на капитулацију југословенске владе, слом војске Краљевине Југославије и поделу земље на окупационе зоне. О Априлском рату је током протеклих седамдесет година на страницама ВИГ-а публиковано нешто више од 20 чланака, један научни есеј и два приказа. Више од половине радова настало је и објављено у периоду између педесетих и деведесетих година. Углавном су то били радови посвећени учешћу разних одреда, јединица и дивизија у Априлском рату (Јадранска, Савска, Зетска, Тимочка дивизија, тенковским јединицама, Првом ваздухопловном-бардерском пуку, јединицама V армије Краљевине Југославије, Комском и Скадарском одреду, док је мањи број чланака био посвећен партијским припремама за одбрану земље, окупацији и деоби Југославије, извештајима дипломата разних земаља о збивањима у Југославији и заробљавању војника Краљевине Југославије).⁵

Међутим, реконструисање историје Априлског рата било је отежано управо због недостатка извора првог реда (првенствено југословенских докумената) који су настали у самом рату, те је стога увек био потребан велики опрез и критички осврт приликом коришћења извора другог реда, односно сећања учесника рата. Аутори првих радова, објављених непосредно након завршетка Другог светског рата, управо су били официри,⁶ директни учесници рата, од којих је већи део био запослен у својству војних историчара у Војноисторијском институту. С обзиром на то да су ти радови писани на основу сећања,

⁴ Д. Тасић, М. Милкић, *Преглед садржаја...*, 3-6. Д. Тасић, *Преглед садржаја ...*, 3-4.

⁵ *Исто*, 125.

⁶ Генерал Светомир Поповић (учешће *Скадарског одреда* и *Зетске дивизије у Априлском рату*), генерал-мајор Обрад Егић (*Јадранска дивизија у Априлском рату*), потпуковник Андрија Божовић (*Комски одред у Априлском рату*), потпуковник Димитрије Думитров (*Борбена дејства Првог ваздухопловног бомбардерског пука у Априлском рату*), пуковник Раде Кнежевић (*Учесће 20. пешадијског пука Тимочке дивизије у Априлском рату*), капетан бојног брода Анђелко Калпић (*Потапање бродова у Климну и заљеву Солине на отоку Крку травња 1941. године*).

белешки или ратних дневника, постоји вероватноћа да су описи појединих догађаја могли бити нетачни услед коришћења непотпуне и штуре историографске грађе и идеолошке индоктринације часописа. Управо је прави егземплар оваквог стања био први чланак објављен 1951. године, посвећен Априлском рату под насловом: „*О операцијама у Југославији априла 1941. године*“, аутора генерала-лајтнанта Милана Зеленике, у којем је била изложена реконструкција општег прегледа војних операција током Априлског рата.⁷

Готово исти проблем је био присутан и у осталим чланцима публикованим током педесетих година, попут чланка „*Комски одред у рату априла 1941. године*“, аутора потпуковника Андрије Божовића. Важно је нагласити да је тај чланак настао на основу белешки и сећања аутора као непосредног учесника рата у својству ађутанта у Штабу Комског одреда. Божовић је настојао да детаљно опише формирање и намену овог одреда чији је задатак био пробијање кроз Проклетије и остваривање садејства са Косовском дивизијом ради анулирања дејства италијанских трупа на простору Албаније. Иако је детаљно анализирано кретање и повремено успешно ангажовање овог одреда током ратних операција, ипак се дошло до закључка да су његови спорадични успеси били осуђени на неуспех због издаје највиших државних органа током првих година рата.⁸

О учешћу и операцијама Зетске дивизије 1941. године на правцу Подгорица–Скадар више је писао генерал у пензији Светомир Поповић у чланку „*Операције Скадарског одреда и леве колоне Зетске дивизије априла 1941. године*“. Услед недостатка архивске грађе и овај чланак је настао на основу извора другог реда, односно сећања аутора – учесника рата, у виду ратног дневника. На самом почетку рада аутор је истакао борбене операције наведених јединица као једина ретка и светла постигнућа војске Краљевине Југославије остварена током Априлског рата. Према његовим тврђењима, упркос поразу који су ове јединице доживеле услед лоше техничке опремљености, недостатка авијације, недовољног броја противоклопних оруђа, застарелог наоружања, превазиђене тактике и изузетно лошег снабдевања трупа животним потребама, ипак су успеле да искажу непрекорну храброст и пожртвованост у време надирућег дефетизма и као такве постану „сјајан симбол борбености и патриотизма.“⁹

⁷ Милан Зеленика, „О операцијама у Југославији априла 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1951), 198–227.

⁸ Андрија Божовић, „Комски одред у рату априла 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1954), 85–92.

⁹ Светомир Поповић, „Операције Скадарског одреда и леве колоне Зетске дивизије априла 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1955), 88–113.

Опусу радова објављених у овом периоду може се додати и рад потпуковника Димитрија Думитрова под називом „Борбена дејства Првог ваздухопловног бомбардерског пука бивше Југословенске војске у априлу 1941. године” који се бави анализом и разматрањем борбених дејстава истоименог пука. Упркос неравноправном односу снага и великим предностима којима је располагала непријатељска авијација током рата, а које су се огледале у познавању начела савремене тактике и практичне обучености у гађању и бомбардовању, а посебно у ноћној навигацији, аутор није пропустио прилику да укаже на изузетне квалитете ове борбене јединице, првенствено њену способност и обученост. Он инсистира на ставу да су, и поред бројних техничких слабости и других грешака за које је искључиво била одговорна југословенска Команда ваздухопловства, припадници поменутог пука остали на висини задатка упркос великим губицима.¹⁰

Током наредне деценије наставило се са праксом писања радова посвећених Априлском рату заснованих на коришћењу извора другог реда. Тимочком дивизијом и њеним учешћем у Априлском рату 1941. године бавили су се пуковник Раде Кнежевић у раду „Двадесети пешадијски пук Тимочке дивизије у Априлском рату 1941.” године и Милош Жикић у чланку под називом „Тимочка дивизија у Априлском рату 1941. године”. Важно је нагласити да је пуковник Кнежевић свој чланак писао на основу сећања и дневника који је водио као учесник краткотрајног Априлског рата, за разлику од Жикића који је свој чланак базирао на научно утемељеним опсежним истраживањима архивске грађе Војног архива. Међутим, оба аутора имала су идентичан циљ: покушали су да на основу сећања, односно коришћења релевантне архивске документације укажу на важност, значај и улогу ове јединице која је у Априлском рату имала задатак да, у складу са Ратним планом „Р-41”, брани гранични фронт од превоја Св. Никола (искључно) до с. Вражогрнца (искључно) у дужини 36–40 км ради затварања два најважнија правца који су од бугарске границе водили ка долини Мораве. Међутим, немачким пробојем код Пирота, 8. априла, уследило је напуштање граничног фронта и поседање нових положаја. За разлику од повлачења војске Краљевине Југославије, које је, услед лоших временских прилика, вршено споро и у великом нeredу, немачке јединице кретале су се брзо и ефикасно захваљујући моторизацији, при чему су били заузети неки већи градови попут Ниша. Упркос неким значајним почетним успесима и

¹⁰ Димитрије Думитров, „Борбена дејства првог ваздухопловног бомбардерског пука бивше Југословенске војске у априлу 1941. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1956), 82-92. Пред рат пук је имао 23 борбена авиона „бристол-бленхајм”. Током извршавања задатака у Априлском рату девет авиона је уништено, док су преосталих 14 уништили непријатељски авиони. Погинуло је 11 пилота.

ова дивизија је, попут осталих, доживела трагичну судбину да буде избачена из строја и уништена. Велики број њених официра, подофицира и војника завршио је у ропству. У закључним опсервацијама је констатовано да су, и поред тешког положаја у којем су се налазиле и неминовног пораза, јединице Тимочке дивизије ипак успеле Немцима нанети осетне губитке, чиме су оствариле извешан допринос у тада већ негативном билансу војске Краљевине Југославије у Априлском рату.¹¹

Током 1964. године се на страницама ВИГ-а, поред публикованих радова, појавио и први приказ књиге посвећене Априлском рату. Реч је о делу Велимира Терзића, под насловом „*Југославија у Априлском рату 1941. године*“. Приказ је потекао из ауторског пера потпуковника Мирослава Степанчића. Према његовим речима, Терзићева књига је требало да послужи као нека врста увода за период који је претходио Народноослободилачком рату и револуцији. Била је намењена попуњавању постојећих празнина у новијој југословенској историографији. Уједно је требало да представља и документован приказ југословенске националне катастрофе.¹²

Исте године и научни рад пешадијског потпуковника Војина Поповића, под називом „*Империјалистички планови држава Тројног пакта према Југославији у Априлском рату 1941. године*“, налази своје место у часопису. Поповић је, користећи архивска докумената Тајног архива грофа Ђана, немачку спољнополитичку документацију, архивску грађу Војног архива и адекватну литературу, настојао да укаже на главне циљеве немачке владе као одлучујућег арбитра у подели Југославије који су подразумевали осигурање немачких економских интереса на уштрб савезника из Тројног пакта. Аутор је овим чланком апострофирао улогу Немачке као најугицајнијег и стварног господара читаве територије раскомадане Југославије, чија је доминација трајала све до устанка њених народа који ће Југославију претворити у посебно ратиште Другог светског рата.¹³

У једном од малобројних радова који се односе на припреме, устанак, борбе и развој ратних операција у Словенији, под називом „*Припреме комунистичке партије Словеније за одбрану земље и добровољци у Априлском рату 1941. године*“, Мирослава Луштека управо се описују, анализирају мере и акције КП Словеније у покушају одбране

¹¹ Раде Кнежевић, „Двадесети пешадијски пук Тимочке дивизије у Априлском рату 1941“, *Војноисторијски гласник*, бр. 3 (1960), 56-61, Милош Жикић, „Тимочка дивизија у Априлском рату 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2016), 145-165.

¹² Мирослав Степанчић: Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941. године*, (Титоград: Графички завод, 1963), *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (1964), 99-103.

¹³ Војин Поповић, „Империјалистички планови држава Тројног пакта према Југославији у Априлском рату 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 3 (1964), 57-67.

Југославије од фашистичке агресије. Аутор указује на чињеницу да је КП Словеније била основана још 1937. године са задатком да ради на обједињавању свих демократских и антифашистичких снага у Словенији у јединствени фронт. Истовремено покушава да укаже на све супротности које су постојале у словеначком друштву и погубно утицале на исход самог рата. С једне стране, анализира комунистички покрет као „подупирач” народа у одбрани његове независности од империјалиста коме, с друге стране, супротставља надмоћ пете колоне присутне у штабовима и на командним местима. Поред петоколонашког елемента, Луштек настоји да скрене пажњу и на неке друге факторе који су довели до неуспеха КП Словеније у одбрани земље током Априлског рата. Као посебно велики проблем истиче неслагања највиших војних кругова старе Југославије са добровољачким акцијама у Словенији, као и неорганизованост дела омладине који је некада припадао грађанским политичким партијама.¹⁴

Исте године је на страницама часописа освануо и приказ *Зборника докумената о Априлском рату 1941.* године, аутора Витомира Грпца. Тим приказом Грбац је настојао да укаже да су објављена документа првенствено требало да буду од користи научним радницима који се баве изучавањем новије историје народа Југославије, а посебно међународним положајем и унутрашњим стањем земље пред Други светски рат ради лакшег тумачења и разумевања Априлског рата. Такође, наводи да је приликом публиковања Зборника углавном била коришћена архивска грађа ван Војноисторијског института. Документа у њему су сређена хронолошки, док је тематски регистар концентрисан на три групе проблема: спољну политику, унутрашње прилике и војску Краљевине Југославије. Збирка обухвата временски период од марта 1938. до децембра 1940. године и садржи укупно 335 докумената. Аутор приказа посебно наглашава чињеницу да је намера издавача (ВИИ) била публиковање искључиво одабраних докумената која су се односила на стање војске Краљевине Југославије, социјалне и политичке прилике у земљи, међународни положај земље и спољну политику њене владе, борбе и ставове КПЈ. Међутим, без обзира на бројност докумената аутор закључује да Зборник ипак није био у могућности да пружи одговоре на сва питања о узроцима априлског слома Краљевине Југославије, јер су корени тог слома лежали у историјским догађајима који су се одиграли знатно раније.¹⁵

¹⁴ Miroslav Luštek, „Pripreme komunističke partije Slovenije za odbranu zemlje i dobrovoljci u Aprilskom ratu 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1967), 39-54.

¹⁵ Vitomir Grbac (prikaz), „Aprilski rat 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1970), 322-326.

У чланку под називом „Окупација Босанске крајине у рату априла 1941. године”, аутор Славко Одић се бави описом и анализом Априлског рата на просторима Краљевине Југославије, са тежиштем на борбе и окупацију Босанске крајине. Опис догађаја и развоја операција ограничава на правац наступања немачких трупа преко Загреба и Карловца према Босанској крајини, односно Сарајеву. Аутор истовремено образлаже узроке који су довели до брзог пада и предаје Крајине током краткотрајног рата под немачку власт. Као разлоге пораза наводи закаснелу мобилизацију и концентрацију југословенске војске, осипање и расуло у јединицама, лоше морално-политичко стање, издајство и неспремност дела командног састава за борбу, немачку подривачку и пропагандну делатност, активност пете колоне, као и местимичне побуне. У завршним разматрањима аутор указује на неминовност окупације и поделу Босанске крајине на немачку и италијанску окупациону зону.¹⁶

Учешћем Јадранске дивизије у Априлском рату, на основу грађе Војног архива и релевантне литературе, бавио се генерал-мајор у пензији Обрад Егић у чланку „Јадранске дивизије у рату априла 1941. године”. Истичући улогу Јадранске дивизије у Априлском рату 1941. године, чији је задатак био заузимање Задра од добро утврђених италијанских снага, Егић је настојао да изнесе и анализира разлоге оклевања у извођењу напада војске Краљевине Југославије на Задар. Приписао их је непопуњености Јадранске дивизије људством и материјалним средствима. Узроке прихватања безусловне капитулације и предаје непријатељу објаснио је потпуним раздором унутар ове дивизије изазваним деловањем петоколонашких елемената.¹⁷

Међутим, у односу на непосредни послератни период, часопис временом доживљава многе измене везане за концепцију, садржај и учесталост излагања. Почетком осамдесетих година долази до попуштања идеолошких и партијских стега, што резултира његовим научним и стручним ослобађањем. Затим следе промене у његовом тематском садржају и долази до пораста броја аутора из цивилних структура. Уз то, научни радници са цивилних факултета и института постају чланови редакције часописа. На страницама часописа све су присутнији радови професора Београдског универзитета, афирмисаних историчара, попут професора др Ђорђа Станковића и др Милета Бјелајца, који доприносе подизању његовог угледа и реј-

¹⁶ Slavko Odić, „Okupacija Bosanske krajine u aprilu 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1970), 199-217.

¹⁷ Obrad Egić, „Jadranska divizija u ratu aprila 1941”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1970), 219-240.

тинга у научном свету. Међу њима посебно место заузимају радови посвећени Априлском рату који, за разлику од претходног периода када је часопис био политички и идеолошки ангажован, постају истраживачки и научно утемељени захваљујући коришћењу извора првог реда, односно необјављене архивске грађе (докумената) како домаћих тако и страних архива попут: Војног архива, Националног архива Вашингтон, Архива спољне политике Руске Федерације, немачке спољнополитичке документације, итд.¹⁸

У складу са наведеним иновацијама појављује се чланак капетана бојног брода Анђелка Калпића *„Потапање бродова у Климну и заливу Солине на отоку Крку травња 1941. године”* који се бави анализом патриотског духа морнара и помораца из залива Солине на острву Крку и њиховим отпором квислиншким снагама и италијанским јединицама. Расветљавање наведених догађаја у раду било је омогућено захваљујући коришћењу адекватних архивских докумената, као и изјава преживелих учесника рата. Калпић је покушао да укаже да је, упркос постојећем дефетизму, петоколонијализму и издаји којима су биле захваћене јединице војске Краљевине Југославије, било и примера пружања отпора окупатору. Типичан пример је представљало потапање бродова у заливу Солине како не би доспели у руке непријатеља. Аутор закључује да су управо догађаји у Климну били еклатантан пример добре припреме и организације путем којих се могао пружити отпор непријатељу и постићи изванредан успех упркос издаји буржоаских владајућих кругова и руководиоца тадашње војске.¹⁹

Почетком деведесетих година редакција ВИГ-а уводи у праксу објављивање тематских бројева часописа. У складу с тим, у јубиларном броју за 1991. годину, посвећеном педесетогодишњици од почетка рата на просторима Југославије, највећи део публикованих чланака управо бива посвећен Априлском рату. Међу њима посебну пажњу завређује чланак под називом *„Ваздухопловство у Априлском рату 1941.”*, аутора генерала потпуковника авијације у пензији Војислава Микића, који је настојао да, користећи расположиву архивску грађу и литературу, систематично по данима анализира интензивна дејства немачке авијације током дванаестодневног рата. Захваљујући подацима до којих је дошао, аутор је покушао да

¹⁸ Дмитар Тасић и Миљан Милкић, *Преглед садржаја...* 4-6. Татјана Милошевић, „Први светски рат на страницама Војноисторијског гласника”, у: *Први светски рат – Србија, Балкан и Велике силе*, уредник Миљан Милкић и Срђан Рудић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015), 58.

¹⁹ Anđelko Kalpić, „Potapanje brodova u Klimnu i zaljevu Soline na otoku Krku travnja 1941. godine”, *Војноисторијски гласник*, br. 3 (1983), 193-203.

утиче на смањење извесних недоумица и спекулација присутних у стручној јавности и литератури везаних за број употребљених немачких снага приликом бомбардовања Београда 1941. године²⁰. У истом јубиларном броју публикован је и рад тада магистра Милета Бјелајца „Савска дивизија у Априлском рату 1941. године“. Према наводима аутора чланак је настао захваљујући проналаску једног до тада некоришћеног корпуса архивске грађе (лична заоставштина генерала Аугуста Марића, команданта Савске дивизије²¹) који је послужио као основа за реконструкцију учешћа наведене дивизије у Априлском рату. Чланак је, за разлику од већине до тада објављених радова, настао на основу извора првог реда са намером да се надограде постојећа научна сазнања о официрском кору. Аутор је, користећи необјављену архивску грађу, настојао да изнесе до тада непознате историографске чињенице и да на основу њих пружи нова сазнања о ангажовању ове дивизије. Истовремено се бавио и анализом и тумачењима разлога који су довели до њеног потпуног неуспеха и краха током ратних дејстава.²²

У наведеном броју за 1991. нашао се и рад др Слободана Д. Милошевића, „Заробљавање војника Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године“. Предмет Милошевићевог интересовања било је стање и ситуација у војсци Краљевине Југославије током Априлског рата. Фокусирајући се на југословенску војску која се налазила у општем расулу, аутор је покушао да скрене пажњу на огромне успехе немачких јединица којима је пошло за руком да током овог краткотрајног рата заробе велики број југословенских генерала, официра и војника.

²⁰ Vojislav Mikić, „Vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 85-123.

Микић износи да су се једини сачувани подаци о бомбардовању Београда налазили у ратном дневнику 3. групе 51. бомбардерског гешвадера из којег се јасно види да је та јединица извршила укупно 148 авио-полетања са 428 сати летења и бацила укупно 153 тоне бомби. С тим у вези, нагласио је да постоје одређене спекулације неких немачких аутора који су настојали да тај број осетно смање. Истовремено, аутор је покушао да укаже на бројчану надмоћност немачке авијације која је располагала са 2 373 авиона у односу на 487 које су поседовале југословенске снаге. Захваљујући Микићевом чланку, сазнајемо да је у периоду од 6. до 12. априла Београд био нападнут са око 600 бомбардера и штука које је штитило 320 ловаца.

²¹ Mile Bjelajac, „Savska divizija u Aprilskom ratu 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 125-158. Генерал Аугуст Марић је био командант Савске дивизије до 17. априла када је прешао у војску НДХ (домбране). По завршетку рата био је само кратко испитиван, али никад ухапшен, иако је, према писању штампе и извештајима Комисије за утврђивање ратних злочина, био окарактерисан као издајник који је употребио своју дивизију за осигурање уласка Немаца у Загреб.

²² M. Bjelajac, „Savska divizija u Aprilskom ratu 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 125-158.

Он износи податке о оснивању великог броја логора за смештај заробљеника, од којих су се неки налазили на територији Србије (у Београду, Крагујевцу и Нишу), али и у различитим окупационим зонама чланица сила Осовине. Милошевић указује на чињеницу да је од половине 1941. године било започето транспортовање заробљеника са простора Србије у немачке логоре.²³ Он описује и анализира функционисање тих логора, као и услове живота и рада заробљеника у њима. У фокусу његове анализе били су најпознатији логори на територији италијанских окупационих власти: попут логора код Ријеке, затим сабирни логор код Скадра у Албанији, логор „Ђи“ код Драча и сабирни логор „Ђермини“ код Бурелија.²⁴

Своје место на страницама овог посебног броја нашао је и чланак Живомира Симовића, уредника Радио Београда, под насловом: *„Радио-Београд на размеђу мира и рата“*, иначе тематски потпуно различит од већине до тада објављених радова. Већ сам наслов сугерише да је предмет његове анализе био рад програмске станице Радио Београд, њених стваралаца и организатора у смутним временима југословенског приступања Тројном пакту. Аутор је заснивао чланак на изворима другог реда, користећи сећања (мемоаре, дневнике) сведока априлског бомбардовања 1941. године и периодичку. Симовић је настојао да укаже на важност, значај и улогу процвата медија у Краљевини Југославији, а посебно Радио Београда уочи окупације Југославије. Радио Београд је представио као „дежурно ухо“, чији је задатак био да преко антена хвата и преноси пулсирање друштва у целини. По њему је ова радио-станција представљала неку врсту светионика и оријентира народу Југославије у тешким временима предвечерја Другог светског рата. Симовић закључује да је, упркос свим недаћама са којима се сусретао током Другог светског рата, Радио Београд успео да опстане, развије се и данас досегне сам врх европске радиофоније.²⁵

²³ Према Хитлеровој изјави, 4. маја 1941. године, било је заробљено укупно 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника, што је укупно износило 344.162 заробљеника.

²⁴ Slobodan D. Milošević, „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik* br. 1 (1991), 159-189. У логорима су заробљеници били разврставани према националној припадности. У логору крај Ријеке налазило се око 700 заробљеника (Срба, Словенаца и Хрвата), у сабирном логору код Скадра у Албанији око 4000 југословенских ратних заробљеника (Срба, Хрвата и Црногораца), у логору Ђи код Драча око 3500 заробљеника (Срба, Црногораца и Хрвата), а у логору Ђермини код Бурелија око 800 заробљеника (углавном Срба и Црногораца резервиста са Косова и Метохије). Временом су војници хрватске националности sukcesивно пуштани кућама.

²⁵ Živimir Simović, „Radio-Beograd na razmeđu mira i rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 191-223.

Почетком деведесетих година, због распада СФРЈ који је уследио и страха од могућег понављања историје, часопис даје предност радовима посвећеним геноциду над српским становништвом.²⁶ Чланци који третирају проблематику Априлског рата полако почињу да губе примат. Последњи чланак који се током деведесетих година односио на Априлски рат објављен је 1995. године. Реч је о раду „*Деоба Југословенског простора 1941. сукоб и компромис*“, аутора магистра Драгана Ненезића, који је настојао да, на основу архивске грађе Војног архива и релевантне литературе, анализира ситуацију у Југославији након слома у Априлском рату. Он је дошао до закључка да је разбијање Југославије и подела њених територија између сила Осовине била извршена грубо, без икаквих обзира према етничким особеностима и историјском наслеђу њених народа, а посебно српског.²⁷ Као водећа сила Осовине, Немачка је одредила генералне смернице за деобу Југославије и политичко уобличавање са циљем да несметано експлоатише њене изворе и сировине и тиме задовољи сопствене војне и привредне интересе, при чему је занемарила сличне намере осталих чланица Тројног пакта, посебно Италије. Аутор констатује да су због постојања неприродних граница међу зонама утицаја биле створене вештачки заокружене целине, међусобно политички и економски изоловане, а самим тим и неспособне за било какве облике самосталног политичког или економског организовања.²⁸

Повратак темама везаним за Априлски рат уследио је у првој деценији 21. века, да би током друге ескалирао. Међу објављеним радовима посебно се издваја научни есеј „*Право на памћење – немачко убијање Београда*“ професора београдског универзитета др Ђорђа Станковића. У наведеном есеју, објављеном 2008. године, аутор је покушао да што верније дочара слику страдања Београда током бомбардовања 1941. године, користећи сведочанства званичних ратних извештача, непосредних учесника бомбардовања, очевидаца, обавештајца, дипломатских представника у Београду, разних страних агенција и новинарских извештаја. Негујући културу сећања презентовао је слику страдања Београда и људску трагедију, оценивши је злочинем европских размера. Притом је изнео застрашујуће податке

²⁶ Dragan Nenezić, „Vojnoistorijski glasnik 1950–2000“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-3 (2000), 19-26.

²⁷ Драган Ненезић, „Деоба Југословенског простора 1941. сукоб и компромис“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (1995), 71-72. У „Директиви 25“ Хитлер је „савезницима“ обећао да ће добити делове територије Краљевине Југославије, и то: Италији – далматинску обалу и Црну Гору, Мађарској – Банат, Бугарској – Македонију, Трећем рајху би припали северни делови Словеније: Штајерска и Коруска, у Старој Србији била би немачка војна управа, а Хрватска би била самостална држава.

²⁸ Д. Ненезић, „Деоба Југословенског простора 1941. ...“, 71-83.

о страдалом становништву чији број до данас није тачно утврђен, као и о материјалним разарањима, срушеним зградама, објектима, масовним пљачкама, и свим другим страхотама које су се дешавале на улицама разореног града. Аутор закључује да убијање Београда није било само проста војна операција са бројним људским жртвама већ вандалски чин нацистичке Немачке који је имао карактер колективног убиства једног града и његових становника.²⁹

Међу новијим радовима објављеним током протекле деценије нарочито се истиче чланак пуковника др Далибора Денде који се једини бави анализом учешћа „Југословенских тенкиста у Априлском рату”.³⁰ Аутор је настојао да на основу необјављене архивске грађе Војног архива, објављених извора и постојеће литературе реконструише борбени пут ових јединица у том краткотрајном рату. Указао је на чињеницу да се њихово дејство у Априлском рату није ни у чему разликовало од држања целокупне југословенске војске која је била захваћена дефетизмом, деловањем пете колоне и неспремношћу на борбу са савременим ратним средствима, што је имало за последицу спорадични и краткотрајни отпор немачким снагама. У закључним разматрањима аутор наводи да су у случају Југославије на страни Вермахта били, поред тактике и увежбаности трупа, и бројност и квалитет технике.³¹

Пуковник Денда се бавио и реконструкцијом учешћа јединица југословенске тешке артиљерије (111. југословенског тешког артиљеријског пука, 113. југословенског пука тешке артиљерије, 114. и 115. југословенског тешког артиљеријског пука) у Априлском рату у чланку под насловом „Моторизација тешке артиљерије у војсци Краљевине СХС /Југославије (1918–1941)”. Аутор се, користећи грађу Војног архива, објављене изоре и литературу, бавио прегледом развоја тешке моторизоване артиљерије у Војсци Краљевине СХС /Југославије и њеним учинком у Априлском рату. Разлоге за крајње неуспе-

²⁹ Ђорђе Станковић, „Право на памћење – немачко убијање Београда”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2008), 153-177. Према Техничкој дирекцији Управе града Београда током бомбардовања Београда 1941. године потпуно је срушено 714 зграда, тешко оштећено 1888, а лакше 6615, што је чинило укупно 51% стамбеног фонда Београда. Осим стамбених разрушено је и 10 главних војних објеката и 44 државне установе, 39 научних, културних, просветних и здравствених објеката. Такође, уништена је целокупна инфраструктура града: водовод, електричне инсталације, канализација, топлана, саобраћајнице, железнички и трамвајски превоз, као и три велика јавна склоништа.

³⁰ Далибор Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2009), 78-96. Југословенска војска је пред рат располагала са укупно 117 тенкова (*Renault FT17*, *Renault Kégresse M28*, *Renault MR35* и *Skoda SID*). 78-88. У тенковским батаљонима југословенске војске налазило се укупно 43 официра, од којих је само 19 било специјализовано за службу у јединицама борних кола.

³¹ Д. Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату”, 78-96.

шна дејства ових јединица у краткотрајном рату аутор је тражио у неспремности дела командног кадра (претежно хрватског порекла) да пружи већи отпор Вермахту, коришћењу механичке вуче у југословенским јединицама тешке артиљерије, недостатку механизације у комори и отежаном снабдевању. У завршним опсервацијама дошао је до закључка да је управо неприлагођеност вуче терену утицала на отежано кретање и маневрисање јединица југословенске тешке артиљерије, што је за последицу имало недовољну искоришћеност модерне ратне технике у сукобу са немачким оклопним јединицама.³²

О учешћу јединица V армије војске Краљевине Југославије у Априлском рату говори се у раду аутора Милоша Жикића под насловом *„Јединице V армије војске Краљевине Југославије у Априлском рату (8-9. април 1941)“*. Рад је настао као резултат проучавања и коришћења докумената Војног архива, објављених извора и литературе. У њему се истиче веома битна улога која је била додељена овој армији у одбрани земље с обзиром на то да је имала задатак да, у садејству са трупима Треће армије, брани источни фронт и омогући заузимање Албаније. Међутим, услед недовршене мобилизације и концентрације, V армија није имала довољно снаге да брани фронт од 400 километара који јој је био одређен ратним планом. Аутор закључује да је V армија, упркос поразу која је доживела током овог рата, располагала много већим потенцијалом и да је била у могућности да се супростави непријатељу да је била боље организована и распоређена.³³

О могућој одбрани јужног дела Краљевине Југославије писао је др Марко Милетић у свом раду *„Покушаји одбране источне Македоније у Априлском рату 1941. године“*, у којем је дат преглед војних операција на простору источне Македоније. У наведеном раду аутор настоји да апострофира значај овог простора за Краљевину Југославију који је представљао жилу куцавицу, везу са Грчком, а преко ње и осталим савезницима из Првог светског рата. Међутим, према ауторовим наводима, неочекивани напад Немачке на просторе Македоније, 6. априла, резултирао је падом Скопља, што је представљало преломан тренутак у Априлском рату, а уједно и најважнију стратегијску одлуку рата на Балкану. Неуспелу одбрану, узроке брзог слома и пораза војске Краљевине Југославије аутор је видео у недостатку модернизације, лошим ратним плано-

³² Д. Денда, „Моторизација тешке артиљерије у војсци Краљевине СХС /Југославије (1918–1941)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2013), 126–144.

³³ Милош Жикић „Јединице V армије војске Краљевине Југославије у Априлском рату (8–9.април 1941)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2015), 145–164. Командант V армије био је армијски генерал Владимир Цукавац.

вима, нерешеном националном питању, закаснелом проглашавању опште мобилизације и надасве надмоћности Немачке у односу на Југославију. Милетић на крају констатује да је немачка тактика „блиц крига“, која се заснивала на масовном бомбардовању и брзим продорима увежбаних оклопних јединица, била недостижна за југословенску војску и да је капитулација југословенске владе била неминовна.³⁴

Интерпретација документа под називом „Изјава армијског генерала Душана Симовића о учешћу у Априлском рату – проблеми анализе и тумачења“, Марка Милетића, међу последњим је радовима који се односе на Априлски рат. На основу необјављених извора из Војног архива, објављених извора и одговарајуће мемоарске и историографске литературе аутор критички анализира изјаву армијског генерала Душана Симовића³⁵ о његовом учешћу у Априлском рату. Детаљној анализи подвргнута су његова сведочења о склапању Уговора о пријатељству и ненападању са СССР-ом, као и о проблемима везаним за мобилизацију војске Краљевине Југославије. Тумачећи овај документ, Милетић посебно скреће пажњу на постојећу проблематику везану за коришћење историјских извора из прве руке, пре свега извора југословенске провенијенције који су масовно уништени у рату. Стога упућује на неопходност критичког коришћења извора другог реда, односно изјава, мемоара, сећања непосредних учесника рата, према којима треба бити посебно обазрив. Истовремено закључује да период од 1939. до 1945. године представља један од најсложенијих периода новије историје у историографији с обзиром на то да је о њему писано много, али је мало тога поткрепљено историјским изворима и историографским чињеницама. Као један од кључних разлога који су у том периоду довели до немогућности сагледавања процеса на југословенском простору Милетић наводи идеолошку оптерећеност.³⁶

Последњи чланак објављен у ВИГ-у током 2019. године бави се анализом пораза војске Краљевине Југославије у Априлском рату,

³⁴ Марко Милетић, „Покушаји одбране источне Македоније у Априлском рату 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2015), 238-262.

³⁵ Марко Милетић, „Изјава армијског генерала Душана Симовића о учешћу у Априлском рату – проблеми анализе и тумачења“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2016), 173-189.

Душан Симовић је био армијски генерал који је обављао две кључне функције у држави. Био је председник владе од 27. марта и начелник Штаба Врховне команде до 14. априла 1941. године. Избегао је са владом у Лондон. Са места председника владе је смењен 1942. године. После рата се вратио у земљу.

³⁶ М. Милетић, „Изјава армијског генерала Душана Симовића о учешћу у Априлском рату – проблеми анализе и тумачења“, 179-196.

али из совјетске перспективе. Реч је о раду професора Филозофског факултета, др Александра Животића, под насловом „Совјетски војни изасланик у Београду о узроцима пораза војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941.“ Анализирајући до тада непознате и некористишћене совјетске изворе (Архив спољне политике Руске Федерације), пре свега совјетског војног изасланика у Београду генерала Александра Самохина, Животић је настојао да прегледно систематизује совјетске информације и анализе о стању југословенске војске и њених борбених квалитета уочи Другог светског рата. Сумирајући утиске о југословенској војсци и њеном поразу у краткотрајном судару са силама Осовине, аутор чланка је истакао да је генерал Александар Самохин узроке пораза видео у немогућности генерала Симовића да консолидује стање унутар саме владе, подвојености унутар националног корпуса, неразвијеној екстензивној привреди и војној индустрији, као и недостацима војске Краљевине Југославије који су се огледали у слабој припреми оружаних снага за вођење савременог рата, одсуству савремених ратних средстава, превазиђеним тактичким формама, слабо обученој резерви, појави петоклонаша и колаборациониста.³⁷

* * *

Може се закључити да је захваљујући свим публикованим радовима на страницама ВИГ-а, који су третирали различите сегменте и аспекте Априлског рата, омогућено његово студиозно истраживање и креирање свеобухватне слике као почетку Другог светског рата на територији Југославије. Истовремено, уприличено је и надограђивање постојећих научних сазнања о војсци Краљевине Југославије и њеном учешћу у овом рату, као важном инструменту југословенске спољне политике и друштва.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Zbornik dokumenata, *Aprilski rat 1941. godine*, Urednik: Fabijan Trgo, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.

Литература

Bjelajac, Mile. „Savska divizija u Aprilskom ratu 1941. godine“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 125-158.

³⁷ Александар Животић, „Совјетски војни изасланик у Београду о узроцима пораза војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2019), 144-166.

Божовић, Андрија. „Комски одред у рату априла 1941. године”. *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1954), 85-92.

Денда, Далибор. „Југословенски тенкисти у Априлском рату”. *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2009), 78-96.

Денда, Далибор. „Моторизација тешке артиљерије у војсци Краљевине СХС /Југославије (1918–1941)”. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2013), 126-144.

Димић, Љубодраг и Ђорђе Станковић. *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.

Думитров, Димитрије. „Борбена дејства првог ваздухопловног бомбардерског пука бивше Југословенске војске у априлу 1941. године”. *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1956), 82-92.

Egić, Obrad. „Jadranska divizija u ratu aprila 1941”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1970), 219-240.

Grbac, Vitomir. (prikaz), Aprilski rat 1941. godine. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1970), 322-326.

Kalpić, Anđelko. „Potapanje brodova u Klimnu i zaljevu Soline na otoku Krku aprila 1941. godine”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1983), 193-203.

Кнежевић, Раде. „Двадесети пешадијски пук Тимочке дивизије у Априлском рату 1941”. *Војноисторијски гласник*, бр. 3 (1960), 56-61.

Luštek, Miroslav. „Pripreme komunističke partije Slovenije za odbranu zemlje i dobrovoljci u Aprilskom ratu 1941. godine”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1967), 39-54.

Mikić, Vojislav. „Vazduhoplovstvo u Aprilskom ratu 1941.” *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 85-123.

Милетић, Марко. „Покушаји одбране источне Македоније у Априлском рату 1941. године”. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2015), 238-262.

Милетић, Марко. „Изјава армијског генерала Душана Симовића о учешћу у Априлском рату – проблеми анализе и тумачења”. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2016), 179-196.

Milošević, Slobodan D. „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941. godine”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 159-189.

Милошевић, Татјана. „Први светски рат на страницама Војноисторијског гласника”. У: *Први светски рат Србија, Балкан и Велике силе*. Уредник Миљан Милкић, Срђан Рудић, 55-71. Београд: Историјски Институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015.

Милошевић, Татјана. „Геноцид Независне Државе Хрватске над српским народом у истраживањима Војноисторијског института”. У: *Други светски рат-75 година касније*. Уредник Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Дмитар Тасић, 365-383. Београд: Институт за стратегијска истраживања, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју Србије, Универзитет у Бањој Луци, 2021.

Ненезић, Драган. „Деоба Југословенског простора 1941. сукоб и компромис“. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (1995), 71-83.

Nenezić, Dragan. „Vojnoistorijski glasnik 1950-2000“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-3 (2000), 19-26.

Odić, Slavko. „Окупација Босанске крајине у априлу 1941. године“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1970), 199-217.

Поповић, Војин. „Империјалистички планови држава Тројног пакта према Југославији у Априлском рату 1941. године“. *Војноисторијски гласник*, бр. 3 (1964), 57-67.

Поповић, Светомир. „Операције Скадарског одреда и леве колоне Зетске дивизије априла 1941. године“. *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1955), 88-113.

Simović, Živimir. „Radio-Beograd na razmeđu mira i rata“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1991), 191-223.

Станковић, Ђорђе. „Право на памћење – немачко убијање Београда“. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2008), 153-177.

Степанчић, Мирослав: Велимир Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941. године*. (Титоград: Графички завод, 1963.), *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (1964), 99-103.

Тасић, Дмитар и Миљан Милкић. *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1950–2010*. Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011.

Тасић, Дмитар. *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1981–2000*. Београд: Војна штампарија, 2003.

Vojnoistorijski glasnik, Sadržaj 1950–1980. Београд: Štamparija „Vesti“, Titovo Užice, bez godine izdanja, 104-126.

Зеленика, Милан. „О операцијама у Југославији априла 1941. године“. *Војноисторијски гласник*, бр. 4 (1951), 198-227.

Животић, Александар. „Совјетски војни изасланик у Београду о узроцима пораза војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941.“ *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2019), 144-166.

Жикић, Милош. „Јединице V армије војске Краљевине Југославије у Априлском рату (8–9. април 1941) “. *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2015), 145-164.

Жикић, Милош. „Тимочка дивизија у Априлском рату 1941. године.“ *Војноисторијски гласник*, бр. 1(2016), 145-165.

Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow
Strategic Research Institute, University of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

THE APRIL WAR ON THE PAGES OF THE MILITARY HISTORICAL REVIEW

(Summary)

Systematic research and studies of the April War as a phenomenon of World War II have started taking into account its importance and significance in the Yugoslav historiography. The first steps forward and contributions were research papers of individuals that were published in the distinguished scientific magazine Military Historical Review (MHR). The analysis of the published papers has enabled to discover and understand the causes and consequences of the rapid fall and capitulation of the Yugoslav Government in this short-term war. At the same time all the factors that had influenced the breakdown of the Yugoslav military forces were the processes and division of the country into the occupation zones. The authors have tried to present, explain and interpret the events by using available archival documents and relevant literature. The Military Historical Institute has published the Collection of Documents on the April War 1941, thus contributing significantly to the advancement in understanding the causes of the Kingdom of Yugoslavia's defeat. The skillfully arranged documents from this Collection represent the priceless wealth of documents considering the importance, diversity and number of documents in it. Following this, it can be concluded that the MHR has enabled thorough the research of the April War as the beginning of World War II in Yugoslavia its comprehensive understanding.

KEY WORDS: April War, army, Germans, occupation, prisoners, defeatism, bombing, destruction, capitulation

355.134.2(497.1)"1941"

COBISS.SR-ID 83597577

Језик рада: Српски

Примљен: 09. 09. 2022.

Прихваћен: 12. 10. 2022.

Тип рада: Оригинални научни рад

Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ПРОБЛЕМИ УТВРЂИВАЊА ПРАВА НА ДОДЕЛУ ПАРТИЗАНСКЕ СПОМЕНИЦЕ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У чланку се анализира законска регулатива којом је била уређена процедура за добијање Партизанске споменице 1941. године. Указује се на проблеме који су се појављивали у пракси током имплементације законских одредби које су се односиле на доказивање права за добијање овог одликовања у периоду од 1946. до 1963. године. Чланак је писан на основу необјављене архивске грађе из Војног архива у Београду, објављених нормативних докумената и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, ЈНА, Партизанска споменица 1941, Други светски рат, законска регулатива

Звање народног хероја „као највеће признање за борце, командире, команданте и политичке комесаре, који се својим јунашством и пожртвованошћу у борби против окупатора и домаћих издајника нарочито истакну”, установљено је наређењем Врховног штаба Народноослободилачке војске, у јануару 1942. године.¹ Први Указ о одликовању у Народноослободилачкој борби донет је 15. августа 1943. којим су установљена прва одликовања будуће социјалистичке Југославије (Орден народног хероја, Орден партизанске зве-

¹ Stojan Rudež, *Odlikovanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Београд: Službeni list, 1987), 17.

зде I, II и III реда, Орден народног ослобођења, Орден за храброст, Медаља за храброст и Орден братства и јединства).² Први Закон о орденима и медаљама Демократске Федеративне Југославије донет је 12. јуна 1945. године.³ У члану 3 овог закона наведено је 19 ордена и медаља које је потврдило и установило Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије.⁴ Југословенска влада није задржала одликовања која су била установљена пре Другог светског рата, али је носиоцима одликовања за ратне заслуге из ранијих ратова признала повластице, сличне онима које су имали пре 1941. године.⁵

Закон о потврди и изменама Закона о орденима и медаљама донет је 1. новембра 1946. године, а затим је, 14. децембра 1955, објављен нови Закон о одликовањима, док су током наредних година доношени закони којима су, заправо, само вршене измене и допуне Закона из 1955. године.⁶ Закон о изменама и допунама Закона о одликовањима донет је 15. марта 1961. године након измена у изгледу државног грба, доношењем Устава 7. априла 1963. године, Закон о одликовањима поново је допуњен 15. априла 1964. године, док је јула 1973. донет по форми нови закон о одликовањима СФРЈ.⁷ Нови Закон о изменама и допунама Закона о одликовањима ступио је на снагу 1976. године, а Измене и допуне Закона о одликовањима извршене су и 1985. године.⁸

Законском регулативом било је одређено да се одликовања додељују појединцима, војним јединицама, привредним и друштвеним организацијама, а додељивао их је указом председник Републике, односно, од 1980. године, Председништво Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.⁹ Предлоге за доделу одликова-

² Исто, 18.

³ Исто, 29.

⁴ Орден Народног хероја, Орден Слободе, Орден Партизанске звезде I реда, Орден Народног ослобођења, Орден заслуге за народ I реда, Орден Братства и јединства I реда, Орден Партизанске звезде II реда, Орден Заслуге за народ II реда, Орден Братства и јединства II реда, Орден Партизанске звезде III реда, Орден за храброст, Орден Рада I реда, Орден Заслуге за народ III реда, Орден Братства и јединства III реда, Орден Рада II реда, Ордена Рада III реда, Медаља за храброст, Медаља Заслуге за народ, Партизанска споменица 1941. Denis Bećirović, „Državna politika 'diferencijacije' sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1963)”, *Historijski pogledi*, 3, 2020, 208-209.

⁵ Stojan Rudež, *Odlikovanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Београд: Службени лист, 1987), 14.

⁶ Исто, 30, 31.

⁷ Исто, 32, 33.

⁸ Исто, 35-37.

⁹ Драган Гачић, уредник, *Одликовања из легата историјског архива Београда (каталог изложбе)*, (Београд: Историјски архив Београд, 2015), 19.

ња подносило је Савезно извршно веће, односно надлежни републички и покрајински органи, за војна лица и установе савезни секретар за народну одбрану, док је за стране држављане и организације предлог подносио савезни секретар за спољне послове.¹⁰

Президијум Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије донео је, 25. маја 1946. године, Закон о Партизанској споменици 1941.¹¹ У члану 1. наведено је да се Партизанска споменица 1941. додељује организаторима народног устанка и првоборцима Народноослободилачке борбе у знак државног признања за велике заслуге за ослобођење југословенских народа.

Прва Споменица 1941. додељивана је на основу одлуке Јосипа Броза, објављене у Билтену Врховног штаба број 44/44.¹² Овај тип споменице израђиван је у Совјетском Савезу и додељиван у периоду од 1944. до 1946. године, док је нови тип споменице дизајниран у Југославији и додељиван у периоду од 1946. до 1963. године. Правни основ за њено додељивање био је Закон о Партизанској споменици 1941. године од 25. маја 1946. године, којим је нова споменица заменила дотадашњу споменицу истог назива. У складу са одредбама овог закона, старе споменице су замењене и извршена је ревизија свих до тада издатих споменица. Споменицу је додељивао министар народне одбране, који је сваком носиоцу овог одликовања издавао књижицу са личном фотографијом, као доказ о праву на њено ношење. Уколико би носилац изгубио Споменицу, на његов захтев издавана му је нова. Изгубљена Споменица морала је бити оглашена неважећом у *Службеном листу ФНРЈ*, а за нову се плаћала накнада, чији је износ одређивао Државни секретаријат за послове народне одбране. Захтев за издавање нове споменице подносио се непосредно Државном секретаријату за послове народне одбране, а војна лица преко јединице, односно установе у којој су на дужности. Истоветна процедура била је предвиђена и за издавање нове књижице.

Лица која су бесправно носила Партизанску споменицу 1941. одговарала су кривично. На основу Уводног Закона за кривични закон, усвојеног 28. фебруара 1951, а који је донет да спроведе Кривични закон усвојен 27. фебруара 1951. године, у Закону о Партизанској споменици 1941. од 25. маја 1946. године додато је да ће лице које неовлашћено носи ово одличје бити кажњено са 5.000 динара или затвором до 30 дана.¹³ Президијум Народне скупштине ФНРЈ

¹⁰ Исто.

¹¹ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 43, 28. мај 1946, 494.

¹² Војни архив, Кабинет врховног команданта оружаних снага (КВКОС), кутија 95, фасцикла 1, документ 15.

¹³ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 11, 1. март 1951, 168.

усвојио је, 8. октобра 1951. године, Закон о усаглашавању посебних прописа о прекршајима у савезним законима са одредбама основног Закона о прекршајима, где је у члану 2, у коме су извршене измене које се односе на одредбе о прекршајима садржаним у појединим законима, у ставу 3 наведено да се у Закону о Партизанској споменици 1941. од 25. маја 1946. године, мења члан 8 и да ће лице које неовлашћено носи ово одликовање бити кажњено новчаном казном до 5.000 динара или затвором до петнаест дана.¹⁴

Законом је било одређено да носиоци Партизанске споменице 1941. имају право на лечење о државном трошку у свим здравственим и хигијенским установама, као и право на плаћени годишњи одмор од месец дана у свим државним санаторијумима, бањама, летовалиштима, зимским домовима и сличним установама. Имали су и првенство у добијању стипендије и друге повластице за школовање. Користили су и попуст од 50% за путовање железницом, бродовима, аутобусима и ваздушним саобраћајем, а држава је плаћала и трошкове сахране. Члан 5. Закона о Партизанској споменици 1941. од 10. децембра 1946. године омогућавао је носиоцу овог одликовања и право на добијање бесплатних лекова у државним апотекама на основу рецепата које издају лекари надлежних државних здравствених установа.¹⁵

Основна права носилаца Партизанске споменице 1941. године мењана су више пута током наредних деценија доношењем закона којима су, поред осталог, усклађивана стална месечна новчана примања са порастом просечног месечног личног дохотка у држави. Последње законско решење у овој области био је Закон о правима бораца, војних инвалида, цивилних инвалида рата и чланова њихових породица, који је објављен 3. марта 2020. године.¹⁶

На основу Закона о Партизанској споменици 1941. године, право на добијање и ношење овог признања имали су они појединци који су у партизанске одреде ступили 1941. године, односно они који су 1941. године добили специјалне задатке за рад у позадини непријатеља. Услов који је, такође, требало испунити јесте да је појединац остао активни учесник Народноослободилачке борбе непрекидно до краја рата. С тим у вези, постојале су три могућности: да је био борац у партизанским јединицама, да га је руководство Народноослободилачког покрета упутило на дужност ван војске где је непрекидно радио за покрет, односно да је, на основу специјално добијеног задатка, остао у позадини непријатеља у активном и организо-

¹⁴ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 46, 17. октобар 1951, 532.

¹⁵ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 99, 10. децембар 1946, 1273.

¹⁶ *Службени гласник Републике Србије*, бр. 18, 3. март 2020.

ваном раду до завршетка рата. На основу овог закона, право на Партизанску споменицу 1941. нису имали они који су својевољно напустили партизанске одреде, односно Југословенску армију, било да су се вратили кућама, дезертирали или се предали непријатељу. Право на Споменицу нису имали ни они који су својом кривицом заробљени или су се недостојно држали у затвору, интернацији и пред непријатељем уопште, без обзира на то што су пре тога или касније ступили у јединице Југословенске армије или активно радили за Народноослободилачки покрет.

Законом је одређено да првостепено решење по поднетом захтеву за доделу Споменице доноси Персонална управа Државног секретаријата за послове народне одбране. Уколико подносилац захтева није био задовољан њеним решењем могао је да преко те управе поднесе жалбу Административној комисији Савезног извршеног већа. Након поновне провере података, ова комисија је, као другостепени орган, доносила решење које је било коначно и против кога се није могла подносити жалба нити покретати управни спор. Оваква процедура била је у складу са чланом 7, став 3, Закона о Партизанској споменици 1941. и чланом 102, Закона о општем управном поступку. Војна лица свој захтев нису подносила директно Персоналној управи, већ преко јединица, односно установа у којима су били на дужности.

Подношење захтева за добијање Партизанске споменице 1941. и утврђивање статуса првоборца који испуњава све наведене критеријуме показало се, у неким случајевима, као врло тешко. Посебно велике проблеме проузроковао је Закон о допуни закона о Партизанској споменици 1941. године од 23. октобра 1957. године, којим је 31. децембар 1957. године одређен као последњи рок до којег су се Државном секретаријату за послове народне одбране могли поднети захтеви за додељивање овог одликовања.¹⁷ У захтеву за додељивање Споменице подносилац захтева био је дужан да објасни своје учешће у Народноослободилачкој борби. Уз захтев је требало приложити изјаве најмање двојице носилаца Партизанске споменице 1941. о учешћу подносиоца захтева у покрету, али су могли бити приложени и други писани докази. После подношења захтева подносилац је био дужан да попуни посебан упитник за доделу Споменице.

Како је жалба особе која није била задовољна негативним решењем у првом степену изгледала у пракси, може се видети на примеру једног захтева који је поднео становник места Сонта близу Апатина. Комплетан предмет најпре је био предат Општинском коми-

¹⁷ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 44, 23. октобар 1957, 751.

тету Савеза комуниста Србије у Сонти, затим је послат Среском комитету Сомбор и, на крају, упућен Котарском комитету Савеза комуниста Хрватске, где је вршена провера података. Поред подношења жалби и молби редовним путем, успостављена је и пракса достављања писаних молби председнику Југославије Јосипу Брозу Титу. Тако је, 21. априла 1952. године, Персоналној управи прослеђено укупно 49 жалби и молби којима су се бивши борци из целе Југославије обратили Јосипу Брозу ради полагања права на Партизанску споменицу 1941. године.¹⁸ Подношење жалби и молби и тражење помоћи од председника постало је интензивније након истека законског рока за подношење захтева, односно од 1958. године. Већ наредне године молбе и жалбе за доделу Споменице биле су у Кабинету председника Тита треће по бројности (170), одмах након молби за скраћење војног рока (337) и молби у вези са стамбеним питањем (343). Подносиоци тих молби и жалби могу се поделити на три групе: на лица која су тражила да им се накнадно одобри подношење захтева за доделу Партизанске споменице 1941, пошто га нису поднели у одређеном законском року до 31. децембра 1957, затим лица која су поднела захтев за доделу Споменице у законском року, али још нису била добила никакво решење, па су тражила да се убрза тај поступак и, на крају, лица којима су државни секретар за послове народне одбране у првом степену и Савезно извршно веће у другом степену негативно решили захтев.

С обзиром на то да је Савезно извршно веће било продужило рок за подношење молби у другом степену, године 1960. дошло је до више него двоструког повећања броја молби упућених Јосипу Брозу, укупно 363.¹⁹ У фебруару 1960. године Персонална управа и Комисија Савезног извршног већа донело је негативно решење за 29 молби за доделу Партизанске споменице 1941. године. Као разлог наведено је да је провером утврђено да су подносиоци имали неоправдани прекид у учествовању у народноослободилачкој војсци или да нису доказали да су пре ступања у партизане радили организовано и по задацима руководства. У марту 1960. донето је 11 негативних решења и ниједно позитивно. У фебруару је поднета 31 молба, а у марту 41. У априлу 1960. поднете су 32 молбе, од којих је 16 молби решено негативно. Током 1961. Године било је приметно повећање броја молби из месеца у месец. Од 1961. до 1964. године Кабинету председника Југославије поднето је преко 1.490 молби.²⁰

¹⁸ Војни архив, КВКОС, к. 5, ф. 2, д. 65.

¹⁹ Војни архив, КВКОС, к. 110, ф. 1 до 12.

²⁰ Исто.

Овом броју треба додати и молбе појединаца који су тражили лични пријем у вези са питањем Партизанске споменице, као и десетак анонимних пријава. У наредним годинама број молби и жалби је знатно смањен због одлуке Савезног извршног већа, од 19. јула 1963, да се од тог датума не могу узимати у разматрање молбе за обнову поступка за добијање Партизанске споменице 1941. године.

Неки подносиоци изражавали су сумњу у објективност појединаца који су учествовали у решавању предмета. У једној од 22 молбе, које су председнику упућене у јануару 1964, молилац није инсистирао на додели Партизанске споменице 1941. већ је сматрао да је образложење решења којим је његов захтев одбијен за њега увредљиво, због тога што је садржало нетачне наводе и неодговарајућу оцену његове прошлости.²¹ Није познато о каквим увредљивим и нетачним наводима је реч, али је представка упућена на проверу Персоналној управи. Највећи број лица која су поднела молбе и жалбе које су се односиле на Споменицу није испуњавало услове за позитивно решење својих захтева. Њихове молбе су након провере, преко Персоналне управе, најчешће одбијане.

Најчешћи разлог због којег су грађани тражили обнову поступка за добијање права на Партизанску споменицу 1941. био је погрешно тумачење њихове улоге током рата. Највише недоумица изазивале су чињенице које су требале да докажу да је појединац непрекидно учествовао у Народноослободилачкој борби, као и питање да ли је то радио по задатку или самоиницијативно. Један борац Ваљевског партизанског одреда жалио се, 17. новембра 1960. године, Јосипу Брозџу да није добио Споменицу због тога што га је Административна комисија Савезног извршног већа третирао као човека „који је до хапшења био на линији народноослободилачког покрета и чинио повремене услуге“, али да се његов рад „не може третирати као активно и организовано учешће у народноослободилачкој борби у смислу члана 3. Закона о Партизанској споменици 1941. године“.²² Његово објашњење било је да је био активни борац одреда, све док није добио наређење за рад у позадини непријатеља и пао у руке непријатељу. Он је сматрао да је одступања у одред до заробљавања све време провео као активни борац Народноослободилачког рата и да због тога има право да се као такав и третира. На крају свог писма замолио је председника да изда наређење да се поново размотри његов захтев за додељивање Споменице. Из Кабинета врховног команданта оружаних снага одговорено му је, 23. новембра 1960. године, да ништа не може да се предузме по питању

²¹ Исто.

²² Војни архив, КВКОС, к. 44, ф. 4, д. 179.

његове жалбе, јер је решење Савезног извршеног већа којим је његов захтев одбијен коначно и против њега се не може уложити жалба ни једном органу државне управе, нити се може водити управни спор. Још један пример борца који је одбијен због члана 3. Закона о Партизанској споменици 1941. године јесте случај мештанина једног села у околини Ријеке.²³ Током процеса одлучивања о додели овог одличја потврђено је да је он од 1941. до јула 1942. помагао Народноослободилачки покрет, сакупљао храну, одећу и остале потребе за војску и служио као веза. У јулу 1942. је ступио у народноослободилачку војску, али након што је 1943. рањен и постао неспособан за оперативну јединицу, враћен је кући и изабран у сеоски народноослободилачки одбор, где је остао до ослобођења. Сведоци, од којих је један и сам био носилац Партизанске споменице 1941, потврдили су наводе овог борца. Међутим, његов захтев је одбијен 1960. у другом степену од Савезног извршног већа, уз образложење да „именовани не испуњава услове из члана 3. Закона о Партизанској споменици за доделу споменице, јер за помагање народноослободилачког покрета и рад какав је обављао до јула 1942. године, Споменица се не додељује”.

Захтев за добијање Партизанске споменице 1941. једног борца из Обреновца решен је негативно у Персоналној управи 1951. године, уз образложење да је он учествовао у Народноослободилачкој борби од августа 1941. до марта 1942. када је заробљен и одведен у логор у Норвешкој, где није наставио са активним радом за покрет.²⁴ Захтев једног борца из Дрвара решен је негативно у марту 1956. године због тога што су Централни комитет Савеза комуниста Босне и Херцеговине и Срески комитет Дрвара дали мишљење да по Закону нема право на Споменицу с обзиром на то да није ступио у Народноослободилачку борбу 1941. године, затим да је члан народноослободилачког одбора постао тек у јануару 1942. године, а да је за председника тог одбора изабран тек 1944. године.²⁵ У образложењу Персоналне управе наведено је да се Партизанска споменица 1941. не додељује члановима народноослободилачког одбора, већ само председнику и то уколико је ту дужност обављао од 1941. године до краја рата. Генерал-мајор Никола Божанић безуспешно је ургирао, у јуну 1956, за једног капетана из ВП 7640 Ријека, коме је ускраћено добијање Споменице, иако му је признат партијски стаж од 1941. године.²⁶ Божанић се обратио личним другарским писмом

²³ Војни архив, КВКОС, к. 44, бр. 2573, 31. октобар 1960.

²⁴ Војни архив, КВКОС, к. 5, ф. 2, д. 1336/52, 14. март 1956.

²⁵ Војни архив, КВКОС, к. 15, ф. 1, д. 1.

²⁶ Војни архив, КВКОС, к. 15, ф. 1, д. 11, 10. август 1956.

(писаним руком) генералу Шумоњи, објаснивши да се један капетан из његове јединице већ жалио Јосипу Брозу због тога што му је ускраћена Партизанска споменица 1941. године. На основу материјала у који је имао увид, а којим је капетан документовао своја права, генерал Божанић је закључио да он има право на добијање Споменице. Наиме, капетану је било признато чланство у Савезу комуниста од 1941. године, „те је читава ова ствар самим тим интересантна“, на основу чега је Божанић сматрао да је могуће да му се призна и борачки стаж од 1941. године.

Након што је, како је навео у свом писму, исцрпио све друге могућности, један ратни војни инвалид из Врбаса обратио се Кабинету врховног команданта оружаних снага, 28. децембра 1959. године.²⁷ Објаснио је своју нерешену ситуацију у вези са потраживањем 24.000 динара коју су му за ту годину припадали на основу Партизанске споменице 1941. године. Он је, 31. октобра 1958, од Одељења за споменице Савезног секретаријата за народну одбрану тражио да му врати Споменицу која им је достављена од окружног суда у Новом Саду 1949. године, након што је, због кривичног дела убиства, био осуђен и издржао десетогодишњу казну. Током годину дана више пута је ургирао да му припадајући новац буде исплаћен, а 14. октобра 1959. упутио је и допис Комисији за жалбе Савезног извршног већа. Међутим, добио је само један одговор, 10. маја 1959, којим је обавештен да ће се његова молба за доделу Партизанске споменице 1941. решити и да се води код Персоналне управе под бр. 3051/58. Споменицу је већ био добио као активни учесник рата и ратни војни инвалид рањен седам пута. У писму Кабинету врховног команданта оружаних снага објаснио је да је неспособан за рад и да би му добро дошао двогодишњи износ од 48.000 динара који му припада на основу тога што је носилац Партизанске споменице 1941. године, као и да је неопходно да му она буде враћена из суда. Из Кабинета врховног команданта одговорено му је, 6. јануара 1960, да ће то одликовање и књижицу добити почетком јануара 1960. године, као и да је Персонална управа Народној банци послала потврду ради исплате новчане накнаде за годишњи одмор у 1960. години, али да му надокнада за одмор у 1959. години не може бити исплаћена, јер тада није поседовао Споменицу. Карактеристичан је и случај једног становника Београда, коме је Персонална управа, 14. маја 1959, одбила захтев за доделу Споменице.²⁸ Одбијање захтева потврдила је и Административна комисија Савезног из-

²⁷ Војни архив, КВКОС, к. 38, ф. 1, д. 8.

²⁸ Војни архив, КВКОС, к. 44, ф. 1, д. 28.

вршног већа, својим решењем од 18. јануара 1960. године. У његовом случају било је спорно то што је, решењем Државног секретаријата за народну одбрану, потврђено да је он сарађивао са народноослободилачким покретом, али да то није радио по задатку, већ само као родољуб и симпатизер. Званично је утврђено да је илегално радио у Београду од 1941. године, због чега је ухапшен и био у логору на Бањици од септембра 1942. до октобра 1943. године. Након тога пребегао је из Београда у Банат, где је наставио да помаже партизански покрет. Једна од спорних чињеница у његовој ратној биографији био је и разлог његовог останка у Београду током 1941. и 1942. године. На основу изјаве једног сведока потврђено је да је у новембру 1941. тражио да му се што пре нађе веза за прелазак у партизанине, али да је задатак да остане у Београду и настави илегалан рад добио лично од Олге Т. Јовановић, политичког секретара Реонског комитета за Трећи реон Месног комитета Комунистичке партије Југославије у Београду. Нажалост, Олга Јовановић то није могла да потврди, јер ју је, 30. јануара 1942, ухапсила Специјална полиција Управе града Београда, а затим је и стрељана 14. маја 1943. године.

Постојале су и притужбе на несавестан рад оних који су одлучивали о додељивању Партизанске споменице. Група првобораца и учесника рата из Госпића упутила је, у новембру 1960, жалбу Јосипу Броз у којој се наводе неке неправилности у погледу решавања предмета за доделу Споменице.²⁹ Ова жалба је из Кабинета председника Југославије упућена Контролној комисији Централног комитета Савеза комуниста Хрватске, а затим је достављена секретару Котарског комитета Савеза комуниста Хрватске у Госпићу. Током процеса разматрања захтева за додељивање Партизанске споменице 1941. дешавали су се и пропусти на нивоу партијских организација. Тако је, априла 1962, након пријаве шесторице мештана из села Велики Радићи, Контролна комисија Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине покренула проверу рада Општинског комитета Босанска Крупа и утврђивање евентуалних пропуста.³⁰ Проблема је било и због тога што надлежне власти нису слале обавештења подносиоцима захтева. Тако је, у фебруару 1958, у Персоналној управи решаван случај једног артиљеријског капетана прве класе из Ѓњилана који је молио да добије обавештење, јер је захтев за Споменицу био поднео још 1947, али није добио никакво решење.³¹ Персонална управа је целокупан предмет, 8. фебруара 1958. године, послала на обраду Контролној комисији

²⁹ Војни архив, КВКОС, к. 44, ф. 2, д. 118.

³⁰ Војни архив, КВКОС, к. 110, ф. 2, д. 27.

³¹ Војни архив, КВКОС, к. 24, ф. 2, д. 153.

Централног комитета Савеза комуниста Хрватске, а молилац је обавештен да ће добити писмено обавештење када предмет буде враћен са терена и на основу њега буде донето решење државног секретара за послове народне одбране.

Првоборац из околине Лесковца обратио се Јосипу Брозу, 4. фебруара 1960. године, са молбом да се реши његова молба за додељивање Партизанске споменице коју је три пута достављао Персоналној управи ЈНА, али није добио ниједан одговор.³² Он је у јануару 1949. поднео молбу, када су његово право на Споменицу потврдила четворица сведока носилаца овог одличја. У међувремену, док се његов захтев решавао, он је 25. августа 1949. из политичких разлога емигрирао у Бугарску. Након повратка у Југославију осуђен је на 20 година строгог затвора, али је помилован и враћена су му сва грађанска права. Партизанска споменица 1941. године, коју је добио док је био у емиграцији, није му додељена, због чега је 16. јануара 1959. писао молбу Централном комитету Савеза комуниста Југославије. Добио је одговор да треба да се обрати Персоналној управи ЈНА, што је он и учинио 11. маја 1959. године. У јуну 1959. позван је у Одсек унутрашњих послова у Лесковцу, где му је саопштено решење Персоналне управе ЈНА, од 15. маја 1959, да не располажу његовим подацима и да треба да их достави. Допис Персоналној управи послао је 6. августа 1959. године, а затим и ургенцију 18. јануара 1960. године. Од Кабинета врховног команданта оружаних снага, како је навео, тражио је своја права како би се доказало „да и борци од првих дана 1941. имају права у овој земљи, а не само доцније израсли комунисти који ни један дан борбе за општа права немају”. Одговорено му је, 4. фебруара 1960, да се његов предмет налази у Централном комитету Савеза комуниста Србије, где треба да се изврши поновна провера података и да се достави предлог Персоналној управи ЈНА која ће на основу тога донети решење.

Партизанска споменица 1941. додељивана је само преживелим борцима од 1941. године и није могла да се пренесе на члана породице преминулог носиоца. Оно што је појединце збуњивало, било је право, које је установљено 29. новембра 1950. године, да породица у част погинулог члана добија Споменицу палих бораца у Народно-ослободилачком рату, односно Споменицу жртава антифашистичког терора окупатора и њихових слугу. Због тога се, на основу таквих спомен-диплома, тражило и добијање „оригиналне” Партизанске споменице 1941. године.³³

³² Војни архив, КВКОС, к. 38, ф. 4, к. 38.

³³ Војни архив, КВКОС, к. 38, ф. 4, д. 247.

Нису изостали ни покушаји да се упућивањем дописа Персоналној управи оспори нечије право на Споменицу. У марту 1964. у Персоналној управи испитивао се случај по једној пријави да је извесној особи додељена Партизанска споменица на основу лажних изјава сведока. У априлу 1965. покренута је провера навода групе грађана из Прокупља који су тврдили да је једној особи неосновано признато право на Споменицу. У мају 1970. године становник једног села на југу Србије упутио је допис Кабинету председника Републике у коме је навео чињенице које доказују да његов комшија није учесник Народноослободилачког рата од 1941. године, те да му треба одузети Споменицу. Притом је навео имена сведока који су то могли потврдити.³⁴ На овакве тврдње одговорено је из Персоналне управе, 20. новембра 1970, да је преко међодржавних органа установљено да је именовани заслужено добио Партизанску споменицу, јер је био активан у току Народноослободилачког рата, што су потврдили они исти сведоци који су били наведени у допису подносиоца жалбе. Подаци из децембра 1963. године говоре да је било издато укупно 27.638 партизанских споменица 1941, док је у периоду од 1957. до 1963. године накнадно издато још 6.766. Од 1945. до краја 1963. године преминуло је 1.515 носилаца овог одликовања. У Кабинету врховног команданта оружаних снага, 10. децембра 1968, разматран је предлог државног секретара за народну одбрану да се генералима и официрима носиоцима Споменнице приликом пензионисања уручују захвалнице са потписом Јосипа Броза, а осталим официрима са потписом државног секретара за народну одбрану.³⁵ Државни секретар за народну одбрану тада је већ имао израђене захвалнице које су уручиване старешинама приликом одласка у пензију после навршених 20 година ефективне службе у ЈНА. Планирано је да таквих захвалница буде око 200 годишње и да се уручују на свечаностима поводом Дана ЈНА, 22. децембра, оним официрима који иду у пензију крајем године, док би осталим официрима уручиване приликом њиховог пензионисања. Државни секретар за народну одбрану сматрао је да би се 1968. године, за Дан ЈНА, могле уручити захвалнице генералима који су раније отишли у пензију. Тако је Јосип Броз те године потписао 130, а 1970. године 133 захвалнице генералима и официрима носиоцима Партизанске споменице 1941. приликом њиховог одласка у пензију.

У овом чланку разматрана су питања права и привилегија носилаца Партизанске споменице 1941, која су кроз законску регулативу више пута мењана током деценија. Поред тога, треба нагласити да је захтев за добијање овог одликовања било могуће поднети од 1946. до 1963. године.

³⁴ Војни архив, КВКОС, к. 95, ф. 3, д. 128.

³⁵ Војни архив, КВКОС, к. 19, ф. 2, д. 94.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив, Београд

Објављени извори

Службени лист ФНРЈ, бр. 43, 28. мај 1946.

Службени лист ФНРЈ, бр. 99, 10. децембра 1946.

Службени лист ФНРЈ, бр. 11, 1. март 1951.

Службени лист ФНРЈ, бр. 46, 17. октобар 1951.

Службени лист ФНРЈ, бр. 44, 23. октобар 1957. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 18, 3. март 2020.

Студије

Rudež, Stojan. *Odlikovanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list, 1987.

Гачић, Драган (уредник). *Одликовања из легата историјског архива Београда (каталог изложбе)*, Београд: Историјски архив Београд, 2015.

Чланци

Bećirović, Denis. „Državna politika 'diferencijacije' sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1963)”. *Historijski pogledi*, 3 (2020), 195-218.

Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow

Strategic Research Institute, University of Defense

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

PROBLEMS ON DEFINING THE RIGHT TO THE AWARD PARTISAN MEMORIAL OF 1941

(Summary)

The Partisan Memorial of 1941 was adopted on May 25, 1946. On the basis of this law, the Partisan Memorial of 1941 was awarded as a sign of the state recognition to the organizers of the national uprising and the

first fighters of the national liberation struggle for the great merits gained during the liberation of the Yugoslav people. It was given only to surviving soldiers. The law defined that the owners of the Partisan Memorial of 1941 had various privileges. They had the right to treatment at the state expense, then the right to one-month annual vacation at the state expense, they had privileges during schooling, a 50% discount for traveling by all types of transport. The basic rights of the holders of the Partisan Memorial of 1941 changed several times during the following decades through the adoption of laws. Submitting a request to obtain the Partisan Memorial of 1941 and defining the status of a members of the partisan resistance who meets all the above-mentioned criteria proved to be very difficult in some cases. Some applicants expressed doubts about the objectivity of the individuals who had a part in solving the case. The most common reason why citizens asked for the renewal of the procedure for obtaining the right to the Partisan Memorial of 1941 was the misinterpretation of their role during the war. Based on data from December 1963, a total of 27,638 Partisan Memorial of 1941 were allocated in 1941. The number subsequently given in the period from 1957 to 1963 was 6,766.

KEY WORDS: *Yugoslavia, Yugoslav People's Army, Partisan Memorial of 1941, Second World War, legislation*

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Добрила Милетић, професор

Лектура за енглески
Борјанка Поповић Простран, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж 200 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

